

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ШМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ПГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

№ 2 (2016)

Павлодар

МАЗМҰНЫ**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ**

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации

№ 14210-Ж

выдано

Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан**Бас редакторы – главный редактор**

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А.

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Брицын В. М., *д.ф.н., профессор (Украина)*
 Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
 Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*
 Жусип К. П., *д.ф.н., профессор*
 Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*
 Казиминова И. А., *ст. науч. сотр. НАН, Украина*
 Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*
 Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
 Ыскак Д., *д.ф.н., профессор*
 Хасанулы Б., *д.ф.н., профессор*
 Нургожина Б. В., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели
 Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов
 При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

Амренов А. Д.

Ақыт Үлімжіұлы шығармаларындағы діни ағартушылық аңсар9

Амренов А. Д., Қабышев Т. Б.Мақыш Қалтайұлы мысал өлеңдеріндегі дәстүр жалғастығы:
әлемдік және қазақ мысал жанры негізінде 16**Андрющенко О. К., Сүйінова Г. С.**

Филологиялық урбанистиканың замануи бағыттары23

Ахмедова А. К., Раимбекова А. А.

Орыс мақал-мәтелдеріндегі ел тану мәселелері30

Ахметбекова Ә. М.

Терминологиялық дефиницияның метамәтіндік сипаттамалары37

Баратова М. Н., Нуркина Н. А.

Қ. Мырзалиев – табиғат суретшісі47

Бекмырза Б. Ж.Максим Горькийдің прозасындағы махаббат тақырыбы
(«Қыз және өлім» ертегісі мысалында)53**Бектемірова С. Б., Қарағойшиева Д. А.**

Лексикографияның қайнар көзі – араб тіліндегі лұғаттар59

Гаранина Е. П.Автор бейнесі көркемдік бірлік ретінде (Ж. Нұркеновтің
«Прощальный взмах руки» жинағы материалы негізінде)65**Жақыпов Ж. А.**

Қазақ және орыс тілдерінің лексикалық жүйесін контрастивтік барлау71

Жанұзақова Қ. Т., Панзабек Б.Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ романының жанрлық сипаты
мен ерекшеліктері80**Жолшаева М. С.**

А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі функционалды морфология көріністері ..88

Жумсақбаев А. Т.

С. А. Есениннің шығармашылығындағы фольклор мен авангард95

Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.С. Торайгыров өлеңдеріндегі «түн», «қараңғы», «жол»
ұғымдарының ерекшелігі 101**Ибраева А. Б., Уразбаева С. А.**

Қазіргі оқыту жүйесіндегі шетел тілін қашықтан оқыту модельдері 106

Қадыров Ж. Т., Таласпаева Ж. С., Жәмбек С. Н.

Көркем өнерді танудағы эстетикалық категориялар 113

Қазкенова А. Қ.Қазіргі орыс тіліндегі кірме сөздердің грамматикалық
көрсеткіштері туралы 128**Капанова Д. Е., Рахимбекова Г. О.**

Сөйлеу актілері теориясы және оның қазіргі тіл білімінде алатын орны ... 135

Қарсыбаева Г. Т., Рысберген Қ. Қ. «Ай», «күн» космонимдерінің лингвомәдени сипаты	142
Кульбаева Б. Т. Лингвокультуремалар-соматизмдар «көз», «бел», «бауыр» аялық білімдерінің репрезентацияның маркерлері	149
Кульбаева Б. Т. Лингвокультуремалар-коннотациялар мәдени ақпаратында	157
Құрманбаева Ш. Қ. Лингвоелтанымдық сөздік жасаудың әдіснамалық негіздері және елдің туристік имиджін арттыру мәселелері	164
Мадиева Г. Б., Қондыбаева Р. Ж. Қазақ тіліндегі жеке айтылған сөздердегі негізгі тон қозғалысы: инструменталды талдау	171
Мәмбетов Қ. С., Мәмбетова М. Қ., Исақова Г. Н. Қазақ хандығы дәуіріндегі ақын-жыраулар асыл мұрасы	180
Нұршайықова Ж. Ә., Ихсанғалиева Г. Қ., Екшембеева Л. В. Сайттың контенттері: олардың Қазақстанның социумына әсері	190
Оразханова М. И. Қазақ әдебиетіндегі арнау табиғаты	195
Пиязбаева А. Б., Фазылжанова А. М. Жарнама мәтінін түсіну және оның инференция үдерісі. Инференция ұғымы	200
Сағитова Ж. М., Мырзамбетова Ж. К., Айнабаева З. М. Мәдениаралық қатынастар құзыреттілігін сөйлеу әрекеті арқылы оқыту	207
Сатмирова Д. А. Сыр бойы ақындарының әдеби-шығармашылық орта дәстүрі	213
Сейітова Ш. Б. Кейбір этнотұрақты тіркестер халық рухының айқын көрінісі	220
Түйте Е. Е., Кенжебеков А. Х. Бейвербалды амалдардың зерттелуі	228
Умарова Г. С., Ыбраева Р. Е. Есенин мен М. Жұмабаевтың поэзиясындағы ана образының тұжырымдамасы	235
Ысқақова Б. Д. Д. Исабековтің «Дермене» повесінің тілі	244
Авторларға арналған ережелер.....	250

СОДЕРЖАНИЕ

Амренов А. Д. Религиозно-просветительская идея в произведениях Акыта Улимжиулы	9
Амренов А. Д., Кабышев Т. Б. Преимственность традиций в баснях Макыша Калтаева: в контексте мирового и казахского басенного жанра	16
Андрющенко О. К., Суюнова Г. С. Современные направления в исследовании филологической урбанистики	23
Ахмедова А. К., Раимбекова А. А. Черты национального характера в русских пословицах	30
Ахметбекова А. М. Метатекстовые характеристики терминологической дефиниции	37
Баратова М. Н., Нуркина Н. А. К. Мырзалиев – живописец природы	47
Бекмырза Б. Ж. Тема любви в прозе Максима Горького (на примере сказки «Девушка и смерть»)	53
Бектемирова С. Б., Карагойшиева Д. А. Источники лексикографии – словари на арабском языке	59
Гаранина Е. П. Образ автора как художественное единство (на материале сборника Ж. Нуркенова «Прощальный взмах руки»)	65
Жақыпов Ж. А. Контрастивная разведка (осмотр) лексической системы казахского и русского языков	71
Жанузакова К. Т., Панзабек Б. Жанровые особенности романа в прозе периода независимости	80
Жолшаева М. С. Проблемы функциональной морфологии в трудах А. Байтурсынулы	88
Жумсақбаев А. Т. Фольклор и авангард в творчестве С. А. Есенина	95
Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Особенности понятий «ночь», «темнота», «дорога» в стихотворениях С. Торайгырова	101
Ибраева А. Б., Уразбаева С. А. Модели дистанционного обучения иностранным языкам в современной образовательной парадигме	106
Кадыров Ж. Т., Таласпаева Ж. С., Жамбек С. Н. Эстетические категории познания художественного искусства	113
Казкенова А. К. О грамматических показателях заимствованных слов в современном русском языке	128

Капанова Д. Е., Рахимбекова Г. О.	
Теория речевых актов и ее место в современной лингвистике	135
Карсыбаева Г. Т., Рысбергел К. К.	
Лингвокультурные особенности космонимов «Луна» «Солнце»	142
Кульбаева Б. Т.	
Лингвокультуремы – соматизмы «көз», «бел» и «бауыр» как маркеры репрезентации фоновых знаний	149
Кульбаева Б. Т.	
Коннотации как созначения лингвокультуремы в передаче культурной информации	157
Курманбаева Ш. К.	
Методологические основы создания лингвострановедческого словаря и вопросы укрепления туристского имиджа страны	164
Мадиева Г. Б., Кондыбаева Р. Ж.	
Инструментальный анализ: движение основного тона в изолированных словах казахского языка	171
Мамбетов К. С., Мамбетова М. К., Искакова Г. Н.	
Великое наследие акын-жырау в эпоху Казахского ханства	180
Нуршаихова Ж. А., Ихсангалиева Г. К., Екшембеева Л. В.	
Контенты сайтов: их влияние на казахстанский социум	190
Оразханова М. И.	
Природа песен-посвящений в казахской литературе	195
Пиязбаева А. Б., Фазылжанова А. М.	
Понимание рекламного текста и процесс инференции. Понятие инференции	200
Сагитова Ж. М., Мырзамбетова Ж. К., Айнабаева З. М.	
Преподавание межкультурной коммуникативной компетенции через речевую деятельность	207
Сатемирова Д. А.	
Традиции литературно-творческой среды акынов Присырдарьи	213
Сейитова Ш. Б.	
Проявление национального духа в некоторых этно устойчивых выражениях	220
Туйте Е. Е., Кенжебеков А. Х.	
Исследование невербальных средств	228
Умарова Г. С., Ыбраева Р.	
Концепция образа матери в поэзии Е. Есенина и М. Жумабаева	235
Искакова Б. Д.	
Язык повести Д. Исабекова «Дермене»	244
Правила для авторов	250

CONTENT

Amrenov A. D.	
Religious educational idea in the works of Akyt Ulimzhiuly	9
Amrenov A. D., Kabyshev T. B.	
Continuity of traditions in fables by Makysh Kaltayev: in the context of world and Kazakh fables genre	16
Andryuchshenko O. K., Suyunova G. S.	
Current trends in the philological urban study	23
Akhmedova A. K., Raimbekova A. A.	
Features of national character in Russian proverbs	30
Akhmetbekova A. M.	
Metatext characteristics of terminological definition	37
Baratova M. N., Nurkina N. A.	
K. Myrzaliev is a painter of nature	47
Bekmyrza B.	
The theme of love in the prose of Maxim Gorky (on the example of a fairy tale «The Girl and Death»)	53
Bektemirova S. B., Karagoishieva D. A.	
Source of lexicography – dictionaries in Arab language	59
Garanina Ye. P.	
The image of the author as an artistic unity (based on the collection «Proshhal'nyj vzmah ruki» of Zh. Nurkenov)	65
Zhakupov Zh. A.	
Contrastive observation of lexical systems of Kazakh and Russian languages	71
Zhanuzakova K. T., Panzabek B.	
Genre features of a novel in prose of the independence period	80
Zholshayeva M. S.	
Problems of functional morphology in A. Baytursynuly's scientific works	88
Zhumsakbaev A.	
Folklore and avant-garde in Esenin's creations	95
Zhussupov N. K., Baratova M. N.	
Features of the concept of «night», «dark» and «road» in the poems of S. Toraighyrov	101
Ibrayeva A. B., Urazbayeva S. A.	
Models of distance learning of a foreign language in modern educational paradigm	106
Kadyrov Zh. T., Talaspaeva Zh. S., Zhambek S. N.	
Aesthetic categories of cognition of artistic workmanship	113
Kazkenova A. K.	
On grammatical indicators of borrowed words in the modern russian language	128
Kapanova D. Y., Rakhimbekova G. O.	
Theory of speech acts and its place in modern linguistics	135

Karsybaeva G. T., Rysbergen K. K.	
Linguocultural characteristics of the cosmonyms «Moon», «Sun»	142
Kulbayeva B. T.	
Linguistic cultureme-somatisms «eye», «waist» and «liver» as markers of background knowledge representation	149
Kulbayeva B. T.	
Connotations as linguistic cultureme co-meaning in the transfer of cultural information	157
Kurmanbayeva S. K.	
Methodological foundations of creating a linguocultural dictionary and the strengthening of the country's tourist image	164
Madyeva G. B., Kondybaeva R. Zh.	
Instrumental analysis: movement of the main tone in the isolated words of the Kazakh language	171
Mambetov K. S., Mambetova M. K., Iskakova G. N.	
Great heritage of akyn-zhyrau in the era of Kazakh Khanate	180
Nurshaikhova Zh. A., Ikhsangalieva G. K., Ekshembeyeva L. V.	
Website content: its impact on Kazakhstan society	190
Orazkhanova M. I.	
The nature of the genre of song dedication in Kazakh literature	195
Piyazbaeva A. B., Fazylzhanova A. M.	
Understanding the advertising text and the process of inference. The notion of inference	200
Sagitova Zh., Mirzambetova Zh., Ainabayeva Z.	
Teaching intercultural communication competence through speaking	207
Satemirova D. A.	
The traditions of literary and artistic environment of the Syrdarya akyns	213
Seyitova Sh. B.	
Manifestation of the national spirit in certain ethnic set phrases	220
Tuite Y., Kenzhebekov A. K.	
Research of nonverbal means	228
Umarova G. S., Ibraeva R.	
Concept image of a mother in the poetry of S. Yesenin and M. Zhumabayev ...	235
Iskakova B. D.	
The language of D. Isabekov's novel «Dermene»	244
Rules for authors	250

ЭОЖ 82.09(574)

А. Д. Амренов

ф.ғ.к, доцент, Павлодар мелекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.
e-mail: adilbek.61@mail.ru

АҚЫТ ҮЛІМЖІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІНИ АҒАРТУШЫЛЫҚ АҢСАР

*Мақалада шетелдегі қазақ әдебиетінің негізін салушы ақын
Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақовтың ағартушылық бағыттағы
туындылары сарапталып, діни ағартушылық ұстанымы зерделенеді.*

*Кілтті сөздер: «Айқап» журналы, діни қиссалар, ұлт-азаттық
қозғалыс, діни ағартушылық, дидактикалық толғау, имандылық, діни
фәлсафа, кәміл адам.*

КІРІСПЕ

Мақаланың мақсаты қазақ әдебиетінің шетелдік өкілі (Қытай, Моңғол)
Ақыт Үлімжіұлының әдеби мұраларына саралай отырып ағартушылық
ұстанымын зерттеу. Осы мақсатта ақынның діни танымдық шығармаларының
тарихи-әдеби негізін айқындап, ағартушылық идеясын ашып көрсету, діни
бағыттағы туындыларын жанрлық тұрғыдан байыптау міндеті қойылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

XIX ғасырдың соңында XX ғасырдың бас кезінде өмір сүріп, Алтай,
Қобда қазақтарына ғұлама діндарлығымен танымал болған, артына
өзінің шығармалары арқылы өшпестей із қалдырған көрнекті ақын –
Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов. Ақыт туындылары өзі туып өскен өлкеде
жарияланып, шығармашылығы жайында біраз сөз болғанымен де, оның
шығармашылық өмірбаяны Қазақ елінде күні бүгінге дейін зерттеу нысанына
ілінбеді.

Ақыт есімі өзі туып өскен өлкесінде ғана емес, қоңсылас жатқан қазақ
жеріне де танымал болды. Оның шығармалары «А. Алтайский» деген
бүркеншік атпен «Айқап» журналына жарияланып тұрды. «Айқап» қазақтың
тұңғыш журналы болғандықтан сол кезде халық арасына кең тараған
басылым еді. Осында Ақыттың «Заман сөйлесін», «Заман келді қырланып»,
«Адамның жасы», «Асан ата» сияқты т.б. туындылары жарияланды [1].

Ақынның Қазан қаласындағы баспаханаларында бірнеше кітабы жарық
көреді. Қазан қаласына өзі бармаса да, шығармаларын Алтай, Қобда өлкесіне
келген қазақ, татар саудагерлерінен баспаға жіберіп отырған. Ол жайында
өзі былай дейді:

Аралап дәмін таттым талай жердің,
Кітаптан әуелі оқып бәрін көрдім,
«Бастыруға Қазанға жібергіл» деп,
Ахметкәрім ноғайға жазып бердім [2, 3].

Немесе:

Зайсанский Бабаев –
Алтайға мәлім саудагер,
Таниды тәмам халайық.
Ойлаңыздар, асыл зат,
Почтаға қисса салайық.
Құсайынов Шамсуддин,
Қабыл көрсе ғазиздер,
Бастырып қисса алайық [3, 16].

Мұндағы Шамсуддин Құсайынов Қазан қаласында ірі баспахан ұстаған баспагер. Шамсуддин Құсайынов мұрагерлері баспасынан көптеген қазақ кітаптары шығып тұрған. ХХ ғасыр басында біраз қазақ ақындарының кітаптарының шығуына қол ұшын беріп меценанттық көмек көрсеткен де осы Шамсуддин Құсайынов мұрагерлері болатын. Ақыт Үлімжіұлы да онымен хат арқылы байланысып тұрған көрінеді [4, 5].

Ақыттың Қазан қаласында төмендегідей кітаптары басылған:

«Қиссаи Сейфулмәлік». Қазан: Домбровский баспасы, 1895, 1909, 1914 жылдары; Гүлімжі Алтайский (Қарымсақов). «Тәржүмә-и Ахид бин Уәлад». Қазан: Университет баспасы, 1897; Ахид Гүлімжіұғлы (Қарымсақов). «Қисса-и Жаһаншаһ Тамузшаһұлы». Қазан: Университет баспасы, 1901; Ахид бин Гүлімжіұғлы (Қарымсақов). «Ахуал қиямет». Қазан: Университет баспасы, 1902, 1904, 0909 жылдары; Ахид Гүлімжіұғлы Қарымсақов. «Қисса-и Минахид пиран Ғазизан». Қазан: Университет баспаханасы, 1909; Ахид бин Гүлімжіұғлы Қарымсақов. «Әбиат ғақидия». Қазан, 1909 жыл [5].

«Ақыт Үлімжіұлы Ұлт-азаттық қозғалысты қолдағаны үшін 1939 жылы тұтқынға алынып, Шен-Чи-Цай өкіметі ақынның Алтай өлкесіндегі рухани қазынаның бір ұясы болған Ақмешітін қиратады. 1940 жылы Үрімжі қаласында Гоминдан жөндеттерінің қолынан азаппен қаза табады» [4, 3].

Ақыт Үлімжіұлының шығармалары жанры жағынан да әралуан: толғау, жыр, қисса, дастан, назым үлгісінде болып келеді, тақырыптық-мазмұндық ауқымы біршама кең. Оның «Смағұлдың қиссасы», «Мұхаммед-Ханафия», «Кесік қол келіншек», «Жиһаншаһ Тамузшаһұғлы», «Ғали мен Дариға», «Мәлікенің жүз жұмбағы» атты күрделі эпикалық діни қиссалары бар. Бұлар да жеке зеріттеуді қажет ететін шығармалар.

Туындыларының дені поэзия болғандықтан, оның өлеңдерінде сол өзі өмір сүрген қоғамдық ортаның әралуан жақтары қамтылады. Ағартушылық, сыншылдық бағыттағы туындыларының негізгі, басты тақырыбы белгілі

бір әлеуметтік орта, уақыт, заман талабына сай адам тұлғасы, яғни олардың түрлі мінездері, іс-әрекеті, ой-толғаныстары секілді өзекжарды мәселелермен қатар, сол адами тұлғаны қалыптастырып тәрбиелейтін немесе хайуани кейіпке түсіріп кері итеретін ішкі-сыртқы факторларды да қамтиды. Осыдан туындайтын оқу-ағарту, білім алу, діни-имандылық сияқты заманауи толғағы жеткен өзекжарды мәселелерді де көтереді. Нақтылап айтқанда алуан түрлі өмір құбылыстарын ақын өзінің жекелік көңіл-күйі, толғаныс-тебіренісі, қуаныш-мұңы, Гегельше айтқанда «ішкі әлемінің сырын» жыр жолдарымен, поэзия тілімен кестелеп отырып жеткізеді.

Ақын туындыларын таным таразысына салып екшеп алғанда байқалатын негізгі мәселе – шығармаларының көркемдік-идеялық бірлігінде, көркемдік тұтастығында. Уақыт пен кеңістік ауқымындағы заман шындығын қай жағынан сараламасын ақын өз дүниетанымы мен идеялына салып таразылайды. Яғни «...имандылық, инабат, ұят-ұждан, береке-бірлік жөнінде оқырманға үлкен ғибрат беретін мүбәрак сөздермен тізілген тәспих іспетті шығармалар» [6, 3].

Ақынның негізгі шығармашылық бағыты – діни ағартушылық. Оған ақын шығармалары түрлік, жанрлық, проблематикалық, мазмұн-пішіндік, көркемдік-идеялық жағынан толық сәйкеседі. Ақынның өзін сөйлетсек:

Түбін ойлар ер қайда,
Өркімнің ақылы өзінде,
Шариғат деген бір жан жоқ,
Мына заман кезінде.
Заманың тұр дүрілдеп,
Ойла халқым бұл қалай,
Шариғатпен жүретін,
Ақыл кетті жадағай.
Надан болып барамыз,
Шариғатқа жанамай.
Иман, ислам, дін, биғдат –
Ұжмақтағы шырағың [6,6].

Ол заманның азып-тозуы, қоғамның әлеуметтік жағынан жіктелуі, діни сенімнің әлсіреуінен, ислам дінін жолын берік ұстамағандықтан, имандылықтың құлдырауынан деп біледі, сондықтан ислам дінінің парыз, уәжіптерін, шариғат жолын насихаттап, ислами құндылықтарды халықтың санасына сіңіріп өз өлеңдерімен үгіт жүргізеді. Соның бірі «Құмай деген бір құс бар» атты дидактикалық толғауы. Ақын қазақи мифтік дүниетанымдағы құмай құсты пернелеу арқылы Аллатағаланың құдіретті нұр-шапағатын әспеттейді:

Бақыт қонар адамға,
Саясы түссе жақындап,
Көктегі құс құмайдан.
Құмай деген бір құс бар,

Көк бетінде мекені,
Мағұлым емес адамға,
Дәл қай жерде екені,
Жылда бір жерге жақындап,
Сая салып кетеді,
Саясы түскен адамзат,
Шын дәулетке жетеді [6, 8].

Ақынның «Көк бетінде мекені, мағұлым емес адамға, дәл қай жерде екені» деген Аллатанушылық ойы Абайдың «Халлаққам мақұлық ақылы жете алмайды» немесе «Мекен берген, халық қылған ол лә мекән» дейтін танымымен үндеседі. Бұл тек поэтикалық үндесу емес, діни ағартушылық бағыттағы ортақ аңсар: Аллатанудағы оның жалғыздығын дәріптейтін иманның шарты: «Лә илләһа иллә аллаһу – Алладан басқа жаратушы жоқ» [7, 18] дейтін көркем сөз, Құрани кәрімдегі: «Ләм йәлид уә ләм йуләд, уә ләм йәкун ләһу куфуан ахад – туылмаған, тумаған, оған теңдесер ешкім жоқ» (Құран кәрім, Ихлас сүресі) аятындағы таухид, яғни Алланың бірлігін ұлықтайтын жалпымұсылмандық ұстаным.

Ақын осы толғауында Жаратушының адамды жаратудағы мақсаты, адамның бұл дүниелік миссиясы, ахиреттік парызы, фәни дүниедегі адамның амал-әрекеті, бақилыққа дайындық сияқты тағы басқа діни-имандылық, діни фәлсәфалық мәселелерді шариғат тұрғысында талдап түсіндіреді.

Азбас деген қызық жол –
Шариғаттың сөзі еді.
Пақыр Ақыт жаранлар,
Насихат сөйлер кезі еді.
Өсиет қылған жел сөзі –
Шариғаттың өзі еді [6, 8],

– деп әрбір мұсылманның жеке-жеке және қоғамдық өміріндегі іс-әрекеттерін діни жол-жоралар мен қағида-ережелерді қамтитын шариғатты насихаттай отырып, ақын ислами өмір сүрудің шариғат белгілеген жолын саралайды. Ислами өмір сүрудің қағидаттары харам, халали мәселелерге тоқталып, оның жай-жапсарын анықтап береді:

Харамға барма жігіттер,
Халалменен ойландар.
Ахиретте қоймайды,
Біреудің малын соймаңдар.
Халалды ғана ас қып жүр,
Арамдық қып қоймаңдар.
Харам малды батамен,
Тамақ болмас сойсаң да.
Пендесін Алла өлтірмес,

Харам жемей қойсаң да...
Анық халал тамақ сол –
Табан ақы, маңдай тер.

Біреудің еңбегіне көз салу, оған зорлықпен тартып алып, немесе ұрлап алып болсын қиянат жасау исламдық жол емес. Шариғат біреудің ақ адал мал-мүлкіне қол сұққанды ұрлыққа жатқызады. Ислам дінінде ұрлықтың барлық түрі, соның ішінде қазақи ұрлық бармыта да харам деп саналған. «Шариғат заңы бойынша кісінің ұрлық жасағанын 2 адам куә деп дәлелдесе, онда ұрының қолы, не бір аяғының басы өкшесіне дейін кесілген. Ұрланған заты да түгел қайтарылған» [7, 275]. Ақыт ақынның «Ахиретте қоймайды, біреудің малын соймаңдар, Халалды ғана ас қып жүр, арамдық қып қоймаңдар» деп отырғаны сол заманда қазақ арасында кең тараған ұрлықтың бір түрі бармытаның харамдығы, оны мейлі мұқтаждық үшін жаса бәрібір «Харам малды батамен, тамақ болмас сойсаң да». Оның бұл дүниелік жазасы жоғарыдағы шариғи жаза болса, о дүниелік жазасы мәңгілік тозақ. Фәнидегі істеген жақсылы- жаманды, істердің, әрбір халали-харам амалдың бақилыққа өтердегі есебі бар:

Мүңкір, Нәңкүр періште,
Адамның сұрап қылмысын,
Алдың мен артың тексеріп,
Кезеніп шығар күрзисін.
Түзейді солар жабдығын,
Аюдайын ақырып,
Адамның шәрғез қыңғысын,
Тәртіпке алар шақырып [6, 10].

Оның ойынша адамның бұл өткінші дүниеге келуіндегі басты мақсаты Жаратушысын тану, Оны тану арқылы өзін тану. Әлемді, айналадағы дүниені, табиғатты, адамзаты, хайуанаттар мен махұлықатты (он сегіз мың ғаламды), яғни барлық жаратылысты жаратқан Бір Жаратушы бар екенін мойындап қана қоймай, соны таным талқысынан өткізіп барып бұл жалғандағы тіршілігінің мәнін түсінгенде ғана пенде өз мақсатына жетеді. Ол үшін әр адамның Иман толық болу керек, Иман Аллатағаланы танудың кілті, ал имандылық – адамгершілік негізі. Ақын адамгершілік ұстанымды ислами – шариғаттың харам, халал категорияларын астастыра отырып, салыстырмалы түрде түсіндіреді. Харам амалдардың барлығы да – хайуандық әрекет, халали амалдардың барлығы – адами әрекет деп қарайды. Сондықтан дін амалдарын толық орындап, адал өмір сүрсен Аллатағаланың нұрына (ақын пернелеуінде «Құмай құстың саясы») бөленесің дейді ақын:

Мұсылманға бұйырған,
Таза жүрек халалдық,
Таза жүрек досына,

Кім ойласын залалдық,
 Құлшылық қыл ағайлар,
 Періште мен адамзат,
 Құлшылық үшін жаралдық.
 Құлшылық керек адамға [6, 11].

Яғни құлшылық жасау – Жаратушыны мойындау, Жаратушыны мойындай отырып Оны тануға құштарлығың артады, иманың толығады. Иманы толық – Кәміл адамның (Абай да 38-сөзінде осы мәселені қозғайды. – А. А. Д) жүрегі таза болады. Ал «Мұсылманға бұйырған, таза жүрек халалдық» деп ақынның өзі айтып отырғандай бұл Жаратушының жаралғанға (адамға) көрсеткен тура жолы. Осы тура жолдың бағдаршамы халал амал, іс-әрекет, яғни Жаратушыға деген адалдық. Міне, ақынның жамағатқа үгіт-насихат ретіндегі жеткізбек уағзының мәні де осында.

Ақыт қажының ағартушылық тақырыптағы енді бір туындысы «Жиырма тоғыз әліп» атты өлеңі. Араб әліппіінің әр қайсысын өлең жолдарымен түсіндіріп, сипаттайтын ақынның осы өлеңі Абайдың жас шағында жазған шығармаларының бірі «Әлифби» өлеңімен сарындас. Абай өлеңінің сүйіктісіне хат үлгісінде жолдай отырып, әр жолын араб алфавитінің ретімен тізіп, соңында «Үтір мен асты-үстілі жазуда бар, Болуға асты-үстілі көнсең өзің» деп интимдік сезімге бой алдырса, Ақытта арап жазуының таңбаларын діни мазмұнда талдап көрсетеді. Бастапқы өлеңдеріндегі сияқты шығармашылығының басты аңсар-идеясы Алланың бірлігін паш ете толғайды:

Иман демек танымак бір Құдайды,
 Қүдіреттпен жаратты күн мен айды.
 Жеті қатты тоқтатқан біреуі жоқ,
 Қүдіреті бір Құдайдың осындайды.
 Бір Құдай жоғары емес, төменде емес,
 Еш тамақ алып және жеген емес.
 Дегендер: «пәлен жерде» кәпір болар,
 Тұрағым сондай жерде деген де емес.
 Болмайды алды, арты, оң мен сол да,
 Кезікпес іздегенмен және жолда.
 Жүрсен де көкке шығып, жерге кіріп,
 Көрмейсің бір Құдайды тағы сонда [6, 12].

Ақынның қай шығармасын алып қарасың да мазмұн (тақырып пен идея) ортақтығы көрінеді. Ол ағартушылық сарын. Ақынның өзі:

Ұйқыдан көтер басынды,
 Өнерге көндір жасынды,
 Сенен басқа халықтың,
 Ұйқысы шайдай ашылды,

– деп ұрандаса, енді бірде:

Мағрифаттан құр қалған,
 Неше түрлі халық бар.
 Соларға еріп құр қалмай,
 Ғылым-білім танып қал [8,12],

– деп халқының ілгерлеушілікке ұмтылуын көксеріп, өнер-білімге ұмтылдырады. Ақынның бұл аңсары өзі туып өскен аймақтағы Алтай, Қобда қазақтарына ғана емес, бүтін қазаққа арнаған үні, жалпы қазақтық ұстанған ар-намысы деп бағалауымыз керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ақыт Үлімжіұлы шығармаларындағы діни-танымдық аңсары қарастырылды. Ақынның өмір, тағдыр тұжырымдамасы, дүниетанымдық көзқарасындағы ислам діні қағидаларының беріктігі анықталды. Олардың Абайдың діни ағартушылық идеясымен үндестігі сараланды.

Ұлт бостандығы үшін шаһит болған, барлық шығармашылық мұраты халқының береке- бірлігіне, өсіп-өрлеуіне бағытталған Ақыт ақынның қазақ әдебиетіндегі ірі тұлғалардың бірегейі екені әліптік ақиқат. Олай болса, ақынның шығармашылық мұрасын ғылыми тұрғыда зерттеу кезек күттірмейті іс.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Энциклопедия «Айқап». – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 366 б.
- 2 **Гүлімжі Алтайский (Қарымсақов)**. «Тәржүмә-и Ахид бин Уәлад». – Қазан : Университет баспасы, 1897. – 108 б.
- 3 **Ахид бин Гүлімжіұлы Қарымсақов**. «Әбиат ғақидия». – Қазан, 1909. – 129 б
- 4 **Ақыт қажы Үлімжіұлы Қарымсақов**. Қажыбаян. – Өлгий, 1991. – 123 б.
- 5 Қазақ кітаптарының шежіресі. Құрастырған: СұбханбердинаҮ., Сейфуллина Д. – Алматы : Рауан, 1996. – 285 б.
- 6 Ақыт қажы Үлімжіұлы. Жиһаншаһ: жыр, толғау, қисса-дастандар. – Баян-Өлгий, 1994. – 143 б.
- 7 **Өсерұлы, Н.** Иман шарт. – Алматы : Қайнар, 1991. – 352 б.
- 8 **Үлімжіұлы, Ақыт**. Таңдамалы шығармалары. – Үрімжі, 1994. – 256 б.

Материал 26.02.16 баспаға түсті.

А. Д. Амренов

Религиозно-просветительская идея в произведениях Акыта Улимжиулы

Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар.
 Материал поступил в редакцию 26.02.16.

Religious educational idea in the works of Akyt Ulimzhiuly

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.

Material received on 26.02.16.

В статье рассматриваются произведения Акыт Улимжиулы, одного из основоположников казахской литературы зарубежных казахов, и определяется религиозно-просветительская идея поэта.

This article considers the works of Akyt Ulimzhiuly, one of the founders of Kazakh literature of foreign Kazakhs, also there is determined the religious educational idea of the poet.

ӘОЖ 82.09(574)

А. Д. Амренов¹, Т. Б. Қабышев²¹ф.ғ.к, доцент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.;²ф.ғ.к, доцент, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ. e-mail: ¹adilbek.61@mail.ru**МАҚЫШ ҚАЛТАЙҰЛЫ МЫСАЛ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ: ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МЫСАЛ ЖАНРЫ НЕГІЗІНДЕ**

Мақалада қазақ мысал жанрының негізін қалаушылардың бірі Мақыш Қалтайұлының мысал өлеңдері дәстүр жалғастығы негізінде талданады. Мақыш мысалдары әлемдік және қазақ мысал өлеңдеріндегі сюжет ортақтастығы тұрғысынан қарастырылып, оның қазақ мысал жанрындағы өзіндік ерекшелігі айқындалады.

Кілтті сөздер: мысал жанры, дәстүр жалғастығы, оқиға желісі, фабула, мысал сюжеті, типологиялық ұқсастық, гибрат, дидактика.

КІРІСПЕ

Мақаланың мақсаты әлемдік рухани қазынаның бірі мысал жанрының Мақыш Қалтайұлы шығармашылығына сондай-ақ қазақ әдебиетіне тигізген ықпал-әсерін көрсету. Сол арқылы әлемдік әдеби дамудың өзара байланысын, дәстүр сабақтастығы мәнін дәлелдеу, ақын мысалдарының өзіндік қырларын ашып, ақындық тұлғасын таныту.

Осы мақсатты жүзеге асыруда мақалада төмендегідей міндеттер қойылды:

- Мақыш Қалтайұлы мысалдары сюжетінің түп негізін зерделеу;
- Мақыш мысалдарындағы Еуропалық әдебиеттің ықпалы мен Шығыс әдеби дәстүрдің әсерін сараптау;
- мысал өлеңдерін талдау арқылы, ақынның қазақ мысал жанрын дамытудағы ізденістерін, даралық сипатын анықтау.

Мақыш Қалтайұлы мысал өлеңдерінің тұңғыш рет зерттелуі тақырыптың өзектілігімен бірге оның жаңалықты тұстарын да аңғартады. Бұдан шығатын тұжырым - Мақыш Қалтайұлы мысал өлеңдері арқылы қазақ мысал жанрының дамуына, идеялық-мазмұндық жағынан жетілуіне үлес қосқан ақын.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жалпы мысал ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрі бар жанр. Бұл жөнінде орыстың мысал жанрын зерттеуші ғалымы А. С. Степанов: «Басня один из наиболее распространенных во всей мировой литературе жанров которую имеет богатую и древнюю традицию. Басни Крылова, Эзопа, Лафонтена, Федра, Пильпая заслужили мировую известность, украсили национальные литературы» [1, 5], деп мысал жанрының әлем әдебиетіне кең тараған дәстүрлік ерекшелігі бар екенін айтса, қазақ әдебиетін зерттеуші ғалым Р. Нұрғалиев: «Мысал жанрының қазақ әдебиетіне бойлай ену құбылысы әлемдік көркемдік дәстүрдің типологиялық ұқсастығын көрсетеді [2, 7], – дей отырып, бұл дәстүрдің қазақ мысалының дамып, қалыптасуына, әсері мол болғанына тоқталады.

Мақыш Қалтайұлы 1910 жылы Қазан қаласында басылған «Біраз гибрат сөз...» мысал өлеңдері топтасытырылған кітабының өлеңмен жазылған беташарында мысал жазудағы басты мұраты, негізгі бағытын былай аңдатып өтеді:

Риуайатын рауиннің баяндаймын,
Білмегеннен ерініп аянбаймын.
Қанша ғажиз болсам да әр ісімде,
Бір Алладан басқаға таянбаймын [3, 2],

«Риуайатын» (аңыз, әңгіме Ә. Ә.) рауиннің (әңгімешінің) баяндаймын» деп өзі аңғартып отырғандай, ақын мысал жанрының ортақ сюжет, тақырыпқа жазыла беретін қалыптасқан дәстүрін сақтай отырып, жазған мысалдарына жаңа идеялық сипат беріп, өзіндік ақындық қуатымен дамытады.

Соның бірі «Аз үміт көп зарар берер» деп аталатын мысалы. Мысал сюжеті әлем әдебиетіне кең тараған: шығыс жәуһарларының ішінде «Кәлила мен Димнада» бар, ежелгі грек мысалшысы Эопта осы оқиғаға мысал арнаған [4, 75]. Эоп мысалын Әлихан Бөкейханов қазақ тіліне тәржімалапты

[5, 344 б.]. Бұлардың барлығында оқиға желісі негізінен қара сөзбен, проза үлгісінде баяндалады.

Осы ыңғайда назар аударарлық бір жай бұл оқиға негізінде поэзия үлгісімен қазақ тілінде жазылған мысалдың екі нұсқасы ғана бар. Біріншісі біз сөз қылып отырған Мақыш Қалтайұлының болса, екіншісін жазған Сәбит Дөнентаев. Сәбиттің мысалы «Көзі тоймайтын ит» деген атпен 1915 жылы Уфада шыққан «Уақ-түйек» кітабында басылды. Ал, Мақыш мысалы жоғарыда айтып өткеніміздей 1910 жылы тасқа басылған болатын. Демек, қазақ мысалшыларынан бұл оқиғаға бірінші болып қалам тартқан адам – Мақыш Қалтайұлы.

Енді мысалдың өзіне келетін болсақ, оған «Кәлила мен Димнаның» «Дәрігер Барзуя» тарауындағы мына бір әңгіме негіз болған: «Алайда дүние қызығынан баз кешкен тақуалардың тіршілігіне төзе алмаспын деп қорықтым, өйткені жасымнан бойыма сіңген дарқан дағдым кесірін тигізер деп ойладым, дүние қуып талаптанудан безсем, онда ана бір кезде пайдалы екеніне көзім жетіп арындай ұмтылған игілі әрекетімді, үйренген әдетімді тастап кетермін деп қауіптендім. Аузына сүйек тістеп өзеннен өтіп бара жатқан ит сияқты болғым келмеді. Өйткені әлгі ит судың ішінен өз көлеңкесін көріп, бөгде ит деп ұғады да, оның сүйегін тартып алмақ болып суға сүңгиді, сонда ит іздеген етіне де жете алмайды, өзінің тістеген сүйегінен де айырылып қалады» [6, 56 б.].

Осындағы ит туралы оқиғаның негізгі фабуласын сақтай отырып Мақыш иттің қомағайлық іс-әрекетін өлең жолдарымен былай жеткізеді:

Бір ит бір күні аузына тістеп етті,
Бір көпірдің үстінен жүріп өтті.
Өзінің көлеңкесін суда көріп,
Басқа ит деп көлеңкесін хиял етті.
Сол иттің аузындағы етті алам деп,
Аузымен суды қапты секіріп кеп.
Аузына тістеген ет суға түсіп,
Аш қалды екі арада кересін жеп.

Мысалды жоғарыда атап өткен нұсқалармен салыстырар болсақ, сюжеттік құрылымында ешқандай өзгешелік жоқ. Оқиға желісі бәрінде бірдей өрбиді. Айтпақ ой, көздеген мұрат, тақырып та бір. Ол қанағатшылық. Эзоп «Басня направлена против человека жадного» деп түйіндесе, Әлихан аудармасында оқиға ғана баяндалып, қорытынды пікір айтылмайды. Сәбит Дөнентаев мысалының түйін пікірін:

Әрқайда «ашкөздінің» олжасы осы,
Байқасаң іс түбіне көзің салып [7, 17 б.],

– деп қысқа да нұсқа қайырса, Мақыш мысалының соңында:

Бұл қиссада пайда көп ғибрат алсаң,
Барына қанағат қыл тілге нансаң.
Біреудің мал-бақытына көзің салсаң,
Сол иттей боларың хақ әуре-сарсаң [3,5 б.],

– деген ғибрат айтады, қанағатшыл болуға үндейді. Мысал астарында «Қанағат қарын тойғызар, қанағатсыз жалғыз атын сойғызар» – деген халық нақылы жатыр.

Айта кететін енді бір жағдай: Эзоп мысалында, Әлихан аудармасында және Мақыш тәмсілінде иттің аузына тістегені ет болса, Сәбит мысалында сүйек. С. Талжанов қазақшалаған «Кәлила мен Димнада» оқиға: «... сонда ит іздеген етке де жете алмайды, өзінің тістеген сүйегінен де айырылып қалады» [6, 56 б.], – деп аяқталады. Яғни иттің аузындағы сүйек судағы көлеңкесінде ет болып көрінеді. Ал, араб тіліндегі түпнұсқада иттің судан тістеп өткені «дылғун» [8, 95 б.], бұл сөз «сүйек» (анат. термин ретінде қабырға) мағынасында да «ет» (туралған, жаншылған) мағынасында да қолданыла береді [9, 461 б.]. Негізінен жалпы атау ретінде араб тілінде ет ләхм, сүйек ғазм деп аталады. Сөз болып отырған нұсқаларда иттің аузындағы «заттың» әр түрлі аталу себебі де араб сөздерінің осындай көп мағыналы қолданылысында болса керек.

Мәселе бұл сияқты ауыс-түйісте жатқан жоқ, мұның бәрін тәпшітеп айтып отырғандағы мақсатымыз мысал әлем әдебиеті мен фольклорында қалыптасқан заңдылық ретінде қабылданатын ортақ сюжет, тақырып тұрғысынан, типологиялық ұқсастығы жағынан көне де бай дәстүрі бар жанр екенін айтып өту.

Мақыштың енді бір мысалдарының түп негізі Эзоп мысалдарында жатыр. Атап айтқанда «Есектің ойнауы», «Фақырлық, байлық» атты мысалдарын Эзоптың қысқа да ықшам ойлы қарасөзбен жазылған «Собака и хозяйн», «Мышь городская и мышь полевая» (орыс тіліндегі нұсқалары Ә. Ә.) деп аталатын мысалдарының негізгі сюжет, идеясын сақтай отырып он бір, он екі буынды қара өлең үлгісімен жеткізеді.

Айта кететін бір жайт бұл екі мысал орыс мысалшысы И. А. Крыловтан да, сондай-ақ мысал жанрына қалам тартқан қазақ мысалшыларының ешқайсысынан кездестірмедік.

Мақыштың «Есектің ойнауы» мысалында Жаратушы әркімге тиесілі өнер берген, бұл пешенеге жазылған тағдыр. Бойындағы өнерінді шамаңа қарай жарата біл, өз хал-қадіріңше өмір сүр. Оған қанағат қылмасаң түбіңе жетіп, қатерге ұрындырады деген ой айтады. Осыны ескермеген есек ит сияқты қожасына еркелеп, секіріп ойнаймын деп ақыры ауыр жұмысқа жегіліп, зорығып өледі.

Мысалда қанағат ұғымы тағдыр, жазмыш сияқты діни-пәлсапалық категориялармен астасып жатыр. Екі мысалшының да мысал соңындағы

қорытынды түйін-пікірлерінің астары осыны аңғартады. Эзоп мысалының соңында: «Басня показывает, что от природы не всем дается одинаковый удел» [4, 57 б.], деген мораль айтса, Мақыш мысалы:

Бұл қиссада ғибрат бар тындағанға,
Өлшеулі өнер берген әрбір жанға.
Сол өзіне берілген өнерлерін,
Өзгерткенмен пайда жоқ аңдағанға.
Лайықтап әр махлұққа берген өнер,
Сол берген өнерменен пайда көрер.
Еліктей алмаған соң солықтайды,
Өзінде жоқты қылып не нәрсе өнер [3, 5 б.],

– деп түйіндеп ғибраттайды.

Мақыштың жұртқа үлгі-өнеге беру, ақыл айту ниетімен жазған мысалының бірі «Қой, сиыр, ешкі, арыстан» деп басталатын «қиссасы». Онда қой, сиыр, ешкі, арыстан төртеуі аңға шығып, әрқайсысы жеке-жеке тұзақ құрады. Кімнің тұзағына аң ілінсе, тең ғып төртке бөліп жейік деп кеңес құрып уағдаласады. Қой құрған тұзаққа бір киік түсіп, оны арыстанға барып жеткізеді. Арыстан уәде бойынша түскен олжаны төртке бөліп,

Соңынан былай депті шер арыстан:
Хайуанатта менен жоқ қуатты жан
Перуай үлес алуға маған лайық,
Қалай лайық болмасын болған соң хан.
Менің атым арыстан мағлұм сізге,
Күш-қуатта үстеммін бәріңізге.
Зорлықпен жәбір қылып екіншіні,
Алсам да лайық болар бізге.

Осылайша арыстан үшінші үлесті де, айбат шегіп «достарын» қорқытып төртінші бөлікті де өзіне қалдырады. Сөйтіп:

Киікті арыстанның өзі алыпты,
Үш бейшара мақрұм боп бос қалыпты.
Бір киіктен бір асым ет бұйырмай,
Не қыларын біле алмай сандалыпты [3, 2 б.].

Мұнда күштінің әлсізге жасаған қиянаты, зорлығы әшкереленеді. Мысалда арыстан тек қара күштің ғана иесі емес, сонымен қатар өз құлқыны үшін достарына берген уәдеден айнып, ант бұзып, серттен тайған опасыз.

Мақыш шығармашылығының басты сарыны оқу-өнерге, имандылыққа, адамгершілікке үндеу сияқты заман талабына сай үгіт-насихат болды. Ол ойларының барлығы дінмен астасып жатыр. Көтерген мәселелерінің барлығын діни өлшеммен саралайды: адам бойындағы ізгі қасиеттердің бәрін-имандылық, жаман мінездерді дінсіздік деп санайды. Сондықтан да ақын мысал өлеңдерінде де діни имандылық арқылы адамгершілік табиғатын ашуға талпынады.

Мысал соңында ақын айтар ойын:

Бұл қиссаның пайдасын жақсы тыңда,
Ынсап берсін бір Алла күшті құлға.
Күшті болып, ынсапсыз болғандардың,
Алдына ақыл болса қарсы тұрма
Ынсапсыз зордан Алла аман қылсын,

«Женер, жаншар ерген соң нәпсі сұмға», деп тұжырымдайды, адамзат өміріндегі қауіпті дерт нәпсіқұмарлық, ашкөздіктен сақтандырады. Ақылы жоқ тек қара күшіне ғана сенген ынсапсыздардан аулақ жүр дейді. Ақын мұнда адамның адамдық қасиетінің негізгі белгілерінің бірі ынсап категориясына тоқталады.

Сөз боп отырған мысал Эзоптың «Лев и дикий осел» [4, 153 б.], И. А. Крыловтың «Лев на ловле» [10, 113 б.] мысалдарымен мазмұндас, идеялас. Эзоп мысалында персонаждар арыстан мен жабайы есек болса, И. А. Крыловта арыстан, ит, түлкі, қасқыр яғни иттен басқасының бәрі түз тағылары. Сондай-ақ мысал сюжетінің желісін қазақ фольклорынан да көреміз. «Арыстан, қасқыр, түлкі» – деп аталатын хайуанаттар туралы ертегінің [11, 124 б.] оқиғасы сәл басқаша өрбігенімен идеясы жоғарыдағы мысалдармен өзектес. Барлығының мақсаты бір арыстанның жағымсыз іс-әрекеті арқылы адамдар бойында кездесетін ұнамсыз мінез-хұлықты ашып көрсету.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда Мақыш мысалдарының сюжеттері Эзоп, И. А. Крылов мысалдарымен, кейбіреулері классикалық Шығыс әдебиеті үлгілерімен, енді біреулері әлемдік фольклормен астасып, тоқайласып жатса да, ақын оны өзінше дамытады. Оның мысалдарының сыры көтерген тақырып, қозғаған мәселелерінен көрінеді. Негізінен адамгершілік тақырыбына, әділетсіздікті, мінез-құлықты түзетуге арналғандықтан, ақын мысалдарында өткір сатирадан гөрі өнеге айту, ғибраттау сияқты дидактикалық ой басым. Мұның барлығы құр риторикалық ақыл айтумен емес, персонаждардың іс-әрекеті, қимылы арқылы көрсете отырып, пікірді тұспалдап жеткізеді, соңында ғибрат айтады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Степанов, Л. С.** Мастерство Крылова баснописца. – М. : Советский писатель, 1956. – 299 с.

2 **Нұрғалиев, Р.** Алып бәйтерек. // Кітапта: Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімалар, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеулер. Құрастырған: Нұрғалиев Р. – Алматы : Жалын, 1991. – 464 б.

3 **Қалтаев, Мәшһүр.** Біраз ғибрат сөз хәм Абдолла мүдәрристің тәржіме хәлі уа хәм Нұрмұхаммет Сағынаев тәржіме хәлі уа хәм Ешімов пен

Қалтаев сөздері һәм Мәшһүр. – Казань : Типо-литография Императорского Университета, 1910. – 22 б.

4 **Эзоп.** Заповеди. Басни. Жизнеописания. Перевод Гаспаров М. Л. – Ростов на Дону: Феникс, 1999. – 320 с.

5 **Бөкейханов, Ә.** Шығармалары: публицистика және ғылыми мақалалар. Алматы: Қазақстан, 1994. 384 б.

6 Кәлила мен Димна. Аударған С. Талжанов. – Алматы: Жалын, 1986. – 288 б.

7 **Дөнентаев, С.** Ұрпағыма айтарым: өлең, әңгіме, фельетон, мақала, естеліктер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 304 б.

8 Калила уа Димна. – Бейрут, 1896. – 64 сұх.

9 **Баранов, Х. К.** Арабско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1984. – 944 б.

10 **Крылов, И. А.** Избранное. – М.: Правда, 1986. – 400 с.

11 Қазақ ертегілері. – Алматы: Балауса, 2000. – 228 б.

Материал 26.02.16 баспаға түсті.

А. Д. Амренов¹, Т. Б. Кабышев²

Преемственность традиций в баснях Макыша Калтаева: в контексте мирового и казахского басенного жанра

¹Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар;

²Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей.
Материал поступил в редакцию 26.02.16.

A. D. Amrenov¹, T. B. Kabyshev²

Continuity of traditions in fables by Makysh Kaltayev: in the context of world and Kazakh fables genre

¹Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar;

²Kazakh Innovation Humanitarian Law University, Semey.
Material received on 26.02.16.

В статье рассматривается один из основоположников казахской басни Макыш Калтаева в ракурсе преемственности традиции басенного жанра. Басни Макыша анализируются в контексте сходства сюжета в мировом и казахском басенном жанре и определяется своеобразие поэта.

This article considers one of the founders of the Kazakh fable Makysh Kaltayev from the perspective of the fables genre tradition continuity. The

fables of Makysh are analyzed within the context of similarity of the plot in the world and Kazakh fables genre and the uniqueness of the poet is determined.

УДК 81.11-44

О. К. Андрющенко¹, Г. С. Суюнова²

¹к.ф.н., доцент, ²д.ф.н., профессор, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар

e-mail: ¹olga_pav_pgpi@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ ФИЛОЛОГИЧЕСКОЙ УРБАНИСТИКИ

** Статья выполнена при поддержке гранта МОН РК (договор № 290 от 12.02.2015 г.) по направлению «Фундаментальные и прикладные исследования в области гуманитарных наук»*

В статье представлен анализ перспективных направлений в изучении филологической урбанистики. Авторы прослеживают историю становления научной проблематики урбанистики, анализируют направления в изучении города как объекта исследования. Описаны аспекты возможных разработок лингвокоммуникативного пространства города. Особо показывается перспективность новых подходов к изучению города, в частности, с точки зрения исследования общекультурного ландшафта города.

Ключевые слова: урбанистика, филология, урбанистические теории, лингвокультурология, ономастика.

Феномен города является объектом исследования специалистов разных отраслей знания. В современный период активно изучаются лингвистические, социальные, экономические, экологические, демографические, философские, политические, исторические и культурные аспекты функционирования города.

Изучение феномена городов весьма актуально, так как города являлись и являются социокультурными центрами со своими административными порядками, организацией общественной жизни и специфическим составом населения, а, значит, и своеобразными языковыми процессами.

В Казахстане в ходе модернизационных процессов произошел значительный рост городов и доли городского населения; теперь три

четверти населения страны живет в городах. В городах продолжают быстро концентрироваться и интегрироваться новые виды экономической деятельности, промышленность высоких технологий, финансовые, торговые и образовательные услуги, материальные, культурные и духовные ценности, инфраструктура внешнеэкономической деятельности. Появились новые типы городов и их различные классификации. При этом исследований, касающихся сугубо лингвистических и коммуникативных проблем города, описанию экстра- и интроязыковых факторов, влияющих на языковой облик города, в современной казахстанской лингвистике весьма незначительное количество. Имеющиеся на сегодня в республике разрозненные научные работы не дают системного и полного представления о современных лингвокоммуникативных проблемах города.

Город как объект исследования привлекает все большее внимание представителей различных областей научного знания: филологов, историков, социологов, политологов, философов, экономистов, географов и др.

Один из важнейших аспектов изучения истории городов – исследования в области повседневной жизни. История повседневности имеет и самостоятельную научную ценность и важна в контексте более общей проблематики: построение региональных моделей культуры и языка города, исследование специфики и механизма их функционирования на разных социальных и интеллектуальных уровнях. Повседневность охватывает всю жизненную среду человека, сферу непосредственного потребления, удовлетворения материальных и духовных потребностей, связанные с этим обычаи, ритуалы, формы поведения, представления, привычки. Связанный с этим анализ отражения в языке указанных процессов представляется чрезвычайно перспективным.

В свете этого именно филологическое исследование городов, позволяющее наиболее полно охарактеризовать в целом феномен города и городской жизни, представляется продуктивным направлением в мировой и отечественной урбанистике.

Исследования в области филологической урбанистики опираются на солидные исследования в области социологии, философии, урбанографии и др. Чтобы приступить к анализу филологических методов исследования, следует рассмотреть социологические и философские предпосылки возникновения нового направления.

Для удобства описания степени исследования понятия «город» воспользуемся классификацией подходов, предложенных в работе М. Л. Паламарчук [1]. Рассматривается пять основных теорий, согласно которым город позиционируется как: **естественный центр территориальной интеграции людей** (этнотерриториальная теория), в этом ключе город рассмотрен в работах многих авторов, начиная от античных Платона и

Аристотеля и заканчивая нашими соотечественниками И. М. Гревсом, Г. М. Лаппо, Л. В. Каганским, Д. Н. Замятиним; **политико-административный центр управления** – теории восточного деспотизма (К. Бюхер, С. Стам, Г. Чайлд) и города-государства (Ю. В. Андреев, Э. Кирстен); **опорный пункт, защитное сооружение** – «бурговая теория», в этом направлении активно велись работы в рамках французской школы Анналов (Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф, Ж. Дюби) и отечественной исторической науки (Е. В. Гутнова); **пространственная форма разделения труда**: таким город представлен в работах Э. Дюркгейма, В. Зомбарта; **новая форма интеграции общества и новое пространство коммуникации**, – социокультурная теория. Родоначальникам социокультурного подхода принято считать М. Вебера, вслед за ним в этом же русле город рассмотрен Л. Мэмфордом, Л. В. Кошман, А. А. Высоковским, в диссертациях Е. Ю. Агеевой, Е. В. Микляевой. Близка социокультурному подходу культурологическая трактовка М. С. Кагана: город в его понимании представляет собой пространство, наполненное смыслом. В этом же ключе рассуждали Г. З. Каганов М. Н. Межевич, Э. В. Соколов.

Существуют и другие направления в изучении города. В теории знака город выступает как текст, требующий прочтения. Семиотический подход прослеживается у Ю. М. Лотмана [2]. Значимыми исследованиями так же являются работы Н. А. Аитова, А. С. Ахиезера, А. Быстрицкого, В. В. Вагина, Л. А. Зеленова, О. Л. Лейбовича, С. В. Пирогова, Ф. С. Файзуллина. Проблемами социокультурного пространства города занимались Э. Гидденс, В. Л. Глазычев, А. Лефевр, Х. Ортега-и-Гассет; в разных социокультурных аспектах город раскрывается в исследованиях А. В. Беликовой, Н. С. Галушиной, А. А. Дрегалю, Н. В. Дулиной, М. В. Корчинской, В. И. Ульяновского, Т. И. Черняевой. Не менее важные вопросы о сущности современного информационного общества представлены в трудах Д. Белла, Ю. В. Зацепилина, М. Кастельса, Г. М. Маклюэна, П. Тейлора. Комплексный подход к городской проблематике в отечественной науке был предложен в трудах Н. И. Горина, М. С. Кагана, А. А. Нещадина, Э. В. Сайко и Б. А. Успенского, в диссертациях Г. В. Горновой, О. Б. Симоновой.

Л. Г. Скульмовская классифицировала урбанистические теории по концепциям современных зарубежных исследователей [3]. Согласно подходу данного автора, основополагающей классической теорией города признаны работы деятелей Чикагской школы Р. Парка и Э. Берджесса. Они проанализировали различные аспекты влияния социального окружения на человека, биологические и экономические факторы человеческой жизнедеятельности. Так появилась идея социального развития (инвазия, сукцессия), методика «концентрических зон». Л. Вирт в рамках Чикагской социологической школы обосновал понятие «урбанизм», исходя из его четырех характеристик: размера, территории города, плотности и

гетерогенности населения [4]. Понятие «город» рассматривал Макс Вебер, автор «понимающей социологии».

Он предположил, что город способствует развитию индивидуальных черт личности, является инструментом исторических изменений. Американский ученый Л. Мамфорд последовательно изложил эволюционные преобразования, происходящие с городами западной Европы на протяжении всей истории их развития. Одним из основателей современной городской социологии являются Э. Дюркгейм и Г. Зиммель. Дюркгейм признавал город живой целостностью, которой характерны разные способы взаимодействия между людьми, девиантное поведение.

Интересно соотношение идей феминизма и городского пространства в работах Д. Вулф, Ж. Валентайн, А. Макроби, Е. Пушкаревой, Ю. Белозеровой и Е. Омельченко [5]. В противовес Чикагской школе с идеей моноцентричности города набирает приоритет Лос-Анджелесская школа, во главе с М. Дэвисом и её теориями «урбанистического милитаризма», значением города как модели полицентрического развития.

Западные авторы комплексно рассмотрели городское пространство, создав исследовательскую базу для школы отечественной урбанистики. В её рамках следует отметить черты города как социокультурного феномена вообще. Среди отечественных классиков городских исследований социокультурные тенденции рассматривали Н. П. Анциферов и И. М. Гревс. Ч. Лэндри считает, что креативность города формируется за счет силы мышления и идей горожан, определяющих их мировоззрение, а так же от восприятия культуры как творческого ресурса [6]. «Для И. М. Гревса и П. Н. Анциферова город – реальная собирательная личность, коллективный субъект» [7]. Э. В. Сайко замечает, что «город с самого своего возникновения формируется как социокультурное (интегрирующее социальные связи и аккумулирующее культурный и интеллектуальный потенциал общества, человека) явление процесса – процесс урбанизации как постоянной составной становления и развития и исторически определённой социальности» [8], а также является его феноменом.

С этапов философского осмысления феномена город берут начало филологические исследования. А. А. Сванидзе полагает, что город – активное начало исторического процесса из-за своей концентрированности, гетерогенности и разнообразной коммуникативности [9].

Следует отметить, что изучение языка города, и ономастики в целом, как самостоятельное направление пока что упрочивает свои позиции в системе филологических дисциплин, формируя терминологический аппарат и систему методов. Однако уже сегодня можно говорить о наличии методического инструментария, позволяющего проводить серьезные научные исследования.

Обращение к урбанистической ономастике с когнитивных позиций совпадает с общей логикой современных когнитивных исследований в лингвистике, которые ориентированы на изучение «соотношения языковых форм с их когнитивными аналогами и прежде всего – с определенными структурами знания» [10, с. 13] и на исследование модели организации и обработки концептуального содержания в языке. В аспекте когнитивного подхода предмет изучения ономастики города переносится с языковых средств языка на рассмотрение ономастических реалий с точки зрения их участия в процессе формирования смысла, в процессе языкового отражения и формирования типов знаний о мире в такой их разновидности, как ономастические знания (Н. В. Васильева).

Среди работ, посвященных рассмотрению основного вопроса урбанистической ономастики, можно выделить три направления – лингвокультурологическое (В. Г. Костомаров, Е. М. Верещагин, В. В. Воробьев, Н. Д. Бурвикова, Г. Д. Томахин, А. Т. Хроленко и др.), этнолингвистическое (Н. И. Толстой, С. М. Толстая, М. М. Копыленко, А. С. Герд, Е. Л. Березович и др.) и психолингвистическое (И. С. Карабулатова).

Основной задачей лингвокультурологии и этнолингвистики применительно к ономастическому материалу города является исследование и описание механизмов, на основе которых осуществляется взаимодействие городских онимов как единиц языка с семантикой культурного кода. Результатом действия данного механизма является презентация онимами культурной семантики (Е. И. Съянова).

Признавая перспективность каждого из направлений, нельзя не отметить, что отечественные лингвисты в рамках каждого из направлений усматривают свои цели в ономастических исследованиях. Этнолингвистический подход нацелен на репрезентацию национально-культурной специфики в структуре языкового знака. Для этнолингвистики характерно изучение языка сквозь призму человеческого сознания, менталитета, бытового и обрядового поведения, мифологических представлений и мифопоэтического творчества (Н. И. Толстой, С. М. Толстая).

Сторонники когнитивного подхода в урбанистике рассматривают значение имени собственного «как результат отражения действительности сознанием человека» (И. С. Карабулатова). Когнитивная функция ономастических явлений, по мнению М. В. Голомидовой, проявляется в задействованности имен собственных в процессе мыслительной деятельности человека и в способности сохранять знания как собственно языковые, так и энциклопедические.

Семиотическая сущность имени собственного, особенности семантического содержания ономастической лексики анализировались в трудах Дж. Милля, А. Гардинера, Э. Гуссерля, О. Есперсена, А. Ф. Лосева, О. С. Ахмановой, А. А. Уфимцевой, Д. И. и др.

В 70-80 гг. изучение взаимодействия языка и культуры приобрело новые перспективы в рамках нового направления, возникшего на стыке лингвистики и культурологии, – лингвокультурологии, развиваемого в трудах А. Вежбицкой, Ю. Н. Караулова, В. В. Воробьева, И. Г. Ольшанского, В. А. Масловой и мн. др. Антропоцентричность нового направления соответствует общей современной тенденции гуманитарных исследований.

В отличие от таких продвинутых областей знания антропологической лингвистики, как лингвосociология и лингвopsихология, лингвокультурология, как и ее основание – культурология, находится в стадии своего проектирования и становления. Язык, согласно концепции лингвокультурологии, активно участвует во всех важнейших моментах культурного творчества – выработке миропредставления, их фиксации и последующем осмыслении. Он есть форма выражения содержания мысли, само это обретенное и сохраняемое духовное содержание и, наконец, инструмент его осмысления, орган самосознания [11, с. 30].

Осмысление города, его лингвокультурного и коммуникативного пространства представляется чрезвычайно важным для филологической урбанистики. Адекватность методической базы таких исследований является важнейшим условием их научной состоятельности.

Филологическая урбанистика сегодня – активно развивающееся направление ономастики, выделившееся из нее в силу наличия самостоятельного объекта исследования, широкой и оригинальной аспектологии, наличия собственной методологической и методической базы. Сформулирован понятийно-терминологический аппарат урбанистики, разрабатывается типология урбонимов, исследуются проблемы ономастического сознания. Все это наблюдается в российской урбанистике, чего нельзя сказать об урбанистике в Казахстане. Отсутствие в республике системных исследований урбанистической направленности делает актуальной и перспективной работу в рамках научного проекта под руководством профессора Суюновой Г.С. «Общекультурный ландшафт Павлодар как энциклопедическое явление». В ходе его выполнения будет впервые республике проведено системное исследование филологического ландшафта города.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Паламарчук, М. Л. Город как социокультурный феномен. Дисс... канд. филос. наук. – Архангельск, 2009. – 134 с.
- 2 Лотман, Ю. М. Семиосфера. – СПб. : Искусство- СПб, 2010. – 704 с.
- 3 Скульмовская, Л. Г. Город в пространстве культуры региона: общее и особенное. – СПб. : Изд-во ИНФО, 2004. – 160 с.

4 Вирт, Л. Урбанизм как образ жизни // Вирт Л. Избранные работы по социологии. – М. : ИНИОН РАН, 2005. – С. 93-118.

5 Омельченко, Е. Молодежные культуры и субкультуры. – М. : Изд-во «Институт социологии РАН», 2000.

6 Лэндри, Ч. Креативный город. – М. : «Классика – XXI», 2006. – С. 26.

7 Чамкин, В. Ф. Теоретические основы урбанистики в работах И. М. Гревса и П. Н. Анциферова // Русский город: история, люди, культура. Материалы межрегиональной научно-практической конференции. Часть I. – Рязань, 1997. – С. 22.

8 Город как социокультурное явление исторического процесса. / Отв. ред. Э. В. Сайко. – М. : Наука, 1995. – С. 20.

9 Сванидзе, А. А. Город в цивилизации: к вопросу определения // Город как социокультурное явление исторического процесса. – М. : Наука, 1995. – С. 29-38.

10 Кубрякова, Е. С. Язык и знание. – М., 2004.

11 Постовалова, В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) // Фразеология в контексте культуры. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1999. – С. 25-33.

Материал поступил в редакцию 10.03.16.

О. К. Андрющенко, Г. С. Сүйінова

Филологиялық урбанистиканың замануи бағыттары.

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.

Материал 10.03.16 баспаға түсті.

O. K. Andryuchshenko, G. S. Suyunova

Current trends in the philological urban study

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.

Material received on 26.02.16.

Мақалада филологиялық урбанистика іліміндегі перспективті бағыттардың талдауы ұсынылған. Авторлар урбанистиканың ғылыми проблематикасының қалыптасуының тарихын қадағалап, бағытты зерттеу нысаны ретіндегі қаланы ала отырып талдайды. Қаланың лингвокоммуникативтік кеңістігінің болуы мүмкін зерттемелерінің аспектілері сипатталды. Қаланы зерттеудің жаңа бағыттарының перспективалары, соның ішінде қаланың жалтымәдени көрінісін зерттеу көзқарасы айрықша көрсетіледі.

The authors of the article present an analysis of the promising directions in the philological urban studies. The authors trace the history of the urban studies' formation; and, analyze the trends in studying the city as an object. The aspects of possible research of linguo-communicative context of the city are described. Promising new approaches to the urban studies are emphasized, in particular, from the viewpoint of general cultural city landscape studies.

УДК 80/81.2

А. К. Ахмедова¹, А. А. Раимбекова²

¹ст. преподаватель; ²к.филол.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы
e-mail: 'aak_08@mail.ru

ЧЕРТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В РУССКИХ ПОСЛОВИЦАХ

В статье говорится о русских пословицах и поговорках в страноведческом аспекте как отражении этнических особенностей, характера нации, а также об изучении языка и культуры в их взаимосвязи и взаимодействии. Обращается внимание на характерные особенности менталитета носителей данного языка, отраженные в произведениях устного народного творчества, таких как пословицы, поговорки, сказки, так как в них отображены архетипы, присущие национальному самосознанию. В статье рассматриваются исконно русские пословицы и поговорки, т.е. тексты, в основе лексического значения которых лежит суждение, а не понятие (фразеологические единицы). В них выделяются две группы: 1) паремии, не имеющие эквивалентов не только в языке иностранцев, но и в их культуре, в естественно-бытовом мышлении; 2) пословицы и поговорки, в основе которых имеется художественный материал, общий для разных культур, но различающийся особым лингвокультурологическим компонентом.

Ключевые слова: фольклор, пословица, поговорка, культура, менталитет, страноведение, лингвострановедение, национально-культурная семантика, паремия.

ВВЕДЕНИЕ

Этнические особенности, характер нации довольно явственно отражаются в устном народном поэтическом творчестве.

В современной науке, бесспорно, утвердилось положение об изучении языка и культуры в их взаимосвязи и взаимодействии.

С начала 70-х годов прошлого века сам язык стал рассматриваться как «компонент страноведения» [1, 67-68]. В это же время в работах Верещагина Е. М. и Костомарова В. Г. были заложены основы лингвострановедческой теории. Лингвострановедение определялось как «аспект преподавания русского языка иностранцам, в котором с целью обеспечения коммуникативности обучения и для решения общеобразовательных и гуманистических задач лингвострановедчески реализуется кумулятивная функция языка и проводится аккультурация адресата, причем методика преподавания имеет филологическую природу – ознакомление проводится через посредство русского языка и в процессе его изучения» [2, 37].

В более поздних определениях лингвострановедение рассматривается уже не как «аспект», а как «методическая дисциплина, реализующая практику отбора и презентации в языковом учебном процессе сведений о национально-культурной специфике речевого общения русской языковой личности с целью обеспечения коммуникативной компетенции иностранцев, изучающих русский язык» [3, 6].

Значительное внимание в области лингвострановедения уделяется национально-культурной семантике русской фразеологии и языковых афоризмов.

В научно-методической литературе настоятельно подчеркивается мысль о том, что изучение иностранного языка должно осуществляться параллельно с изучением культуры, традиций и обычаев страны изучаемого языка. Не менее важно для обучающихся иметь представление об особенностях национального характера, менталитета носителей данного языка. Судить об этих особенностях следует, несомненно, как по произведениям классической художественной литературы, так и, может быть, даже в большей степени, по произведениям устного народного творчества, особенно по пословицам, поговоркам, сказкам. В них в явной форме отображены архетипы, присущие национальному самосознанию. Следовательно, изучающие русский язык иностранцы должны обратить особое внимание на то, как представлен русский менталитет, в нашем случае, в русских народных пословицах и поговорках. Предполагается, что понимание паремий, их национального своеобразия, должно воспитать симпатии к изучаемому языку и к народу, являющемуся творцом и носителем данного языка.

В статье будут рассматриваться исконно русские пословицы и поговорки, т.е. тексты, в основе лексического значения которых лежит суждение, а не понятие (фразеологические единицы).

Если рассматривать исконно русские пословицы и поговорки как компонент культуры изучаемого языка, возможно выделение двух групп:

- паремии, не имеющие эквивалентов не только в языке иностранцев, но и в их культуре, в естественно-бытовом мышлении;
- пословицы и поговорки, в основе которых материал, общий для разных культур, но различающийся внутренне-языковым культурным компонентом.

Очевидно, что особую трудность для изучающих русский язык представляют глубоко оригинальные и самобытные в своих выразительных средствах и семантическом богатстве исконно русские пословицы и поговорки, не имеющие аналогов в их родном языке.

Сразу оговоримся, что в статье предпринимается попытка проанализировать в страноведческом аспекте тексты, специально отобранные по принципу максимальной лексико-синтаксической доступности для начального этапа обучения иностранцев.

Широко представлена в русских пословицах, как и в пословицах других народов, тема дружбы. Дружба представляется предпочтительнее богатства и других благ: *не имей сто рублей, а имей сто друзей*. Ценится дружба деятельная, может быть даже жертвенная, проверенная временем, испытаниями: *друзья познаются в беде; старый друг лучше новых двух*. Пословицы о дружбе отражают общинный характер жизни народа, способность и готовность оказать и принять помощь. Кстати, процитированные пословицы имеют буквальные эквиваленты в фольклоре многих народов (в частности, в китайском и корейском).

Не менее широкая распространенность в русских пословицах, как и в пословицах народов мира, темы знания, учения / невежества, свидетельствует о важности значения грамоты, образования в народной жизни: *ученье – свет, а неученье – тьма; грамоте учиться всегда пригодится*. Замечена и сложность учения, как и всякой другой умственной деятельности: *легче работать ломом (лопатой), чем головой; хочешь много знать, надо меньше спать; повторять да учить – ум точить*. Осознается, что любое учение обязательно сопряжено с ошибками, их не надо бояться: *на ошибках учатся*; что в обучении предпочтительнее наглядность: *лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать*. Эти пословицы и поговорки, как и предыдущие, имеют практически буквальные эквиваленты в китайском и корейском языках. Народ осознает, что тяжелый труд обучения доступен не каждому: *дурака учить, что мертвого лечить*, в отношении к обучению распознается и сам человек: *умный любит учиться, а дурак учить*. Уважение к учению и ученому человеку до сих пор присуще русскому менталитету.

Поскольку труд играет основополагающую роль в народной жизни, ему уделяется большое внимание в русских пословицах и поговорках.

Труд всегда тяжел, сопряжен с терпением: *терпенье и труд все перетрут; чтобы рыбку съесть, надо в воду лезть*. Работе, труду придается этическое, воспитательное значение: *труд кормит, а лень портит*. Труд явно предпочтительнее развлечений. Надо отметить, что русская ментальность не отвергает развлечений. Но воспринимаются они только как праздник: во время праздника развлечения уместны, законны и даже необходимы. Но основное, главное во всей жизни – труд: *работе (делу) – время, потехе – час; гуляй, да дела не забывай*. В народе упорно сознание того, что *горька работа, да хлеб сладок*.

С темой труда неразрывно связана и тема лени. Эта связь обуславливается, может быть, не тем, что народ ленив, а тем, что труд русского крестьянина всегда был особенно тяжел, в первую очередь, в силу климатических условий, на что обращали внимание русские историки и философы. Так, С. М. Соловьев образно сравнил европейскую природу с матерью, а русскую – с мачехой. Отсюда, может быть, и лень, как следствие непомерного труда, непреодолимая потребность в отдыхе и недовольство собой в состоянии лени, поскольку работа никогда не кончается. При этом отношение к лени в русском фольклоре всегда отрицательное.

Тема труда, на наш взгляд, тесно связана с темой счастья – непостижимо непонятного в русской ментальности. В чем оно заключается для русского народа, едва ли определимо. Для большинства – счастье заключается в достатке, для русских: *не в деньгах счастье*. Можно предположить, что женское счастье – в красоте, но: *не родись красивой, а родись счастливой*. Счастье в русском самосознании, отраженном в фольклоре и художественной литературе, тема отдельного очень внимательного, и, скорее всего, безрезультатного исследования. Обозначив связь темы труда с темой счастья в русских паремиях, предполагаем зависимость счастья именно от труда, правды, добра. Это непонятное счастье портит, а бедность учит, если ассоциировать его с добром, то: *добро творить – себя веселить*. Добро так действенно, что может вызвать слезы умиления: *злой плачет от зависти, добрый – от радости*. От чего зависит добро, доводящее до слез? – от правды: *кто правдой живет, тот добро наживет; в ком добра нет, в том и правды мало*.

Безусловной ценностью считается и здоровье, наверное, тоже имеющее отношение к счастью: *здоровье дороже богатства; больному и мед не вкусен, а здоровый и камень ест*. Однако каким бы ни было счастье, в чем бы оно не заключалось, *счастью не верь, а беды не пугайся*.

Оптимизм в русском мировоззрении связан с фатализмом: *чему быть, того не миновать; от судьбы не уйдешь; беда не ходит одна и вместе с тем, с надеждой: век живи, век надейся! На бога надейся, а сам не плошай*.

Нельзя не обратить внимания на особое отношение русского человека к родине, что тоже является одной из характерных черт национальной

ментальности: *всякому мила своя сторона; ищи добра на стороне, а дом любви по старине.*

Поразительно, не хочется и говорить об отношении во многих русских пословицах к женщине. Всегда, даже на слух, оно казалось отрицательным. Усомнившись в своих предположениях, решили проверить. В сборнике «Пословицы русского народа» В. И. Даля есть рубрика «Баба – женщина». Под этой рубрикой содержится 85 текстов и только 2-3 из них нейтрального содержания, все остальные – с отрицательной оценкой. Например, подчеркивается ограниченность сферы деятельности женщины: *Бабе дорога – от печи до порога.* Ни о каком «скачущем коне» или «горящей избе» речи вообще не идет. Женщины шумны, суетливы: *Три бабы – базар, а семь – ярмарка;* упрямы: *Бабе хоть кол на голове теши, стели бабе вдоль, она меряет поперек,* непоседливы: *У бабы семь пятниц на неделе, Меж бабым да и нет не проденешь иголки.*

О женском уме не приходится и говорить, общеизвестно, что у бабы *волос долог, да ум короток; добрая кума живет и без ума; перекажи-поле – бабий ум.* Мало того, что женщина глупа, она еще и скандальна, ругается с мужем, неуживчива: *Собака умней бабы: на хозяйина не лаает; семь топоров вместе лежат, а две прялки врозь, смирен топор, да веретено бодливо.* Она болтлива, капризна, причудлива: *Бабий язык, куда не завалишь, достанет; бабья вранья и на свинье не объедешь; на женский нрав не угодишь; на женские прихоти не напасешься; женских прихотей не перечтешь.* И, конечно же, еще одна отличительная черта женского характера – очень любит поплакать как по делу, так и без дела: *Женский обычай – слезами беде помогать; без плачу у бабы дело не спорится; у баб да у пьяных слезы дешевы; бабы слезы чем больше унимать, тем хуже.*

Живется женщине тоже почему-то лучше, чем мужчине: *Мужик да собака всегда на дворе, а баба да кошка завсегда в избе; лучше раз в году родить, чем день-деньской бороду брить.* И вообще: *Курица не птица, а баба не человек,* потому что *жена виновата искони. Бабий быт всегда бит.*

При всем этом, справедливости ради надо сказать, что хозяйские, материнские заслуги женщины все-таки оцениваются: *Хозяйка лежит – и все лежит; хозяйка с постели – и все на ногах.*

Народная наблюдательность отмечает и осуждает многие негативные черты, присущие русскому менталитету. Это в первую очередь лень. Народ утверждает, что *лень добра не делает,* не приветствуются и те, кто живет чужим трудом: *белые ручки чужие труды любят; двое пахнут, а семеро руками машут.* У ленивых нет достатка: *у ленивого что на дворе, то и на столе (ничего),* они мало делают, но много говорят: *работа с зубами, а лень с языком.*

Другая негативная черта – хвастовство, болтливость: *русский человек и гуллив и хвастлив.* Пословицы советуют: *слушай больше, а говори меньше,* потому что *много говорить – голова заболит* и еще, потому что, *когда язык болтает, голова не знает.*

Не однозначное отношение в пословицах к еще одной отрицательной народной черте – пьянству. С одной стороны: *пьян бывал, а ума не пропивал; напьемся – подеремся, простимся – помиримся,* а с другой – *много вина пить – беде быть; кто вино любит, тот сам себя губит; счастлив тот, кто вина не пьет.*

Не приветствует народ такие свои недостатки как скупость (*в могилу гладит, а над копейкой дрожит; будешь богат, будешь и скуп*), а особенно зависть. В русских пословицах не только знакомые, соседи, но и родственники испытывают сильную зависть, видя, что другой живет лучше: *где счастье, там и зависть; зависть (как и лень) прежде нас родилась, хороша рыба на чужом блюде,* и совсем прямолинейное утверждение: *лучше у меня околет (умрет) корова, чем у соседа будет две.* Пословицы предостерегают: *чего нет, того и хочется, но, не зарься на чужое, свое береги!*

ВЫВОДЫ

Очевидно, что знание такого рода черт русского менталитета, отраженных в русских пословицах и поговорках, может быть полезным для тех, кто изучает русский язык и культуру, поскольку и в наши дни эти архетипические представления оказывают влияние на поведение русского человека. Знание своего фольклора полезно и самим носителям языка. Это знание способно выявить личные недостатки и попытаться поразить их *не в бровь, а в глаз.*

Чтобы заинтересовать иностранцев историей и культурным наследием страны изучаемого языка, необходимо настроить их на восприятие, объяснение и запоминание фольклорных текстов, свободное включение пословиц и поговорок в разговорную повседневную речь, так как «... в них все есть: издёвка, насмешка, попрек, словом, – все шевелящее и задирающее за живое...» [5, 367].

Осмысляя эти малые жанры фольклора, усваивая их особенности, студенты проникаются пониманием, что пословицы и поговорки – хранилище любого языка, убеждаются, насколько велика их роль в нравственном совершенствовании народа, воспринимают точность их оценок, безусловность их суждений. Произведения малого фольклорного жанра способны вернуть обычной разговорной речи былую меткость, точность и выразительность. Изучение фольклора откроет для иностранцев дорогу к фольклорному богатству всех стран мира, особенно если эта тема будет продолжена на уроках развития речи, внеклассного чтения и на внеклассных занятиях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Дылевский, Н. М.** Страноведение на занятиях по исторической грамматике русского языка со студентами-иностранцами // Русский язык за рубежом, 1972. – № 1.

2 **Верещагин, Е. М., Костомаров, В. Г.** Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 1990.

3 **Прохоров, Ю. Е., Чернявская, Т. Н.** Лингвострановедческий аспект методики преподавания русского языка как иностранного: Программа курса лекций и семинарских занятий / Под ред. В. Г. Костомарова. – М., 1998.

4 **Даль, В.** Пословицы русского народа: Сборник В. Даля: В 3 т. – М. : «Русская книга», 1996.

5 **Гоголь, Н. В.** Полное собрание сочинений и писем: в 17 т. [15 кн./ сост.: И. А. Виноградов, В. А. Воропаев. – Т. 10: Переписка, 1820-1834. – М. : Издательство Московской Патриархии; Киев, 2009.

Материал поступил в редакцию 31.03.16.

A. K. Akhmedova, A. A. Raimbekova

Орыс мақал-мәтелдеріндегі ел тану мәселелері

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
Материал 31.03.16 баспаға түсті.

A. K. Akhmedova, A. A. Raimbekova

Features of national character in Russian proverbs

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
Material received on 31.03.16.

Мақалада ел тану аспектісінде орыс мақал және мәтелдері туралы этникалық ерешеліктер және ұлттық мінез арқылы, олардың байланыстары мен өзара байыту жағынан айтылады. Ұлттық мінез ерекшеліктеріне, осы тілді сөйлеушілерінің менталитетіне қоңіл аударылады, себебі оларда нақты түрінде ұлттық өзіндік есінің архетиптары көрсетіледі. Мақалада нағыз орыс мақал және мәтелдері, яғни негізінде лексикалық мағынасында пікір (түсінік емес – фразеологиялық бірліктер) бары мәтінде қараластырылады. Олардың ішінде 2 топ бөлінеді: паремиялар, мақал және мәтелдер.

The article talks about the Russian proverbs and sayings in cross-cultural aspect, as reflection of ethnic features, character of nation, and

about the study of language and culture in their intercommunication and co-operation. There is paid attention to the characteristics of native speakers' mentality, reflected in folklore, such as proverbs, sayings, fairy tales, as there are displayed the archetypes inherent in national consciousness. Original Russian proverbs and sayings, i.e. texts containing lexical meaning of the judgment, but not concept (phraseological units) are considered in the article. Two groups are allocated in them: 1) the paroemias, which don't have equivalents in foreign languages and cultures, in natural and household thinking; 2) proverbs and sayings based on art material, common for different cultures, but differing with the special linguo-culturological component.

УДК 81'374

А. М. Ахметбекова

доктор PhD, ст. преподаватель, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар
e-mail: assel_am@mail.ru

МЕТАТЕКСТОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕФИНИЦИИ

В данной статье исследуются метатекстовые характеристики терминологической дефиниции в словарях лингвистических терминов. Установить четкие границы метатекста достаточно сложно. Метатекст организует основной текст, структурирует его, помогает понять основную информацию и обладает свойством рефлексии.

Терминологическая дефиниция является компонентом научного текста, объектом которого представляется термин как языковой знак. Семантика научных терминов осуществляется через текст (метатекст). Исследование метатекстового характера терминологической дефиниции в словарях лингвистических терминов позволяет рассматривать метатекст дефиниции в узком и широком понимании: как метатекст в тексте и как собственно метатекст.

Ключевые слова: термин, дефиниция, текст, метатекст, метатекстовые элементы, терминологический словарь.

ВВЕДЕНИЕ

Метатекст является достаточно широким понятием, содержащий в себе гетерогенный набор связанных и межличностных особенностей, которые

помогают соотносить текст с контекстом. Так как средства, используемые для организации текста или авторской позиции по отношению к нему разнообразны, то и сама классификация метатекста также широкомасштабна. Языковые средства, входящие в состав метатекста, описывают не только то, как автор создает идеи, но и как он устанавливает связь с получателями.

Вопросы, связанные с метатекстовыми характеристиками дефиниции в терминологических словарях толкового типа, являются актуальными в современной лингвистике. Метатекст считается размытым понятием, и установить его четкие границы достаточно сложно.

Особое значение для формирования теоретических знаний о метаязыке лингвистики, метатексте в тексте принадлежит трудам зарубежных (А. Crismore, К. Hyland, А. Вежбицкой, Н. Б. Гвишиани, А. И. Киселевскому, Н. З. Котеловой, Н. К. Рябцевой, В. А. Шаймиеву, Е. В. Шиловой и др.) и отечественных ученых (М. М. Малбаков, А. Х. Азаматова, Ж. О. Мусаева и др.)

Цель данного исследования – определить характер метатекстовой интерпретации терминологической дефиниции в словарях лингвистических терминов.

Термин *метатекст* восходит к понятию *метаязык* и соотносится с ним. М. М. Малбаков отмечает, что «в лексикографии понятие *метаязык* может применяться в двух значениях. В первом значении метаязык – язык описания, с помощью которого характеризуется известное понятие. С лексикографической точки зрения характеристика единиц словаря является, по сути, его метаязыком. Во втором значении метаязык – отраслевые термины, которые применяются для определенной области знаний. С лексикографической точки зрения метаязык лексикографии – язык отраслевых наименований [1]».

Н. К. Рябцева, анализируя примечания к тексту как культурный метатекст, сообщает, что знание может передаваться при помощи языка в разных видах и формах. Основным способом его передачи выступает текст. Однако очень часто собственно текста оказывается недостаточно, и к нему необходим особый метатекст. В данном случае ученый рассматривает примечание как некоторую «добавочную» метатекстовую информацию к тексту, которое «сопутствует» тексту и помещается вне его, в сносках: постраничных или в его конце в качестве автономного фрагмента. Примечания к тексту / по тексту бывают разных типов, видов, форм и объема, по-разному соотносятся с самим текстом, различаются по авторству, обозначению, названию и т. д. [2].

Метатекст, представляющий собой «текст в тексте», то есть явление политекстуальное, рассматривается как проявление метаязыковой функции естественного языка. Язык научного текста отличается высокой степенью терминованности. В данном случае метатекст является продуктом интерпретации языковой действительности, объективирующий

определенные участки знания о языке. Объектом интерпретации является термин, семантизация которого осуществляется через дефиницию. Следовательно, дефиниция как метатекст входит в семантическую структуру научного текста как неотъемлемый компонент [3, с. 261].

Отсюда следует, что метатекстовый характер могут приобретать не только целые тексты, но и их части: предисловие, послесловие, аналитические статьи, отдельные части текста (минитексты) и т. д. В терминологических словарях толкового типа дефиниция представляет собой минимальный текст, поясняющий значение определяемого понятия (термина). В рамках данного исследования определяющее понятие дефиниции по своей сути является «добавочной» метатекстовой информацией или метатекстом по отношению к основному тексту. «Основная функция дефиниции – семантизация термина с помощью метатекстовых элементов» [4].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Исследуя сущность метатекста и его ключевые принципы, необходимо выявить значение понятия *текст*.

В «Лингвистическом энциклопедическом словаре» дается следующее определение: «Текст (от лат. *textus* – ткань, сплетение, соединение) – объединённая смысловой связью последовательность знаковых единиц, основными свойствами которой являются *связность* и *цельность*. В языкознании текст – последовательность вербальных (словесных) знаков. Правильность построения вербального текста, который может быть устным и письменным, связана с соответствием требованию «текстуальности» – внешней связности, внутренней осмысленности, возможности своевременного восприятия, осуществления необходимых условий коммуникации и т. д. [5]. В данном определении выделяются наиболее важные признаки текста, его связность и цельность. Согласно правилу «текстуальности», любой текст (письменный или устный) должен быть связным, осмысленным, чтобы получатель информации мог его своевременно воспринять с целью дальнейшей коммуникации.

М. Ш. Мусатаева считает, что текст можно определить как результат нормированного языковой системой «речетворческого процесса», закреплённую в пространстве и во времени «стандартизованную форму коммуникации», фиксированную в виде целостного структурированного объекта на каком-либо из материальных носителей или в индивидуальной и коллективной памяти. Ученым выделяются следующие признаки текста:

- 1) наличие структуры текста, предполагающей его завершенность;
- 2) наличие некой системы средств связи, объединяющей единицы текста;

3) целенаправленность текста;

4) прагматическая установка текста [6, с. 44-46].

Отсюда следует, что текст – это смысловая последовательность знаковых единиц, фиксируемых в виде целого структурированного объекта, обладающего свойствами связности, цельности и способностью сообщать о себе. Учитывая основную характеристику текста, необходимо рассмотреть, в чем заключается сущность метатекста, определить его ключевые принципы и его проявление при определении терминов.

«Метатекст – это языковой материал в текстах, письменный или устный, который не добавляет что-либо в содержание высказывания, но направлен на то, чтобы помочь слушателю или читателю организовать, интерпретировать или оценивать данную информацию» [7, с. 40].

А. Вежбицкая рассматривает *метатекстовые нити*, которые сшивают текст о предмете в тесно спаянное целое, высокой степени связанности и являются в нем инородным телом. Данные метатекстовые нити нарушают однородность текста, указывая на то, что это не текст, а двутекст, связанность которого гетерогенна. Метатекстовые нити способны устанавливать эквивалентность или квазиэквивалентность внутри текста. Одни это делают более открыто: *иными словами, иначе говоря*; а другие менее явно: *то есть, следующее, например, или*. Следовательно, метатекстовые нити проясняют «семантический узор» основного текста, соединяют различные его элементы, усиливают и скрепляют. Иногда их можно выдернуть, не повредив остального. Иногда – нет [8, с. 406-420].

По мнению Н. К. Рябцевой метатекст – «это своего рода коммуникативный *дейксис*, указывающий на тему сообщения, организацию текста, его структурность и связанность» [9, с. 90].

В. А. Лукин считает, что «метатекст – такая часть текста, которая обладает свойствами связности и цельности, референтом которого является обрамляющий текст» [10, с. 101].

В лингвистике «компонент *мета* отражает одно из важнейших свойств языка – его рефлексивность, понимаемую как способность языка описывать самое себя» [11].

Вышеуказанные определения демонстрируют, что метатекстовая (метаязыковая) функция реализуется на основе метатекстовых элементов (нитей) и собственно метатекстов. В целом, метатекст организует основной текст, структурирует его, помогает понять основную информацию и обладает свойством рефлексии. С греческого языка приставка *мета* – означает *через, после, между*. Рефлексивность метатекста проявляется в его вторичности по отношению к основному тексту (содержанию высказывания).

Семантика научных терминов осуществляется через текст (метатекст). «Дефиниция термина на естественном языке – это наиболее удобный,

привычный, простой, емкий и краткий тип представления семантики термина. Это основной вид сжатого семантического представления знания в учебниках, словарях и энциклопедиях» [12, с. 54].

Исследуя терминологические дефиниции в словарях лингвистических терминов, а именно их метатекстовые характеристики, отметим, что метатекст дефиниции может рассматриваться с двух сторон: как метатекст и как метатекст в тексте.

Трехчастная структура дефиниции, предложенная Е. В. Шиловой [13, с. 11] позволяет определить структуру метатекста дефиниции в словарях лингвистических терминах на казахском, русском и английском языках. В рамках словарной статьи определяемое понятие дефиниции выступает в роли семантического ядра, а определяющее понятие – в роли метатекста. Например:

Гапология (*семантическое ядро*) – диссимилицияның әсерімен біркелкі буындардың біреуінің түсіріліп айтылуы. Қазақ тілінде Г. құбылысы негізінен ауызекі сөйлеу тіліне тән (*метатекст*) [14, с. 67].

Гапология (*семантическое ядро*) – выкидка одного из двух непосредственно следующих друг за другом одинаковых слогов вследствие диссимилиации (*метатекст*) [15, с. 95].

Haplology (*семантическое ядро*) – special type of dissimilation in which a syllable within a word disappears before or after a phonetically similar or the same syllable (*метатекст*) [16, с. 500].

Отсюда следует, что метатекст терминологической дефиниции в словарях лингвистических терминов содержит двухчастную структуру, состоящую из семантического ядра (определяемое понятие) и метатекста (определяющее понятие), которые согласно правилам формальной логики являются равными по объему понятий. Раскрывая семантику определяемого понятия (термина), определяющее понятие одновременно выполняет две функции: семантическую и метаязыковую. Следовательно, дефиниция в терминологическом словаре толкового типа уже является собственно метатекстом.

Дефиниция в качестве минимального текста может содержать в себе метатекстовые элементы (метатекст в тексте), обеспечивающие ее свойствами цельности и связности. Метатекст в тексте выражается сочинительными союзами (*и, но*) и соединительными наречиями (*таким образом, кроме того*), но не подчинительными союзами (*потому что, который*). Причина заключается в том, что подчинительные союзы необходимы в тексте для грамматической правильности, а сочинительные союзы и соединительные наречия в качестве метатекстовых элементов влияют на текст семантически, способствуя полному осмыслению материала, изложенного отправителем. Например:

Архаизмдер – өмір шындығының атын білдіретін, *бірақ* олармен синонимдес, болып келетін лексикалық единицалар арқылы ығысып, қолданудан шығып қалған сөздер [17, с. 48]. – Метатекстовый элемент: *бірақ (но)*;

Дискурс – «тілдегі тіл», бірақ қоғамның ерекше түрі ретінде көрінген. Дискурс *бәрінен бұрын және ең бастысы* мәтіндерде орын алады. Ол сөйлемдерде ерекше грамматика, ерекше лексикон, синтаксисте сөз қолданудың ерекше ережелері, ерекше семантика, *демек* ерекше дүние ретінде ұсынылады [17, с. 111]. – Метатекстовые элементы: *бәрінен бұрын және ең бастысы (прежде всего и главным образом), демек (следовательно)*;

Архаизм – слово или выражение, вышедшее из повседневного употребления *и потому* воспринимающееся как устарелое [15, с. 56]. – Метатекстовый элемент: *и потому*;

Синкопа – выпадение звука или группы звуков внутри слова, *особенно* в положении между смычными [15, с. 406]. – Метатекстовый элемент: *особенно*;

Affix – a bound morpheme which can only occur attached to a word or stem. Affixes may be derivational, *like* -ness, and pre-, or inflectional, *like* plural –s or past tense –ed [18, с. 11]. – Метатекстовые элементы: *or (или), like (подобно)*;

Independent clause – a clause which forms a sentence on its own: hence often equivalent to main clause [19]. – Метатекстовый элемент: *hence (поэтому)*.

Метатекстовые элементы в дефинициях лингвистических терминов на казахском, русском и английском языках выражают семантические взаимоотношения между предложениями и помогают читателю лучше усвоить значение определяемого понятия (термина)

Метатекст является функционально-ориентированным видом, который основывается на основных ключевых принципах:

1) Метатекст является средством связанности основного содержания высказывания (текста), делая его понятным и убедительным для отдельной аудитории слушателей или читателей. Данный ключевой принцип метатекста заключается в том, что метатекст помогает связать основной текст с его контекстом, учитывая потребности читателей и их существующие знания.

2) Для успешной коммуникации метатекст служит средством взаимодействия между автором и читателями. Данное взаимодействие выражается в том, что при создании основного содержания высказывания (текста) автор постоянно учитывает знания читателей. В свою очередь, при усвоении основного содержания текста, читатели опираются на метатекстовые элементы, содержащиеся в тексте, или собственно метатекст, используя вторичные тексты.

3) Метатекст различает внешние и внутренние отношения. В рамках основного содержания высказывания (текста) внешние отношения метатекста выражают связь между действиями и ходом их развития в

мире, то есть являются эмпирически ориентированными. Внутренние отношения метатекста выстраивают логически последовательные связи внутри основного содержания высказывания, которое относится к докладам, сообщениям или аргументации каких-либо фактов [20, с. 37]. Данный ключевой принцип наиболее характерен для метатекстовых элементов.

Обладая аналогичными свойствами, текст и метатекст понятия разные. Метатекст по отношению к тексту всегда является вторичным. Он выступает в роли «помощника» для основного текста, способствует его организации и пониманию. Ключевые принципы создания метатекста показывают, что в рамках основного содержания высказывания метатекст выступает посредником между автором и читателями (слушателями), делая текст более понятным и убедительным для восприятия.

Метатекстовая характеристика дефиниции определяется тем, что она, как и словарь в целом, является вторичным текстом. Л. И. Киселевский считает, что «значение слова – это узловая точка, в которой пересекаются или, точнее, сближаются категориальные границы мышления и языка вообще, это содержательная сторона языкового знака, связанная с мыслительной стороной деятельности человека, с процессом отражения. Языки описания значений слов в какой-то степени выступают языками описания категорий мысли. Следовательно, языки описания значений слов теряют свои объектные качества и приобретают метаязыковые» [21, с. 14]. Отсюда следует, что дефиниция в словаре является метатекстом, так как служит для того, чтобы четко, ясно и кратко определить значение термина, являющегося объектом интерпретации в исходном тексте.

ВЫВОДЫ

Обобщая сущность метатекста и ключевые принципы его создания, следует отметить, что «роль метатекста – обобщающая, интерпретирующая, эксплицирующая, помогающая с каких-то иных позиций увидеть и понять природу и сущность языка, языковых явлений, закономерных принципов построения текста. В целом, метатекстуальная интерпретация направлена на то, чтобы упростить понимание объекта, найти новую элементную базу его описания. Метатекст – единственный подлинно научный подход к объекту, путь теоретической абстракции, научного обобщения» [22].

Терминологические дефиниции являются компонентом научного текста, объектом которого представляется термин как языковой знак. Именно в дефинициях терминов происходит их семантизация, то есть определение значения термина через текст. В процессе семантизации термина отражается метаязыковая функция языка, а именно способность создавать сообщения о самом себе. Дефиниция как метатекст входит в семантическую структуру научного текста как неотъемлемый компонент. Таким образом, как

отмечалось выше, в широком понимании дефиниция термина уже является метатекстом, так как речь идет о семантизации термина в научном тексте, и способствует полному пониманию смысловой структуры этого текста. В узком понимании метатекстовый характер терминологической дефиниции проявляется содержанием в ней метатекстовых элементов, способствующие организации, систематизации и осмыслению терминологических дефиниций. Метатекст в дефиниции не только устанавливает логическую связь между его компонентами, но и проясняет его смысловую структуру.

В целом, метатекст активизирует смысловое восприятие получателя, помогая ему интерпретировать материал научного знания. Метатекст является результатом языковой действительности, который помогает получателю не только ориентироваться в ней, но и акцентировать внимание на наиболее существенные ее фрагменты. Основная функция метатекста заключается в анализе, комментировании, описании или презентации исходного текста. «Всякая наука есть процесс переработки информации и обмена ею, поэтому, если коллеги не понимают терминологии и вообще метаязыка, которым пользуется автор, обмен информацией становится или вообще невозможным, или сильно затрудняется, а в результате и вклад автора в науку обесценивается» [23, с. 84].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Малбақов, М. М.** Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері: филол. ғылым. докт. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2003. – Б. 77-80.
- 2 **Рябцева, Н. К.** Фоновые знания и язык: примечания к тексту как культурный метатекст // Горизонты современной лингвистики: Традиции и новаторство: сб. в честь Е. С. Кубряковой. – М. : Языки славянских культур, 2009. – С. 753-763.
- 3 **Азаматова, А. Х.** Метаязык лингвистики. – Алматы : Қазақ университеті, 2008. – 308 с.
- 4 **Мұсаева, Ж. О.** Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың метатілдік табиғаты: филол. ғылым. канд. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2006. – С. 97-98.
- 5 Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. [Электронный ресурс]. URL: <http://tapemark.narod.ru/les/507a.html>. (Дата обращения: 10.01.2014).
- 6 **Мусатаева, М. Ш.** и др. Теоретические и методические аспекты изучения лингвистики текста и дискурса. – Алматы, 2012. – 344 с.
- 7 **Crismore, A., Markkanen, R., Steffensen, M.** Metadiscourse in Modern Persuasive Writing: A Study of Texts Written by American and Finnish University Students // Written Communication. – 1993. – № 10(1). – P. 39-71.

- 8 **Вежбицка, А.** Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск 8. Лингвистика текста. – М. : «Прогресс», 1978. – 477 с.
- 9 **Рябцева, Н. К.** Коммуникативный модус и метаречь // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М. : Наука, 1994. – С. 90-111.
- 10 **Лукин, В. А.** Художественный текст: основы лингвистической теории и элементы анализа. – М. : «Ось 89», 1999. – 560 с.
- 11 **Гурочкина, А. Г.** Метаязык, метакоммуникация, метатекст (к объему содержания понятий) // Когнитивные исследования языка. – М. : Институт языкознания РАН; Тамбов : Издательский дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2009. – Вып. 5. – С. 52-57.
- 12 **Герд, А. С.** Прикладная лингвистика. – С.Пб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 268 с.
- 13 **Шилова, Е. В.** Терминологическая дефиниция как метатекст в русскоязычной и англоязычной научно-технической литературе: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Екатеринбург, 2005. – 24 с.
- 14 **Қалиев, Ғ.** Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы : «Сөздік-Словарь», 2005. – 440 б.
- 15 **Ахманова, О. С.** Словарь лингвистических терминов / 2-е изд., стереотипное. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 576 с.
- 16 **Bussmann, H.** Routledge Dictionary of Language and Linguistics. – London and New York : Routledge, 2006. – 1304 p.
- 17 Тіл білімі сөздігі. Словарь по языкознанию / под общей редакцией Э.Д. Сулейменовой. – Алматы : Ғылым, 1998. – 544 с.
- 18 **Trask, R. L.** A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. – New York : Routledge, 1993. – 335 p.
- 19 **Matthews, P. H.** Oxford Concise Dictionary of Linguistics / 2nd edition. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 443 p.
- 20 **Nyland, K.** Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing – Bodmin: Continuum International Publishing Group, 2005. – 240 p.
- 21 **Киселевский, Л. И.** Языки и метаязыки энциклопедий и толковых словарей. – Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1977. – 176 с.
- 22 **Иванов, Н. В.** Интертекст – Метатекст: культура, дискурс, язык // Языковые контакты: структура, коммуникация, дискурс. – М. : Книга и бизнес, 2007. – С. 43-50.
- 23 **Арнольд, И. В.** Основы научных исследований в лингвистике: учеб. пособие. – М. : Высш. шк., 1991. – 140 с.

Материал поступил в редакцию 19.05.16.

Терминологиялық дефиницияның метамәтіндік сипаттамалары

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 19.05.16 баспаға түсті.

A. M. Akhmetbekova

Metatext characteristics of terminological definition

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 19.05.16.

Осы мақалада лингвистикалық терминдер сөздіктерінде терминологиялық дефиницияның метамәтіндік сипаттамалары зерттеледі. Метамәтіннің нақты шегін белгілеу едәуір күрделі. Метамәтін негізгі мәтінді ұйымдастырады, құрылымдайды, негізгі ақпарат ұғымына көмектеседі және рефлексия қасиетімен иегереді.

Терминологиялық дефиниция ғылыми мәтіннің құраушысы болып саналады, объект ретінде термин тіл белгісі болып келтіріледі. Ғылыми терминдер семантикасы мәтін (метамәтін) арқылы жүзеге асырылады. Лингвистикалық терминдер сөздіктерінде терминологиялық дефиницияның метамәтіндік сипаттамаларын зерттеу дефиницияның метамәтінін шағын және кең ұғымда қарастыруға мүмкіндік береді: метамәтінде мәтін және метамәтін ретінде.

The article is devoted to the metatext characteristics of a terminological definition in linguistic terms dictionaries. It is too complicated to define the notion «metatext». Metatext organizes the main text, structures it, helps to understand the basic information and has the property of reflection.

The terminological definition is the component of a scientific text, the object of which is a term as a linguistic sign. The semantics of scientific terms is realized through the text (metatext). The study of the metatext nature of terminological definitions in linguistic terms dictionaries allows us to consider the metatext of the definition in its narrow and broad sense: as the metatext in the text and the metatext itself.

М. Н. Баратова¹, Н. А. Нуркина²

¹ф.ғ.к., профессор; ²магистрант, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
e-mail: ²nurkina-nazgul@mail.ru

Қ. МЫРЗАЛИЕВ – ТАБИҒАТ СУРЕТШІСІ

*Бұл мақалада автор танымал ақын Қ. Мырзалиевтің табиғат тақырыбына жазылған өлеңдеріне талдау жасайды.
Кілтті сөздер: поэзиядағы табиғат бейнесі, табиғат тазалығы.*

КІРІСПЕ

XX ғасырдағы қазақ лириктерінің шығармашылықтарына көз салатын болсақ, олардың қай-қайсысының да шығармаларынан орын алатын мәселе – табиғат. Табиғат лирикасы – лирика жанрының бір түрі, ол ақынның ішкі жан-дүниесінің әр түрлі табиғат құбылыстарын сезінуі, суреттеуі арқылы танылатын өлең-жырлар. Тіршілік, табиғат тақырыбы дүние жүзі әдебиетіндегі ірі классик ақындардың да айналып өтпейтін нысанасы болды. Бірақ әр дәуірде, әр елде әрбір ұлт, әрбір халық табиғатты әртүрлі жырлады. Біреулер табиғатты суреттеу арқылы өзінің көңіл-күйін, көзқарасын көрсеткен болса, ал біреулер табиғат арқылы өмір сүрді деуге болады. Ал енді біреулер көптеген басқа тақырыптарды қойып, табиғатты ғана жырлады. Қалай болғанда да, табиғат тақырыбы әдебиеттен өзіндік ерекше орын алды деуге болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Поэзиядағы табиғат бейнесі – бізді қоршаған ортадағы тылсым дүниелердің, аспан әлеміндегі жарық жұлдыздар мен айдың, күннің, сонымен қатар жыл мезгілдерінің, табиғаттың түрлі тылсым сырларының көркем сөзбен, астарлы мағынада, тікелей мағынада, символды түрде берілуі. Табиғат пен адамзат бір-бірімен тығыз байланысты. Адамның табиғатсыз өмір сүруі мүмкін емес екендігі белгілі. Сондықтан адамзат өмірінде табиғат үлкен мән атқарады. Табиғатты жырлау – сонау ауыз әдебиетінен бастап, күні бүгінгі поэзияға дейін ешқашан үзілмей жалғасып келе жатқан дәстүрлі үрдіс. Табиғат – поэзияның нысаны ғана емес, ақынға қуат беретін, шабыт беретін, өлеңнің өңін кіргізетін сұлулықтың қайнар көзі. Ерте заманнан бері адамдар өздерін табиғаттың бір бөлшегіміз деп өмір сүріп, оның сұлу бейнесін поэзияға айналдырып келген. «Табиғат – поэзияның объектісі ғана емес, оның бойына қуат бітіретін, өңін кіргізетін сұлулықтың арсеналы тәрізді. Тіпті көркемдік-

бейнелеу амалдарының неше амал түрлерін ақындардың табиғаттан алатыны белгілі» [1, 4 б.], – деп жазады белгілі зерттеуші Ә. Нарымбетов.

Тереңнен ой тартып қарар болсақ, поэзия мен табиғаттың бір-бірімен ажырамас дүние, тамырлары тереңде жатқан, бір арнада тоғысқан тұтас жүйе екеніне шүбә келтіре алмаймыз. Табиғат – тұнып тұрған әсемдік, көркемдік қана емес, өзінше тылсым, жұмбақ бір дүние. Осы табиғаттың сырын ашу көкірегіңде көзі бар, сезімі ояу адамның ғана қолынан келеді.

Қазақ әдебиетінің де көп жырланған бір саласы – табиғат лирикасы. Осы тақырыпта біршама еңбек сіңіріп, көп жырлаған, ерекше жырлаған ақындар өте көп, солардың бірі – Қадыр Мырзалиев. Оның табиғат туралы барлық жырларында да ақынның туған жеріне, еліне, жұртына деген сүйіспеншілігі, сағынышы, перзенттік сезімі көрінеді. Ақын табиғаттың сұлулығын бірде құлпырта сол күйінде суреттесе, енді бірде кейіпкерімен қатар ала отырып, салыстыра, астастыра суреттейді. Туған жерінің суретін бейнелеуде өзіндік ерекше өрнек таныта жырлайды. Табиғат аясында туып-өскен әрбір ақынның сол тақырыпқа қалам тартпауы мүмкін емес. Туған жерді, оның көз тартарлық әсем де әдемі табиғатын жырлау – барлық ақынның перзенттік парызы.

Қадыр Мырзалиев өлеңдерін тұтастай алып қарайтын болсақ, олардың тақырыбы, мазмұны – адам, оның бойындағы сан мың алуан сезімдер, ойлар, адамның өмірге деген құлшынысы, көзқарасы, оның түрлі толғаныстары, адамның табиғатпен байланысы, қарым-қатысы, адамның тағдыр-тіршілігі болып келеді. «Жаңбырлы жаз», «Қыс қамын ерте баста жабыла ойлап», «Көктем», «Көк тоғай» т.б. жырлары туған елінің табиғатын үлкен ақындық шеберлікпен суреттеген туындылар. Бұлардың қай-қайсысы да тақырып, мазмұн ретінде жаңалық емес, сан рет толғанған сырлар, жырланған шындықтар, әбден шиыр болған тақырыптар мен мазмұндар. Бірақ осы тақырыптар мен мазмұндардың қандайы болмасын, Қадырдың жырлауында жаңа қырынан, бұрын-соңды ешкім айтпаған соны мағынада, тың пішінде көрінеді. Ақынның табиғат жырлары – оқырманның эстетикалық сезімін байыптайтын, туған жердің табиғатына деген сүйіспеншілікті арттыра түсетін еңбектер.

Ақын қазақ әдебиетінің ерекше саласының бірі – табиғат лирикасын молынан жырлады дедік. Оның осы тақырыптағы «Қаңтардағы қыр жолы», «Күз», «Мамыр», «Табиғат – жаратылыс пернесі», «Көңілді қыс», «Мамыр мен тамыр», «Табиғат тойы» т.б. көптеген өлеңдері табиғатты шеберлікпен суреттейді. Оның табиғатты бейнелеуі басқа ақындардан өзгеше. Ол табиғатты жай ғана формалық тұрғыдан ғана бейнелеп қоймайды, сол табиғаттың әрбір туындысының мазмұнына терең үңіліп, өзіне ғана тән пайымдаулар жасайды. Ол суық аязды: «Қас батырдан қаһарлы, ояздан да озбырлау», – деп суреттесе, көз ұшында көрінген ауыл бейнесін: «Бұлдырайды әне ауыл, бұға ұстаған әйнектей» – деп, ал сол суықтағы

аттың күйін «Құлагердің танауы, қайнап кеткен шәйнектей» деген әсем теңеулермен әдемі бейнелейді.

Ақынның табиғат тақырыбындағы өлеңдері көптеп кездеседі. Ақын адам мен табиғат екеуінің тұтастығын философиялық жағынан ой жібере отырып, ондағы белгілі суреттерден белгісіз сырларды аңғара біледі. Ақын туған жер табиғатын шабыттана, құштарлықпен өлеңге енгізеді. Жас ұрпақты туған өлкесін сүйуге үндейді. Адам назарын аударатын және адам тіршілігімен етене байланысты табиғаттың тылсым құпия сыры да ақын назарынан тыс қалмаған:

О, табиғат!
 Хауанадай кәрі анам!
 Орманыңа өзге көзбен қарағам:
 Зәулім-зәулім перзенттерің болмаса,
 Орта бойлы ұлдарыңның бәрі аман.
 Менің өзім зордан емес, борданмын,
 Зор боп тусам, мен де саған қорғанмын.
 Сұлап жатыр самырсындар көк соққан
 Опат болған батырындай орманның.
 Мидай жазық жапан түзге тойған ем,
 Мына нуға сосын әбден бойлап ем,
 Орманнан да қалыңырақ
 Ұйысқан
 Жабағыдай
 Батып қайттым ойға мен.
 Ақылға бір сыймайсың-ау, ажал-ай!
 Аспан кескен әділетсіз жазадай
 Ну тайгадан таңдап-таңдап
 Ең биік
 Ағаштарға түсіпті ылғи найзағай!

«Орман» деп аталатын бұл өлеңінде ақын тайгадағы көріністі көз алдымызға әкеледі. Бұл табиғат сипатында болғанымен, адамдар туралы, адамдардың тағдыр-тіршілігі туралы өлең. Ең биік ағаштарға найзағай түсіпті, ал аласалары аман қалыпты дейді ақын. Ақын бұл жерде нені айтқысы келгендігін, оның ишарасын дұрыс түсіне білу керек. Найзағай ормандағы ағаштың ең биігіне түссе, ал халықтың адал перзенттеріне ажал оғы бірінші қадалады. Биіктерді аласалар көре алмайды. Яғни биіктер қашан да биік боп қалады. «Зәулім-зәулім перзенттерің болмаса, Орта бойлы ұлдарыңның бәрі аман» дейді өлеңде.

Ақынның табиғат тақырыбындағы өлеңдері барлық жыр жинақтарында да көптеп кездеседі. Қ. Мырзалиевтің бұл тақырыптағы өлеңдерінің барлығында

да туған жердің табиғатына деген сүйіспеншілігі, ыстық сезімі анық сезіліп тұрады, ақын өзі өскен ортасының, туған елінің табиғат көрінісін өлеңмен суреттеп, оны жанды көрініске айналдырып, түрлі керемет теңеулер айтады:

Ала-бөтен сәндігің,
Мамыр-майым шуақты.
Табиғаттың дәл бүгін
Туған күні сияқты.
Әрі сұлу, әрі игі
Мамыр-майым шуақты:

Он бір ұлы бар үйдің
Жалғыз қызы сияқты!

Ақын табиғат тазалығы мәселесіне көп көңіл бөледі, соған алаңдайды:

Бар дейсің бе өмірде азап ондай!
Дүние азса ол енді азады оңбай!
Адам таза болмайды ешқашанда
Айналайын табиғат таза болмай!

Қ. Мырзалиевтің туған жер табиғатына деген сүйіспеншілігін, ыстық сезімін мына өлеңдерінен де байқауға болады:

Өткенмен талай заман шерулі,
Сүрі қалың білген емес еруді.
Жолақ-жолақ жоталарың, жондарың
Жолбарыстың терісіндей керулі.
Қалғымайды шың-құздарың қырағы,
Саған жақын көк аспанның шырағы.
Асып-тасып төбендегі көлдерің
Ақтарылып кете жаздап тұрады.

Осы өлеңдерімен қатар, ақын Алатаудың және Алтайдың тамаша, көркем, көз тоймас әсем табиғат көрінісін ерекше бейнелейді. Ақынның еркін, шабыттана жырлаған жерлерінің бірі – Көкшетау.

Көк мұнар – көк шымылдық төгілдірме.
Көк мұхит секілденер егін бірде...
Көкшеде дүниенің барлық көгі:
Көк сұңқар, көк ала үйрек, көгілдір де...

Көкшенің көрікті жерлерінің бірі Оқжетпесті, Баянауылды, оның көркем, мөлдір де ғажап Жасыбай көлін өзіндік айқын бояумен, шебер суреттейді:

Жаз ойланып, күз ойланып,
Жел теңеуге жол бермедім.
Жердің бетін жүз айналып,
Сендей жәудір көл көрмедім, – деп тамсанады.

Осындай өлеңдері арқылы Қ. Мырзалиевтің табиғат бейнесінің басқа ақындардан өзгеше екендігін көруге болады.

Көктем туралы көптеген ақындар жазды. Олардың көпшілігі көктемді басқаша етіп жырласа, ал Қадыр ақынның көктемі – басқа көктем: «Жалпақ дала құрыстаған денесін жазайын деп күнге жонын тосады» немесе «Аспан – ана сияқты, әлсін-әлсін көктем ұлын жаңбырға шомылдырып алады».

Қадыр Мырзалиев ақындық тапқырлығымен, ойының нақтылығымен ерекше көзге түскен адам. Ол нені айтса да дәл айтады, тауып айтады. Өнер алдындағы, ақыл-ой алдындағы өз жауапкершілігін бүкіл ел, заман алдындағы парыз-міндет деңгейіне дейін көтере білген, шын мәніндегі мәдениетті ақын.

Бүгінгі қазақ поэзиясын жалпылай қарастырсақ, Қ. Мырзалиевтің жыр жинақтарын парақтай отырып оның қалам тартқан тақырыптарының әр алуан екенін көруге болады.

Жетпісінші жылдардан бастап жазыла бастаған экология тақырыбы да Қадырдың бұл саладағы көп ізденісінің, талмай талаптануының жемісі. Қадырдың экология тақырыбына қалам тарта бастаған тұсын анықтап, сол кездегі өзі тұрғылас басқа ақындармен салыстыра тексергенде бұл тақырыпты Қ. Мырзалиевтің біршама жазғандығын көреміз.

Ол жеке адамның сана-сезімі өссе, табиғатқа жанашыр топ көбейіп, тұтас бір қоғамдық пікірге ұласса деген түпкі арманын да жасырмайды. Тірі табиғаттың азып-тозуы адамзаттың өзіне қарсы жасалған қаскөйлік екенін, сол дағдарысқа кінәлі тек өзіміз – адамдар екенін де әрдайым қайталап айтудан жалыққан емес. Содан да болар оның лирикалық кейіпкерлері көбіне үлкен істерде көрінетін күрескерлер болып келеді.

Қадырдың экология тақырыбына арнап жазылған лирикалық өлеңдерінің көбісінің басты кейіпкері – ақынның өзі. «Қамысты көр», «Шарт», «Табиғат тауқыметі», «Қымбат», «Мүйізтұмсық немесе миллионның тағдыры» тағы басқа лирикаларында ақын өзінің ойын тікелей тыңдаушыға жеткізуге тырысады. Яғни, бұл өлеңдерден лирикалық қаһарман ретінде көрінетін ақынның бейнесін айқын аңғаруға болады. «Қазақ өлеңіндегі басты әдеби бейненің бірі – ақын образы» дегенге сүйене отырып, оның ақын лирикасындағы орнына тоқталар болсақ, Қадыр әсіресе соңғы жазған көптеген өлеңдерін тек бірінші жақтан, ақын атынан ғана баяндап қоймай, сол өзі өлеңде қозғаған мәселеге өзі жауап беріп отыратындығы да жиі кездеседі.

«Қазына» деген өлеңінде:

Көзіңізбен көрдіңіз
Таумыз, түзбіз, тақырмыз.
Қазып-қазып жерді біз,
Жегідей жеп жатырмыз, – деп ащы шындықты айта біледі.

Табиғат көркіне еңбек адамының көңілімен зер салып, астарынан мән тауып, философиялық ой түйіндейді. Ақын жер-ананың әсемдігін, асқарлығын да біршама жырлаған. «Домбыра» өлеңінде ақын өз сезім

пернесін дәл тапқан: ақын-перзент ана табиғатпен тұтастығын, еншілестігін нәзік сезіне жырлайды; табиғат, туған жер – қуаныш, бақыт бесігі, ұшса – қанаты, қонса – саясы, медеу іздесе – тірегі, барлық тірлігі – тек өскен өлкесімен өрістеп көрінеді. Тіпті ақын табиғат құшағына сіңіп кеткендей әсерлене жырлайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы Қ. Мырзалиевтің табиғат лирикасы үлкен әсер беретін, тамаша ой түйетін көркем де құнды дүниелер. Табиғат тақырыбы бұрыннан жырланып келе жатса да, Қадырдың жырлауында жаңа қырынан, бұрын-соңды ешкім айтпаған соны мағынада, тың пішінде көрінді. Тілі шебер, ойы өткір, алғыр ақын табиғатты шығармашылық жолының өн бойында үзбестен сүйсіне жырлап өткен. Оның жырлары – ұлтымыздың баға жетпес рухани құндылығы.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Нарымбетов, Ә.** Қазақ поэзиясындағы дәстүр тұтастығы. – Алматы : Жазушы, 1981. – 4 б.
- 2 **Қабдолов, З.** Қадырдың қадірі. Қадыр Мырза Әли. Таңдамалы туындыларының көп томдығы. I том. – Алматы : Қазығұрт, 2001. – 7 б.
- 3 **Мырза Әли, Қ.** Таңдамалы. – Алматы : Жазушы, 2005.
- 4 **Мырза Әли, Қ.** Таңдамалы туындыларының көп томдығы. 8-том. – Алматы : Қазығұрт, 2001.
- 5 **Мәшһүр Жүсіп, Қ.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар, 2007. – 310 б.
- 6 **Мырзалиев, Қ.** Үш томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы : Жазушы, 1989.
- 7 Қазақ әдебиетінің тарихы. 9-том. – Алматы, 2005.
- 8 **Қирабаев, С.** Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. А., 1998. – 129-130 б.

Материал 28.04.16 баспаға түсті.

M. N. Baratova, N. A. Nurkina

K. Myrzaliev – живописец природы

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 28.04.16.

M. N. Baratova, N. A. Nurkina

K. Myrzaliev is a painter of nature

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 28.04.16.

В данной статье авторами произведен анализ пейзажной лирики известного поэта К. Мырзалиева.

In this article, the authors analyzed the landscape lyrics of the famous poet K. Myrzaliev.

УДК 82-3:821.161.1

Б. Ж. Бекмырза

магистрант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана

e-mail: balnurka.93@mail.ru

ТЕМА ЛЮБВИ В ПРОЗЕ МАКСИМА ГОРЬКОГО (НА ПРИМЕРЕ СКАЗКИ «ДЕВУШКА И СМЕРТЬ»)

В данной статье рассматривается раннее творчество Максима Горького. Тема любви раскрывается здесь в предельно широком, общечеловеческом плане, в рамках оппозиции «жизнь-смерть». Особое внимание было уделено сказке «Девушка и смерть», которая занимает в названном цикле особое место. Образы главных героев, при всей их внешней конкретности и реалистичности, несут в себе универсально-философский смысл. Писатель здесь как бы стремится обосновать, утвердить исходный принцип своего складывающегося мировоззрения.

Ключевые слова: Горький, сказка, проза, раннее творчество, тема любви.

ВВЕДЕНИЕ

В исследовании «Тема любви в прозе Максима Горького (на примере сказки «Девушка и Смерть») рассматриваются мировоззренческие и художественные стороны писателя, а также произведен подробный анализ произведения. Предмет исследования – тема любви в раннем творчестве художника.

Материалом изучения является стихотворное произведение Горького «Девушка и Смерть» – единственное стихотворение писателя, оформленное по правилам литературного рода, хотя известно, что многие свои произведения в прозе Горький писал, соблюдая темпоритм и частично

стихотворный размер («*Песня о Буревестнике*», сказка о Соколе и Уже из «*Песни о Соколе*» и др.).

Основной целью исследования является раскрытие идейной сущности любви, в рамках оппозиции «жизнь-смерть». Исходя из цели, выявляем следующие задачи:

- 1) Раскрыть образы главных героев и его художественный конфликт;
- 2) Посмотрим, где и как представлена эта борьба, в форме какого художественного конфликта она проявляется;
- 3) Вспомнить основные звенья сюжета сказки;
- 4) Рассмотреть трактовку идейного смысла «*Девушки и Смерти*»;
- 5) Определить нравственно-философский пафос сказки «*Девушка и Смерть*».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Начало творческого пути М. Горького отмечено появлением трех произведений романтического направления, которые нередко называют его «*тифлисским циклом*». Сюда входят две сказки («*Девушка и Смерть*», «*О маленькой фее и молодом чабане*») и получивший широкую известность рассказ «*Макар Чудра*». Тесная связь между замыслами этих произведений, их идейно-художественное единство обнаруживаются не только в том, что они были созданы в одно время – осенью 1892 года. Более существенно то, что их объединяет общая тема – тема любви – и общая нравственно-философская проблематика. Именно здесь, в этой «*трилогии*», просматриваются первоисточники гуманистического пафоса раннего Горького, здесь делается им первая попытка художественного исследования нравственной природы человека, намечаются контуры его нравственного идеала.

Сказка «*Девушка и смерть*» занимает в названном цикле особое место. Тема любви раскрывается здесь в предельно широком, общечеловеческом плане, в рамках оппозиции «жизнь-смерть». Образы главных героев, при всей их внешней конкретности и реалистичности, несут в себе универсально-философский смысл. Писатель здесь как бы стремится обосновать, утвердить исходный принцип своего складывающегося мировоззрения, своей «*концепции цельной личности*» [1].

Чаще всего определение идейного смысла этой сказки сводится к формуле: любовь побеждает смерть. Содержание формулы раскрывается при этом так: автор утверждает любовь как высшую духовную ценность, как жизненную силу, перед которой отступает даже смерть [2]. Эта трактовка, прежде всего, нуждается в конкретизации, ибо она слишком обща и не позволяет увидеть, в чем же принципиальная новизна горьковского замысла. Ведь не секрет, что тема столкновения любви и смерти – одна из «*вечных*» тем литературы и искусства.

Но главное даже не в этом. Гораздо важнее то обстоятельство, что приведенная концепция вызывает возражения по существу. Когда утверждается, что идея произведения заключается в победе человеческой любви над смертью, то тем самым предполагается, что автор изображает в той или иной форме борьбу этих двух начал, завершающуюся торжеством любви. Посмотрим, где и как в «*Девушке и Смерти*» представлена эта борьба, в форме какого художественного конфликта она проявляется.

Вспомним основные звенья сюжета сказки. Сначала Девушка сталкивается с Царем, который приговаривает ее к смерти; затем она дважды встречается со смертью, которая дарует ей жизнь. В первом случае намечается конфликт между Девушкой и Царем, однако он тут же и разрешается полной победой земного владыки. Конечно, можно рассматривать этот эпизод и иначе, можно считать, что Девушка одерживает верх в нравственном смысле, но все равно суть дела от этого не меняется: перед нами столкновение двух людей; что же касается конфликта между Девушкой и Смертью (или Любовью и Смертью), то он здесь никак не представлен. К тому же первый конфликт играет в произведении подчиненную, побочную роль.

В последующих главах уже появляется оппозиция «*Девушка – смерть*», однако во взаимоотношениях этих персонажей имеет место что угодно, только не столкновение, не борьба. Девушка с самого начала полностью покорна своей судьбе и готова умереть, о чем и заявляет открыто Смерти. Она только просит немножко повременить, дать ей маленькую отсрочку. В этой просьбе проявляется естественное стремление человека к жизни, к счастью, но здесь нет и малейшего намека на попытку сопротивляться Смерти. О какой борьбе может в данном случае идти речь, если Смерть всеильна? На это могут возразить: сказочные герои нередко вступают в борьбу со смертью и даже побеждают ее. Все это верно, но не нужно забывать, что в обычной сказке Смерть бывает лишена (полностью или частично) своего главного атрибута – всеильности: там она может ошибаться, терпеть неудачи, ее удастся обмануть и т.д. С другой стороны, и противостоящие ей сказочные герои обладают, как правило, такими качествами, каких лишен реальный, земной человек. У Горького же Смерть – из мифа, она воплощает всеобщий закон, мировую силу, противостоять которой не может никто и ничто. И Девушка у него никакими сверхъестественными качествами не обладает – это обычное земное существо, человек как таковой. Вступить в противоборство, в конфликт с этой Смертью могла бы лишь такая же мифическая сила, но никак не человек, как бы он ни изображался [6].

Иногда высказывается мысль, что «*в горьковской сказке со Смертью сталкивается и борется не Девушка сама по себе, а персонифицированное в ней человеческое чувство, мировая сила – Любовь*» [3]. Но в художественном мире рассматриваемой сказки «любовь» и Смерть вплоть до заключительной

главки существуют как явления совершенно различной художественной природы и потому никак не могут быть связаны друг с другом единым конфликтом.

Одним словом, любовь здесь присутствует и изображается не как олицетворенная сила, всеобщий закон жизни, а как реальное человеческое чувство, принадлежащее определенному персонажу. Сюжетно с образом Смерти взаимодействуют не «чувство любви» (которое не обладает необходимой для этого самостоятельностью художественного бытия), и не символическая фигура Любви (таково просто-напросто нет среди лиц, участвующих в основном действии), а образ конкретной девушки (хотя и поданной романтически условно). Правда, в самом конце произведения характер Девушки мифологизируется, переходит в аллегорический образ Любви (этот процесс детально исследован А. А. Тахо-Годи); тем самым рядом со Смертью появляется персонаж, способный вступить с ней в конфликт. Однако к тому моменту, когда в сказку вводится условный образ Любви, все основные проблемы в произведении уже разрешены, сюжет его завершен и переходит в эпилог. Так что с учетом этого обстоятельства у нас нет каких-либо оснований говорить о наличии в сказке конфликта между Любовью и Смертью как двумя действующими лицами.

Гораздо более обоснованной и более конкретной, по сравнению с рассмотренными выше, представляется нам трактовка идейного смысла *«Девушки и Смерти»*, предложенная А. А. Тахо-Годи в ее обстоятельном, хорошо аргументированном анализе этой сказки.

Она видит идею горьковского произведения в том, что автор развивает новое, современное, диалектико-материалистическое понимание жизни и ее законов [4].

Если приглядеться к этому произведению внимательнее, то обнаруживается, что центральное место в нем занимает не образ Девушки (как в этом пытаются нас убедить некоторые исследователи), а образ Смерти: ему отведено больше художественного пространства, нежели всем другим лицам, вместе взятым. Более того, это единственный персонаж, который дается автором *«изнутри»*: изображается психология Смерти, процесс ее размышлений, ее мировоззрение и т.д. но и это еще не все: сама Девушка показана не прямо, а сначала через восприятие Царя, а затем через восприятие старухи Смерти, развитие же сюжета почти целиком определяется теми процессами, что происходят в *«душе»* последней. Девушка проявляет свою активность в произведении единственным образом – она просто любит, просто живет своей любовью. Смерть же размышляет, принимает волевые решения и действует. Кульминация сказки – сцена, где решается окончательно судьба Девушки (жить ей или умереть). Борьба кого или чего, столкновение каких начал определяет динамику этой сцены, создает ее направленность и

задает исход? Девушка, как уже было сказано, не сопротивляется, она готова *«лечь в могилу»*; *«любовь»* здесь еще – просто чувство, она не превратилась пока в символ, не персонифицирована и потому противостоять Смерти как действующее лицо не может. Остается единственно возможный ответ: борьба идет в *«душе»* Смерти, в ней столкнулись два начала – *«сердце»* и *«разум»*. Первое начало проявляется как зародившаяся и все усиливающаяся симпатия, сочувствие по отношению к Девушке, второе – как стремление к слепому исполнению своего *«долга»*, убеждение в справедливости и оправданности всякого уничтожения жизни.

А. А. Тахо-Годи в процессе анализа учитывает специфику противоречия, лежащего в основе сюжета сказки. Именно поэтому, на наш взгляд, особенности мировоззрения раннего Горького, запечатлевшиеся в образной системе *«Девушки и Смерти»*, очерчены исследовательницей рельефно и убедительно. Она детально объяснила суть воззрений на диалектику любви и смерти в закономерном развитии жизни. Тем самым была вскрыта и описана философская основа идейного содержания сказки, те взгляды и убеждения молодого писателя, которые послужили исходным материалом его художественной модели [4].

ВЫВОДЫ

Таким образом, можно определить нравственно-философский пафос сказки *«Девушка и Смерть»*, наиболее явственно проступающий в последних ее стихах: Смерть, «околдована сестрою» – Любовью, *«неустанно, неуклонно стрит радости Любви и счастье Жизни»* [5].

Подводя некоторые итоги делаем следующие выводы, что Любовь оказывается той решающей силой, что превращает индивида, человека-эгоиста в существо общественное, нравственное, пессимистическое мирозерцание преобразовывается в оптимистическое. Но это возможно лишь в том случае, если человек отдается чувству любви полностью, подчиняет ему все свои физические и духовные силы, утверждает это чувство в жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Красунов, В. К.** Концепция цельной личности в раннем творчестве Горького. – Автореферат диссертации по филологии, 1984. – 34 с.
- 2 **Михайловский, Б. В.** Творчество М. Горького и мировая литература. – 1892-1916. – С. 43-44.
- 3 **Волков, А. А.** Русская литература 20 века: Дооктябрьский период. – С. 27-28.

4 **Тахо-Годи, А. А.** Миф и символ в сказке М. Горького «Девушка и Смерть». – Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1968. – № 4, – С. 3-11.

5 **Горький, М.** Полн. собр. соч. : Худож. произведения в 25-ти томах. – М., 1968. – Т.1. – С. 33.

6 **Колесникова, Е. А.** Романтическая сказка Горького «Девушка и Смерть». – Вопросы романтизма в русской литературе. (Ученые записки Казанского ун-та). ю– Казань, 1964. – Вып.2. – С. 108-114.

Материал поступил в редакцию 14.03.16.

Б. Ж. Бекмырза

Максим Горькийдің прозасындағы махаббат тақырыбы («Қыз және өлім» ертегісі мысалында)

Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.
Материал 14.03.16 баспаға түсті.

B. Bekmyrza

The theme of love in the prose of Maxim Gorky (on the example of a fairy tale «The Girl and Death»)

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.
Material received on 14.03.16.

Берілген мақалада Максим Горькийдің ерте шығармашылығы қарастырылады. Махаббат тақырыбы мұнда кең ауқымда, жалпыадамзаттық тұрғыда, «өмір-өлім» оппозиция аясында ашылады. Аталған топтамадағы «Қыз және өлім» ертегісіне ерекше назар аударылды. Сыртқы нақтылығы мен шындылығымен қатар басты кейіпкерлердің бейнелері әмбебап-философиялық мағынасын алып жүреді. Бұл жерде жазушы өзінің жиналған дүниетанымының бастапқы қағидаларын нағайтуға, дәлелдеуге ұмтылады.

This article discusses the early work of Maxim Gorky. The theme of love is revealed here in very broad, human terms, as part of the opposition «life-death». Particular attention was paid to the fairy tale «The Girl and Death», which occupies a special place in the cycle. The images of the main characters, with all their external concreteness and realism, carry a universal philosophical meaning. The writer here seeks to justify and approve the initial principle of his emerging world.

ӘОЖ 81'374

С. Б. Бектемірова¹, Д. А. Қарағойшиева²

¹ф.ғ.к., доцент; ²PhD докторы, ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

e-mail: ¹bektemirova77@mail.ru

ЛЕКСИКОГРАФИЯНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ – АРАБ ТІЛІНДЕГІ ЛҰҒАТТАР

Мақалада лексикография – әртүрлі кезеңдерде жасалған сөздіктердің тарихын анықтап, ондағы атауларға тілдік талдау жасайды әрі сөздік жасау тәжірибелерін қорытындылап, олардың жасалу жүйесін негіздейді, сөздік жасау ісін бірізге салуға бағыттайды. Лексикография мәселесі тек қана сөздіктердің тізбесі ретінде ғана таныла алмайды. Сөздікке енген атаулар, ең алдымен, әр кездегі халықтың әдет-ғұрпы мен дүниетанымынан сыр шертетін жәдігерліктер ретінде танылады. Өйткені әр атаудың, әсіресе фразеологиялық бірліктерде, мақал-мәтелдерде, этнографиялық атаулардың ішкі мағыналық құрылымында халықтың дүниетаным көріністері, ұлттық дәстүр іздері жақсы сақталады. Лексикография – лингвомәдени тұрғыдан, тілдік таным тұрғысынан, тіл-тілдегі тілдік бірліктердің когнитологиялық қырын сипаттауға да мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: лексикография, сөздік, лұғат, араб тілі.

КІРІСПЕ

Ислам дінін кең тарату, отаршылық әрекеттерді жемісті жүргізу мүдделері жергілікті халықтар тілін білу, оны зерттеу қажеттігін туғызды. Оның үстіне жергілікті халықтардың алдыңғы қатарлы талантты өкілдері өз заманындағы ғылым-білім орталығы болған Арабиядан оқып білім алып, араб тілі білімінің үлгісімен өздерінің туған тілдерін зерттеген. Біздің заманымызда кең өріс алып, әлемдік ғылымға айналған түркологияның алғашқы бастаушылары араб тілді ғалымдар болу себебі осыдан. Сонымен қатар аббас халифаты армиясы құрамына түркілердің көптеп алынуы, түркі әскер басшыларының, мамлүктердің халифат үкіметінде елеулі әсерлері болуының себебі де аз болмаса керек.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Араб тілінде араб графикасымен жазылған түркологиялық еңбектер IX-XV ғасырлар арасын қамтиды. Мүмкін, мұндай бастамаға түркі тектес

адамдардың Арабияда оқып, кейінде атақтары бүкіл әлемге жайылған ғалымдар болулары да әсер еткен шығар. Өйткені аталған тілдерге қатысты салыстырмалы еңбек жазғандардың ішінде түркі нәсілді ғалымдар да аз емес.

Араб ғалымдары негізінен туыстас түркі халықтар тілдерінің салыстырмалы сөздіктерін жасау, сол сөздіктер көлемінде әр топтағы тілдердің бір-бірінен дыбыстық ерекшеліктері мен ұқсастықтарын саралау, морфологияға байланысты жеке мәселелерді салыстыру және түркі сөздерін араб, парсы тілдеріне аудару, практикалық мәнді шағын көлемді оқу құралдарын жазу және т.б. көлемді мәселелермен айналысты.

Араб филологтарының еңбектеріне мән берудің қажеттігін П. М. Мелиоранский өткен ХІХ ғасырдың аяқ кезінде жарық көрген *Араб-филолог о түреқком языке* дейтін еңбегінде айтқан болатын. Шындығында да, сыншылар айтқандай, олқылықтары болған күннің өзінде де, араб тілді ғалымдар еңбектерінің түркі тілдері жөніндегі ғылымның алғашқы әліппесі екенін, қарапайымдығына, жұпынылығына қарамастан ол еңбектердің бұл күнде өрісін кең жайып, әлемдік ғылымдар тобына қосылған түркологияның алғашқы бастауы, қалана бастаған іргетасы екенін ескермеу – ғылым тарихына жасалған қиянат болар еді.

Махмұд сөздігі – өз заманы ғана емес, күні бүгінге дейін ғылыми мәнін жоймаған, түркі тілдерінің тарихын зерттеуде таптырмайтын бірден-бір тарихи материал. Мұнда бай тілдік материалдармен қатар түркі халықтарының сол кездегі қоныс ыңғайлары мен этнографиялық жақтарынан да құнды материалдар бар. Сөздік алфавит тәртібімен емес, буын саны тәсіліне қарай жасалған. Махмұд сөздігі әдеттегі сөздіктер сияқты тек лексикалық материалдармен ғана шектелмейді, ол – өте кең мазмұнды зерттеу. Мұнда түркі тілінің сөз қолданысы, оның семантикалық, дыбыстық, грамматикалық сипаттары, бір-біріне ұқсастық, өзгешеліктері жан-жақты ғылыми ұстамды қолдана отырып жазылған – түркілердің алғашқы энциклопедиясы. Еуропалықтардан сөздікті алғаш зерттеген неміс ғалымы К. Брокельманн (С. Brockelmann). Ол сөздіктегі түркі сөздерін 1928 жылы жеке бастырып шығарған.

Араб ғалымдары Махмұдтың Диуанынан кейін де бірнеше салыстырмалы сөздіктер жасаған. Сондай сөздіктің бірі – **Абулқасым Махмұд ибн Омар** (туған, өскен жері атымен Әл-Замахшари деп те атайды) жасаған *Муккаддимат әл-адаб* / «Әдебиетке кіріспе деп аталатын арабша-парсыша-түрікше-монғолша сөздік. Сөздіктің жазылу мерзімін Н. А. Баскаков ХV ғасыр десе, В. В. Бартольд сөздіктегі сөздерді ХІІ-ХІІІ ғасырдағы Орта Азия түріктерінің әдеби тіліне тән сөздер дегенді айтады. Сөздіктің алғашқы авторлық варианты сақталмаған. Біздің заманға жеткені – 1305, 1392 жылдары жазылған көшірмесі. Сөздіктің түрікше бөлімі орыс тілінде 1938 жылы Мәскеуде басылды.

1343 жылы Египетте түрікше-монғолша-парсыша салыстырма сөздік жасалады. Біраз ғалымдар арабша *Китаб мажму таржуман түрки ва гажами, ва мұғли* деп аталатын бұл сөздіктің авторы белгісіз десе, П. М. Мелиоранский *Араб-филолог о түреқком языке* атты еңбегінде сөздіктің авторы **Мұхаммед ибн Қайса** дегенді айтады. Қолжазбаның түркі тілдерінің фонетикасы мен грамматикасына арналған бөлімі тым шағын. Қолжазбада парсы, монғол тілдеріне қатысты да бөлімі бар. Еңбек төрт бөлімнен құралған: бірінші бөлімі есім сөздерге, екінші бөлім етістікке арналған. Етістіктер бұйрық рай формасында беріліп, оның көрсеткіші деп *-қыл, -кіл, -гіл* аффикстері келтірілген. Бұл қосымшалардың қазіргі тілімізде де барлығы белгілі. Үшінші бөлім етістіктің жіктелуіне, төртінші бөлім қосымшаларды баяндауға арналған. Етістіктің жіктелуін сөз еткенде оны үш жаққа, үш шаққа бөле, болымды және болымсыз түрде сөз еткен, олардың жекеше, көпше түрде айтылатыны да назардан тыс қалмаған. Түркі тілдерінде грамматикалық род, қосар мәнді сан (двойственное число) категорияларының жоқтығы да дұрыс көрсетілген. Қосымшалар деп аталатын соңғы бөлімінде түркі тілдеріне тән біраз аффикстер, шылаулар, есімдіктер берілген. Бұл аффикстерді араб тіліне салыстыра қараушылық та жоқ емес.

Сөздікті алғаш рет Голландия ғалымы Теодар Хоутсома 1894 жылы неміс тілінде бастырып шығарған. Басылымның сөздік бөлімінде мың жарымдай түркі, араб сөздері, екі жүздей монғол-парсы сөздері, төрт жүздей араб-монғол сөздері салыстыра берілген. Кейбір ғалымдардың айтуынша, сөздікке енген түркі сөздері *Кодекс куманикустегі* сөздерге өте жақын дегенді айтады.

Араб тілінің маманы **Абу Хаййан** 1312 жылы Каирде *Кутан ал-идрак ли-лусан ал-атрак* (түркі тілдерінің түсіндірме кітабы) атты еңбек жазған. Қолжазба түрінде сақталған бұл еңбектің бір вариантын 1891 жылы түрік ғалымы Мұстафа Стамбулда бастырып шығарады. Кейініректе профессор Ахмед Джафароглы қолжазбаның басқа бір вариантын бастырып шығарған. Абу Хаййан еңбегіндегі түркі сөздері іріктеліп, жеке сөздік ретінде 1936 жылы бастырылып шығарылған.

Абу Хаййан сөздігі өз заманындағы түркологиялық еңбектердің қай-қайсысынан болса да көп ілгері кеткен, араб тілі үлгісіне сүйене отырып, түркі тілдерінің біртұтас грамматикалық жүйесін жасауға талпынған зерттеу дегенді көптеген ғалымдар айтады. Мұнда түркі тілдерінің лексикасы мен морфологиясы, синтаксисі мен ықшамды түрде қаралған фонетикасы сөз болады.

Бұл салаларды сөз еткенде автор оларды түрікмен тілі мен қыпшақ тілі материалдарын салыстыра қарау арқылы айқындайды. Бұл еңбекте түркі тілдерінің, соның ішінде, қазақ тіліне тікелей қатысы бар қыпшақ тілінің фонетикасы, грамматикасы, лексикасы жөнінде бай материалдар бар.

Абу-Хайян кітабында берілген грамматикалық материалдарды қыпшақ тілінің тұңғыш грамматикасы деуге болады деушілер де бар.

Фонетика саласында түркі тілдеріндегі дыбысты дауысты, дауыссыз деп бөледі. Сегіз дауыстыны араб графикасымен таңбалайды да, оны жуан, жіңішке деп екіге бөледі, әрқайсысын жеке-жеке сипаттамайды. Түркі тіліндегі 23 дауыссыз дыбысқа түсініктеме береді.

Еңбектің сөздік бөлімінде үш мыңға жуық сөз бар, Абу Хайян жазбасын арнайы зерттеген М. Маженова ол сөздердің 875 дыбыстық құрамы жағынан да, мағынасы жағынан да қазіргі қазақ тіліндегі сөздермен бірдей, 880 сөзінде тек азды-көпті дыбыстық өзгешелік бар да, мағынасы бірдей дегенді айтады. Бұл жағдай Абу Хайян еңбегінің түркі тілдерінің, әсіресе қазақ тілінің тарихын зерттеуде өте құнды материал екендігін байқатады. Абу Хайянда түркі тілін зерттеуге арналған бұдан басқа да еңбек болған көрінеді, бірақ олар жоғалып кеткен.

Түркі тілдерінің тағы бір көрнекті зерттеушісі – Джамал-Ад-Дин ибн Мұханна. Мұның түркі тілдеріне қатысты еңбегі *Қиғаб хилиат алинсан ва халват ал-лисан /Тіл шеберлігі және соны баяндау* деп аталады. П. М. Мелиоранскийдің пікірінше, бұл еңбек XIII ғасырдың аяғында, немесе XIV ғасырдың басында жазылған. Қолжазбаның алғашқы авторлық варианты сақталмаған. Бір-бірінен едәуір өзгешеліктері бар алты түрлі көшірмесі сақталған. П. М. Мелиоранский қолжазбаның бес вариантын біріктіріп, 1900 жылы *Қиғаб таржуман парсы ва турки, ва монғоли /Парсы, түркі, монғол тілдерінің аударма кітабы* деген атпен бастырып шығарады. П. М. Мелиоранский өзі жинақтаған көшірмелердің авторы белгісіз дегенді айтады.

1973 жылы Стамбулда өткен түркологтар конгресінде Бағдат ғалымы Ал-Махфуз орта ғасырдағы арабтарда Мұхтанна деген атқа ие бірнеше ғалым болған. Солардың ішінде талданып отырған сөздікті жазған автор 1279 жылы дүние салған Ибн Мұханна ал-Убайдили деген түзету айтады.

П. М. Мелиоранский жазбаның тілі көне азірбайжан тіліне жатада десе, С. Е. Малов оны шығыс түркістан ұйғырлары тіліне жақын дейді, енді біраз зерттеушілер бұл сөздіктің тілі қоспа тіл дегенді айтады.

1921 жылы түрік ғалымы Ахмед Рифат Мұханна сөздігінің алтыншы вариантын тауып, оны «Тіл шеберлігі және оны баяндау» деген атпен бастырып шығартады. Ғалымдар бұл вариант Мұханна еңбегінің ең толық және дұрыс түрі деп санайды. Бұл еңбекте сөздікпен қатар Оғуз группасына жататын тілдердің фонетика, грамматика мәселелері де сөз болады. Ал сөздігі арабша-түрікше.

XIV ғасырдан сақталған тағы бір материал – араб ғалымы **Жамал-Аддин Мұхамед ат-Түркі** жазған *Түрік, қыпшақ тілдерін жақсы оқып үйренуге жазылған кітап* деп аталатын сөздік. Бұл – қыпшақ, оғыз тілдерін

үйренушілерге арналған оқу құралы іспеттес араб-қыпшақ сөздігі. Қолжазба Париж кітапханасында сақтаулы. Қолжазбаны зерттеген және оның екі бөлімін екі мерзімде (1938, 1954) бастырып шығартқан поляк түркологы – А. А. Зайончковский. 71 беттік бұл сөздік екі бөлімге бөлінген: «Есім» деп аталатын бірінші бөлімінде астрономиялық, топонимикалық атаулар және үстеу сөздер берілсе, екінші бөлімінде етістік сөздер берілген. Бұлардың барлығы да арабша-қыпшақша сөздік түрінде берілген. Мұнда берілген сөздердің көбі Абу Хайян сөздігінде берілгендер. Сөздіктегі сөз саны – 986. Оның көпшілігі зат есім – 479, етістік – 318, қалғандары есімдік пен сын, сан есімдерге, шылау түрлеріне жатады. Сөздікте қамтылған сөздер қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде кездеседі. Сондықтан оны белгілі бір ғана тілге меншіктеуге болмайды.

XIV ғасырдың аяқ кезі мен XV ғасырдың басында Египетте *Түркі тілдерін үйренушілерге арналған құрал* деп аталған еңбек жазылған. Авторы белгісіз бұл жазба екі бөлімнен құралған: біріншісі грамматика мәселесіне арналған да, екіншісінде сөздік берілген. Бұл қыпшақ, оғыз тілдерін үйренушілерге арналған оқу құралы іспеттес. Қолжазба тұңғыш рет 1928 жылы түрік тіліне аударылып, жарияланды. Бұдан кейін венгер ғалымы осы еңбектің грамматика бөлімін неміс тілінде 1937 жылы бастырып шығарады. Бұл басылымда 500-ге тарта сөз қамтылған.

ҚОРЫТЫНДЫ

XIV ғасырда *Қиғаб ат-тухфат аз-закийат фил-лұғат ат-түркийат/Түркі тілдеріне байланысты жазылған сыйлық* деп аталған авторы белгісіз еңбек жазылған. Қолжазба Стамбул кітапханасында сақталған. Ғалымдар қолжазба шағын кіріспе мен сөздік және грамматикалық бөлімдерден құралған дейді. Қолжазбаны 1942 жылы Венгрияда бастырып шығарған. Мұндағы сөз саны үш мыңға жуық. Еңбекті түркітанушы ғалымы профессор Б. Аталай түрік тіліне аударып, 1945 жылы баспадан шығарды. Мұны өзбек ғалымы С. Муталлибов 1968 жылы өзбек тіліне аударып, бастырып шығарды.

Түркі тілдерін зерттеуде бұл еңбектің де үлкен мәні бар. Еңбек жөнінде Өзбекстанда бірнеше зерттеу мақалалар да жарияланған, соларда бұл туындының тіл тарихы үшін мәнділігі баса көрсетілген.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Авакова, Р. А., Бектемирова, С. Б.** Түркі филологиясына кіріспе. – Алматы, 2013. –124-131 бб.

С. Б. Бектемирова, Д. А. Қарагойшиева

Источники лексикографии - словари на арабском языке

Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 11.02.16.

S. B. Bektemirova, D. A. Karagoishieva

Source of lexicography – dictionaries in Arab language

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
Material received on 11.02.16.

В данной статье рассматривается лексикография, как наука, которая определяет историю словарей, созданных в разные периоды, делает лингвистический анализ наименований в них, изучает систему создания словарей и систематизирует формирование слов. Проблема лексикографии представляет собой не только перечень словарей. Новые внесенные в словарь слова – это прежде всего, наследие о традициях и мировоззрении народа разного периода. Потому что, в каждом слове, особенно в фразеологических единицах, пословицах, в содержательной структуре этнографических наименований сохраняются народные мировоззрения, следы национальной традиции. Лексикография дает возможность описать когнитивную сторону языковых единиц разных языков с точки зрения лингвокультурологии, языкового познания.

Lexicography as a science, which defines the history of dictionaries created during different periods, makes a linguistic analysis on the words in them, studies the system of creation of dictionaries and systematizes the words formation is considered in the article. The problem of lexicography is not just the list of dictionaries. The new words that enter a dictionary are, first of all, the heritages of traditions and outlook of the people living in different periods. Because, in each word, especially, in phraseological units, proverbs, in substantial structure of ethnographic words there are preserved the national outlooks and the traces of national tradition. Lexicography gives the chance to describe the cognitive point of language units of different languages from the point of view of linguocultural studies and language knowledge.

Е. П. Гаранина

магистр филологии, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар
e-mail: kate1917@mail.ru

**ОБРАЗ АВТОРА КАК ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ЕДИНСТВО
(НА МАТЕРИАЛЕ СБОРНИКА Ж. НУРКЕНОВА
«ПРОЩАЛЬНЫЙ ВЗМАХ РУКИ»)**

В данной статье автор рассматривает образ автора в лирике павлодарского поэта Жанаталыпа Нуркенова на материале сборника «Прощальный взмах руки». Образ автора рассматривается как основа художественной целостности сборника. Отмечаются автобиографические черты образа автора, его психологическая близость к реальной личности поэта.

Статья выполнена при поддержке гранта МОН РК (договор № 290 от 12.02.2015 г.) по направлению «Фундаментальные и прикладные исследования в области гуманитарных наук».

Ключевые слова: образ автора, лирический сборник, художественное единство, автобиографичность лирики.

ВВЕДЕНИЕ

Единственный сборник павлодарского поэта Жанаталыпа Нуркенова «Прощальный взмах руки» был выпущен в свет в 2000 году, посмертно. Составителями сборника являются жена поэта Светлана Нуркенова и его друг Виктор Семерьянов. Таким образом, сборник в плане отбора стихов и их расположения, в сущности, строго говоря, не выражает авторской воли, а, скорее, представляет собой взгляд близких людей на творчество поэта. Тем не менее, этот сборник можно считать, в каком-то отношении, несобраным авторским циклом, позволяющим представить поэзию Жанаталыпа Нуркенова в художественном, образном и смысловом единстве, в совокупности важных для поэта мотивов, тем, идей.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Центральной «скрепой» сборника, образом, обеспечивающем его художественное единство, является образ автора. Лирический субъект, лирическое «я» – это то, что прежде всего обеспечивает единство художественного мира в сборнике. В «Прощальный взмах руки» входят 66 стихотворений, написанных в разные года жизни поэта. С тематической

точки зрения сборник разнообразен; в нём представлены темы, мотивы, идеи, которые были важны для Жанаталапа Нуркенова на протяжении всей его творческой жизни.

Сборник разнообразен и с жанровой точки зрения – в нём можно обнаружить стихотворения, которые содержат элементы самых разных жанров, от посвящений и посланий (например, стихотворения «Маме», «Павлу Васильеву» и др.) до элегий (см., например, стихотворения «Метельные напевы» (с подзаголовком «Фантазия»), «Осень, осень...»). Но всё это разнообразие тем, идей, мотивов, жанров скреплено единством авторского сознания, относительно близкого, насколько можно судить по биографическим материалам и воспоминаниям, самому Жанаталапу Нуркенову как человеку.

Соотношение лирического субъекта (героя), лирического сознания с автором как человеком часто представляет при изучении лирики серьёзный вопрос. Традиционно считается, что, как правило, лирическое «я» относительно близко подходит к биографическому «я» поэта, соотносится с ним напрямую (в отличие от эпоса и драмы, в которых «текстовое «я» может быть бесконечно далёким и совершенно независимым от биографического «я» писателя); «лирический герой – художественный «двойник» автора-поэта» [1, 255]. Но при изучении лирики конкретного автора можно обнаружить, что соотношение лирического героя и личности поэта может варьироваться от практически полного совпадения до принципиальной отдаленности (особенно это заметно, конечно, в так называемой ролевой лирике). В истории литературы известны авторы, в поэзии которых «лирический герой не выходит на первый план, мы не можем сказать что-то определённое ни о его психологии, ни о его биографии, ни об эмоциональном мире. В таких лирических системах между поэтическим миром и читателем при непосредственном восприятии произведения нет личности как главного предмета изображения или остро ощутимой призмы, через которую преломляется действительность» [2, 62] (с точки зрения Б. О. Кормана, характерным примером такой лирической системы может служить творчество А. А. Фета).

На противоположном, так сказать, полюсе существует поэзия, в которой лирический герой – это «чётко очерченная фигура или жизненная роль, ... лицо, наделённое определённой, индивидуальностью судьбы, психологической отчётливостью внутреннего мира» [1, 256]. Жанаталап Нуркенов относится как раз к этому типу поэтов. Его лирический герой не только представляет собой жизненную, биографическую и психологическую определённую, но и очень близко подходит к личности самого поэта. Голос лирического «я» в творчестве Нуркенова – это голос самого поэта-человека.

О Жанаталапе Нуркенове остался ряд воспоминаний, написанных его близкими, родными, друзьями и коллегами. Все они вспоминают о нём как

о человеке очень открытом, очень искреннем, очень весёлом – и в то же время глубококом, серьёзном, стремящемся «во всё прийти до самой сути» (выражаясь словами Б. Пастернака). Такую личность во многом, конечно, сформировала семья и то окружение, которое было у поэта в детстве. Жанаталап Нуркенов родился в 1940 году. Его отец рано умер, и мать одна воспитывала и растила четырёх сыновей. В биографии Нуркенова поражает отчётливая «нерафинированность жизни» (рано пошёл работать, владел множеством рабочих профессий: был конюхом в больнице, кочегаром на пароходе, токарем, слесарем, наладчиком на нескольких павлодарских заводах), соединённая с удивительной тягой к культуре, интересом к музыке, литературе. Характерно, что один из друзей Нуркенова, Константин Шестаков (сейчас – известный российский журналист), поступивший в своё время на журфак КазГУ, вспоминал о нём: «С великой казахской литературой меня познакомил Нуркенов. Причём на таком уровне, что в университете, сдавая экзамен по казахской литературе то ли жене, то ли родственнице Мухтара Ауэзова, я просто пересказал то, что услышал от Жени, и получил оценку «хорошо» (рукописные воспоминания Константина Шестакова «Жанаталап Нуркенов. Наброски»). Эта неоднозначность личности поэта, невозможность уложить её в традиционные (особенно привычные для советской эпохи) рамки «рабочий»/«интеллигент» сказывается и в своеобразии его лирического «я», которое вырастает из его стихов.

Лирический субъект поэзии Жанаталапа Нуркенова, как он представлен в сборнике «Последний взмах руки», живёт в определённом пространстве. Иногда это пространство названо прямо – Павлодар, Лебяжье (родные места поэта) или в тексте указаны определённые географические приметы реального пространства (чаще всего это Иртыш, знаковый образ для поэзии Нуркенова, река, названная во множестве его стихов и являющаяся, в каком-то смысле, пространственным центром его художественного мира). Иногда это пространство прямо не привязано к конкретной местности, но в нём благодаря многочисленным деталям всё равно чувствуется географическая конкретика северного Казахстана. Поэзия Жанаталапа Нуркенова чётко локализована, вся жизнь его лирического героя сосредоточена в том месте, которое было родным для самого поэта, и, что интересно заметить, создаётся впечатление, что лирического героя и не тянет куда-то вдаль, в какое-то другое место. Даже образ реки как дороги жизни, текущей вдаль от истоков, за пределы ограниченного пространства тут не срывается. Лирический герой Жанаталапа Нуркенова воспринимает Иртыш как некую константу бытия, как образ, чётко локализованный и постоянно характеризующий его родные места: «С детских лет его в душе ношу.// И когда мне было тяжело.// Приходил всегда я к Иртышу.// Где качался в брызгах солнца плот» («Иртышу») [3, 4].

Но определённая ограниченность художественного пространства в сборнике «Прощальный взмах руки» возмещается, в каком-то отношении, предельной смысловой наполненностью этого пространства. Лирический герой никуда не хочет, потому что всё, к чему он привязан, что он любит, в чём видит смысл жизни, находится здесь – на иртышских берегах, в Павлодаре.

Кроме того, если художественное пространство сборника ограничено, то художественное время, наоборот, отличается размахом и протяжённостью. Сборник называется «Прощальный взмах руки». Так как он представляет собой посмертное издание, то, соответственно, и название сборнику было дано не самим поэтом, а составителями (по названию одного из стихотворений, в сборник входящих). Кажется, что такое название должно наталкивать на мысль о том, что в сборник включены стихотворения, написанные в зрелом возрасте поэта, относящиеся к его позднему, закатному творчеству. Однако «Прощальный взмах руки» включает стихотворения, написанные в разные периоды творчества Нуркенова, так что сборник носит, скорее, обобщающий, чем итоговый характер. И художественное время, представленное в сборнике, отличается поэтому большим размахом – от детства и юности до зрелости лирического героя. В каком-то смысле можно сказать, что, читая сборник от первого стихотворения к последнему, мы имеем возможность наблюдать за взрослением лирического героя. При этом тема детства имеет для лирики Жанаталапа Нуркенова особое значение, так как детство – это ключевое время, время, когда формируется личность. То, что заложено в детстве, определяет всю жизнь лирического героя. А особенности детства во многом определила война. Таким образом, в лирике Нуркенова тема войны и тема детства сливаются.

Лирический герой Жанаталапа Нуркенова смотрит на войну глазами ребёнка, и это определяет особенности образа войны в его лирике. Главное военное событие в лирике Нуркенова – гибель отца на войне, оно и определяет весь строй детства героя: «От плотов – поверженного бора –// Шла такая светлая печаль...// Не вернулись плотогонцы в город,// Затянуло травами причал,// Похороны - пальцев не разжать –// И в Затон, и в Перелет Гусиный...» («Иртышу») [3, 4]. Кстати сказать, на самом деле отец Ж. Нуркенова в начале Великой Отечественной войны был репрессирован, попал в трудовую армию, вернулся в 1945 году в Павлодар тяжело больным человеком и вскоре умер. Но поэт узнал об этом только в восьмидесятые годы, до этого же считал, что отец вернулся с фронта, получив тяжёлое ранение, которое и стало причиной его смерти. Но эта биографически верная история не вошла в его стихи. Образ отца в стихах остался таким, каким он был в восприятии поэта долгие годы, почти всю его сознательную жизнь.

С образом войны соединён не только образ отца, но и образ матери, который в лирике поэта носит автобиографический характер. Это касается

и событийной основы стихотворений (смерть мужа, необходимость самой растить детей), и психологических черт. О матери, Зыгие Сабиковне, многие вспоминали как о гордой, строгой, даже суровой, но очень справедливой женщине. Именно такой она изображается и в стихах Нуркенова: «Придет с работы скоро мама – // И словно солнце из-за туч, // Хотя ей было не до ласки: // Война, и нас четыре рта, // Она волшебницей из сказки // Для нас во всем была тогда» («Маме») [3, 6].

Детство – ключевое время в поэзии Жанаталапа Нуркенова. Это время формирования личности, время, когда закладываются жизненные ценности. Стихотворения, включённые в сборник «Прощальный взмах руки», расположены с соблюдением художественной хронологии: от детства через юность к зрелости. В стихотворениях, которые можно отнести к юности лирического героя, одна из центральных тем – тема любви. На эту тему написан ряд произведений, посвящённых жене Жанаталапа Нуркенова Светлане и имеющим, соответственно, автобиографический характер (например, «Светлане» – такое название носят два стихотворения, «А ты совсем не замечаешь»). Но следует отметить, что в сборнике есть и любовные стихотворения, не имеющие конкретного адресата и подчёркнутой автобиографичности – связи с определёнными событиями или людьми. Это стихотворения – впечатления, передающие ощущения от конкретной минуты, от какого-то эпизода или случая: «Над аллеей листьев россыпь // Круговертью ветер вскинул, // Кинул девушке на косы // Золотой осенний иней // Оглянулась... И я замер: // Нет, не я, не я! – // Умоляю я глазами, // Робость затая // Улыбнулась – жар от щек... // Вот так красавица! // Ветер, повтори еще – // Мне такое нравится» («Листья») [3, 10]. Такие «импрессионистичные» стихотворения вносят в образ лирического героя дополнительные черты: ощущение молодости, счастья, радости жизни.

ВЫВОДЫ

Вообще следует отметить, что в целом эмоциональный настрой сборника скорее оптимистичный, чем пессимистичный. Трагические ноты не могут заглушить общего ощущения счастья – от самой жизни, от природы, от музыки. Насколько можно судить, эти черты лирического героя тоже носят автобиографический характер и соответствуют жизненному настрою самого Жанаталапа Нуркенова.

Таким образом, как можно видеть, в сборнике «Прощальный взмах руки» художественное единство создаётся, во многом, за счёт единства лирического героя.

1 Литературный энциклопедический словарь [Текст] / под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. Редкол.: Л. Г. Андреев, Н. И. Балашов, А. Г. Бочаров и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – 752 с.

2 **Корман, Б. О.** Изучение текста художественного произведения [Текст] : научное издание / Б.О. Корман. – 1-е изд. – М. : Просвещение, 1972. – 113 с.

3 **Нуркенов, Ж. К.** Прощальный взмах руки [Текст] / Ж. К. Нуркенов. – 1-е изд. – Павлодар : ТОО НПФ «Эко», 2000. – 74 с.

Материал поступил в редакцию 26.05.16.

E. P. Garanina

Автор бейнесі көркемдік бірлік ретінде (Ж. Нұркеновтің «Прощальный взмах руки» жинағы материалы негізінде)

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.
Материал 26.05.16 баспаға түсті.

Ye. P. Garanina

The image of the author as an artistic unity (based on the collection «Proshhal'nyj vzmah ruki» of Zh. Nurkenov)

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.
Material received on 26.05.16.

Мақалада автор «Прощальный взмах руки» жинағы материалындағы павлодарлық ақын Жаңаталап Нұркеновтің лирикасындағы автор бейнесін қарастырады. Автор бейнесі жинақтың көркемдік тұтастығы негізінде сөз етіледі. Автор бейнесінің өмірбаяндық келбеті, ақынның шынайы тұлғалыққа деген психологиялық жақындығы белгіленеді.

Мақала ҚР БжҒМ грантының қолдауымен (12.02.2015 ж. № 290 келісімішарт) «Гуманитарлық ғылымдар аясындағы іргелі және қолданбалы зерттеулер» бағыты бойынша орындалды.

In this article the author examines the image of the author in the lyrics of Pavlodar poet Zhanatalap Nurkenov, on the material of «Proshhal'nyj vzmah ruki» collection. The image of the author is regarded as the basis of artistic integrity of the collection. There are noted the autobiographical features of the author's image, his psychological closeness to the real identity of the poet.

The article was supported by grant of MES RK (contract No. 290 of 02.12.2015) in «Basic and applied research in the humanities».

ӘОЖ 81-115

Ж. А. Жақыпов

филол.ғ.д., профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІН КОНТРАСТИВТІК БАРЛАУ

Контрастивистикада тілдердің дыбыстық, грамматикалық жүйелерін салғастыру дәстүрге айналған. Лексемалардың, фразеологизмдердің өзара қатысын, олардың мағыналық әлеуетін салғастыру өзгеше бір амал-тәсілдерді қажет етеді. Мұнда сандық сипат пен сапалық сипатты қатар қойып қарастырған ұтымды. Кірме сөздер мәселесін компаративистика тұрғысынан талдау жаңаша бір нәтижелер беретін сияқты. Сөздердің түп негізіндегі бірліктің диахрониясына, қазіргі ұқсастық пен айырмашылықтардың синхрониясына барлау жасалады.

Екі тілдің лексикасы мен фразеологиясын салғастыру аударма жүзесінің дамуы үшін аса пайдалы, өйкені, шындығында, аударма негізінде лексика-семантикалық салғастырма жататыны көміл.

Кілтті сөздер: контрастивтік салғастыру, лексикалық ортақтық, кірме сөздер, сөз алмасу.

Әдетте, қазақ тілі мен орыс тілін, тіпті басқа тілдерді де, салғастырғанда нысанға дыбыстық жүйе мен грамматикалық құрылыс алынады. Ал лексикалық жүйені мұндай жолмен талдау салғастырмалы тіл білімінде бір ізге түсіріліп жүйеленген жоқ. Қазақ тіл білімінде басқа тілдің сөздері кірме сөздер мәселесі талқыланған тұстарда ғана ескеріледі. Осы себептен бұл еңбекті барлау, байқау, ұсыныс ретінде шамалаған жөн.

Қазақ тілі мен орыс тілі шығу тегі жағынан да, типологиялық жағынан да бөлекше тілдер екені белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, бұл тілдердің шығу кезеңінде, қалыптаса бастаған кезеңінде лексикалық ортақтық бола қойған жоқ, болса да елеусіз болды деуге болады. Лексикадағы ортақтық бұл екі тілдің иелерінің, орыс және қазақ халықтарының, араласа бастауынан, тіпті, отарлық кезеңнен пайда болды деген пікір қалыптасқан. Аталмыш тілдердің ертеден араласқанының этнотарихи негіздерін еуразияшыл

Н. С. Трубецкой 1925 жылы көрсетіп берді. Ол: «Шығыс славянының тұранмен бір бұйдаға жегілуі орыс тарихында бұлтартпас негізге айналып отыр. Қандай да бір себеппен тұран қаны араласпаған орыстарды табу қиын. Сондықтан өзіміздің ұлттық болмысымызды айқынырақ тану үшін біздерге, орыстарға, өзіміздің бойымыздағы тұран нышандарының жиынтығын ескеруіміз, тұран бауырларымызды зерделеуіміз қажет», – деп жазды [1]. Сондай-ақ, О. Сүлейменовтің дәлелдеуінше, мұндай ортақтық орыс халқы пайда болмай тұрып, жалпыславяндық кезеңде-ақ, болған екен. Ол «Слово о полку Игореве» жадыгерлігінің өзінен түркілердің көптеген сөзін тапты. Мысалы: *Буйтуре Всеволод (бай+төре – высокий господин); припешали (-пиш) – перерезали); расушась (-уш – летать) – разлетевшись; Ростерена на кусту (-тер - собирай); до курь Тмутораканя (қор, құр – қорған, строй); время босуву (босу кезеңі); труд – тұрт* деген жалпыхалықтық сөздерде түркі түбірлері жүрсе, *Осмомысл Ярослав* деген тіркестегі эпитет қазақтың *сегіз қырлы* деген тұрақты тіркесін еске түсіреді [2: 427, 430, 431, 433, 434].

Совет дәуірінде қазақ тіліне орыс тілінен, орыс тілі арқылы батыстың басқа тілдерінен көптеген сөздер енді. Сондай-ақ орыс тіліне де қазақ тілінен сөздер еніп жатты. Орыс тіліне, әсіресе, қазақ тұрмысы, мәдениеті, салтына байланысты сөздер көп кірген. Мәселен, «Казахское слово в русском художественном тексте» (Алматы : Ғылым, 1990) еңбегінің авторлары 100 шығармадан жеті мыңдай мысал тапқан: оның 2 мыңы – реалия сөздер, 2 мыңы – қоспалар (вкрапления) [3]. Бұған қоса орыс тілінде орнығып қалған *акын, аркан, утюг, дуга* т.с.с. сөздер бар. Бұған Е. Н. Шипова мен Н. А. Баскаковтың айғақтарын қоссақ, орыс тілінің сөздік құрамы қазақ тілімен тіпті етене екеніне көз жете түседі.

Қазақ тілінің сөздік құрамында орыс тілі арқылы грек, латын, дойтш, ағылшын, француз, итальян, жалпытүркілік сөздер, түркі-монғол (алтай) қатарындағы сөздер де баршылық. Мысалдар келтірейік: *философия, физика* т.с.с. (грек); *автор, альюом, ректор* т.с.с. (латын); *вахтер, галстук, штаб* т.с.с. (дойтш); *блок, вокзал, митинг* т.с.с. (ағылшын); *аванс, бригада, пьеса* т.с.с. (француз); *ария, балкон, газет* т.с.с. (итальян); *емтихан, сынып, адмирал, киоск, алгебра, атлас* т.с.с. (араб); *піл, сия, шылым* т.с.с. (парсы); *қымыз, табын, тұман, қамыт, базар* т.с.с. (жалпытүркілік). Осы аталған сөздердің көбін орыс тілінің сөздік құрамынан да табуға болады. Айталық Е. Н. Шипованың «Словарь тюркизмов в русском языке» атты еңбегінде орыс тіліндегі 1700-дей түркі сөзін берген [4]. Осылардың ішіндегі араб-парсы сөздері, біздіңше, орыс тіліне түркілер арқылы енген. Оған дәлел – Н. К. Дмитриевтің мына пікірі: «Среди самих тюркизмов естественно различаются слова собственно тюркские и слова замаскированные (Олжас Сүлейменов талдауларын еске түсіреді. – Ж. Ж.). Все эти моменты строго различаются в тюркологических работах. Однако при исследованиях в

области тюрко-славика подобная классификация признается излишней, так как все тюркизмы русского словаря, какова бы ни была их предыдущая история, попали в русский язык ближайшим образом из тюркских языков» [5: 5, 11; 6]. Әрине, қазақ тілінен, түркі тілдерінен енген сөздер орыс тіліне фонетикалық, грамматикалық жағынан ыңғайланып алынған.

Ескерте кетер жайт – отарлық кезеңде қазақ тіліне орыс сөздері орынды-орынсыз көп кірді. Оларды калькалау жолымен енген сөздер (*социалистік жарыс, тың жер, бесжылдық* т.с.с.), советизмдер (*райком, революция, колхоз, совхоз*), интернационализм ұранымен тықапаланған (*ГЭС, апрель, мүше-корреспондент*) т.б. орыс сөздері деп шартты түрде топтауға болады.

Қазақ тілі де, орыс тілі де бай тілдер. Бұл тілдердің қай-қайсында болсын қанша сөз бар екенін айқындау – қиынның қиыны. Алайда белгілі жағдайға байланысты орыс тілінің түсіндірме сөздігі 17 том болып жинақталса, қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 15 томды құрады. Бұл сөздіктер қазақ және орыс тілдерінің XIX ғасырдан бері қолданылып жүрген сөздерін қамтиды. Әрине, бұл сөздіктер сөз атаулының бәрін түгендеді деуге болмайды.

Ескерте кетер тағы бір жайт – тілдің байлығы мен ыңғайлылығы сөз санымен емес, сөз сапасымен өлшенсе керек.

Әр тілдің сөздік құрамының өзіндік ерекшелігі болады. Мәселен, қазақ тілінде сүт тағамдарының аттары, саятшылық, мал (түйе, жылқы) шаруашылығына байланысты сөздер мол. Мәселен, Ш. Жанәбіловтің санауынша, жылқы шаруашылығына байланысты – 380, түйеге байланысты – 248, ұйға байланысты – 166 лексема бар, Г. Бельгердің қыран құсқа байланысты 80-нен артық сөз тапқан. Ал бұл жағынан орыс тілінде олқы болғанмен, олардың тұрмысына, кесе істері, қала шаруашылығына байланысты сөздер молшылық.

Қазақ және орыс тілдеріндегі өзара лексикалық ауысулар туралы. Сөздік құрамның баюы тек төлтума сөздердің негізінде ғана емес, ұлттар арасындағы сөз ауысу жолымен де болады.

Қазақ халқының басқа халықтармен сауда, экономикалық, саяси, мәдени байланыстары оның тіліне басқа тілдерден және, керісінше, қазақ тілінен басқа тілдерге сөз енуіне, ауысуына жол ашып отырды. Қазақтармен осындай аралас-құраластығы аса көп халықтың бірі – орыстар.

Қазақ тіліндегі кейбір кірме сөздердің, оның ішінде орыс тілінен енген кірме сөздердің, қазақыланып кеткені сонша, оларды бірден айыру қиын, тегі жат сөз екенін шығу төркініне бойлап барып қана тануға болады. Мысалы: *жәшік, бәтес, шәйнек, сиса, кеңсе* т.б.

Осындай құбылысты орыс тілінен де молынан байқауға болады. Мысалы: *вор, кинжал, киоск, серъги, сани, туша (ет), чеканка, область*, тіпті, *топтать, таскать* етістіктерін де осы топқа жатқызуға болады.

Қазақ тілінен орыс тіліне, орыс тілінен қазақ тіліне сөз ауысу – екі тілдің де сөздік құрамын арттырудың бір қайнар көзі. Оның үстіне, мұндай тілдік ауысулар лексика саласында айқын көрінеді. Әдетте, екі тілдегі ауысулар зат есім төңірегінде болады, себебі халықтан халыққа көбіне зат, құбылыс ұғымдары ауысады. Дегенмен XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақтың кейбір шығармаларынан басқа сөз таптарын да кездестіруге болады.

Оқулық авторлары [6] қазақ-орыс тілдік байланыстарын екі кезеңге бөледі: 1. Ұлы октябрь социалистік революциясына дейін; 2. одан кейін. Оқулық советтік дәуірдегі оқулық екенін ескеру қажет дегенмен, бұл бөлуде идеология ықпалы бар екенін байқап тұрсақ та, бұлайша дәуірлеу негізсіз емес. Дәл осы оқулықта көрсеткендей, қазақ-орыс тілдерінің түйісулері Октябрь революциясына дейін, негізінен, ауызша қарым-қатынас жолымен жүзеге асқан. Сол кезеңнің өзінде-ақ қазақ тіліне орыс тілінен тұрмыстық, шаруашылық, әкімшілік басқаруға байланысты көптеген сөздер енді. Октябрь революциясынан кейін қазақ жазба әдебиетінің дамуының күшеюімен байланысты лексикалық ауысу кең өріс алды. Авторлар орыс тілінен сөз ауысудың мерзімдерін дәл айқындаудың қиын екенін айта отырып, бұл үдерістің қазақ халқының тарихи тағдырына тікелей қатысты екеніне күмән келтірмейді. Олардың көрсетуінше, бұл үдеріске бір себеп – орыс переселендерінің қазақ жеріне қоныстануы, сауда және басқа байланыстар. Осы оқулықта көрсеткендей, сөз ауысудың XVII-XVIII ғасырларда да болып жатқаны – даусыз айғақ. Ал XIX ғасырдың II жартысынан былай бұл үрдістің күшейгені белгілі, өйткені бұл кезеңде орыс патшалығы қазақ елін түгелдей бағындырып, қарауына енгізген болатын [6].

Бұл кезеңде сөз ауысу ауызша қарым-қатынас жолымен болса да, орыс сөздерінің қазақ жазба тіліне де енгенін байқаймыз. Мысалы, Абай шығармаларынан *здоровомыслящий, порседник, поштабай, закон* т.с.с., Ыбырай шығармаларынан *солдат, фонарь, кенеге, лекарь, фабрика, мужик, закон* т.с.с. орыс сөздерін кездестіруге болады.

Қазақ тіліне орыс тілінен Октябрь революциясына дейін енген сөздерді бірнеше тақырыптық топқа бөлуге болады: тұрмысқа байланысты (*самауыр, тәрелке, бөкебай, бөз, сиса*), саяси-әкімшілік, қаражат-саудаға байланысты (*жандарал, ояз, старшын, кеңсе, пристав, протокол, шот, сажын, көпес, мәркі*), техникаға байланысты (*айырплан, пойыз*), ғылым-біліммен байланысты (*гәзет, жорнал, жаграпия, үшкөл*) тақырыптарға қатысты сөздер.

Октябрь революциясынан кейінгі кірме сөздер социалистік қоғамның орнауымен тікелей байланысты болғандықтан, олар белсенді түрде қолданылды. Мысалдар: *совет, революция, диктатура, звено, коммунизм, трактор* т.с.с.

Аудару нәтижесінде қазақтың кейбір сөздерінің қызмет шеңбері кеңейді, кейбір кәдімгі сөздер ғылыми, саяси мәнге ие болды, мысалы: *көзқарас, таным, кіріс, шикізат* т.б.

Орыс тілінен енген сөздердің жеке лексикалық бірлік ретінде қазақ тілі грамматикасының заңдылықтарына бағындырылып қолданылатындары да бар: *советтендіру, коммунистік, тракторшы, реакцияшыл* т.т.

Орыс тілінен жеке лексикалық бірліктер ғана емес, сөз тіркестері де (*коммунистік партия* т.т.), күрделі сөздер де (*универмаг* т.т.) енгені белгілі. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібіне де орыс тілінің ықпал еткен жайлары бар (Бұл – бөлек сөз етер мәселе. – Ж. Ж.).

Енді қазақ тілінен орыс тіліне енген сөздерге келейік. Бұл тұрғыдан келгенде, қазақ-орыс тілдік байланыстарының тарихы тым арыға кетеді. Бұл үрдісті бірнеше кезеңге бөлуге болады.

1. Көне кезең. Бұл б.д. алғашқы ғасырларынан бастап Киев Русінің құрылуына дейінгі дәуірді қамтиды. Басқаша айтқанда, көне түркілік кезең. VI – VII ғасырлардан бастап-ақ славяндар түркілермен сауда-экономикалық байланыста, бағыныштылық жағдайда болды. Осы көне кезеңде басталған аумақтық көршілік, өмірлік қажеттіліктен туған сауда-экономикалық қарым-қатынастар екі елдің бір-бірінің тілін білу қажеттігін туғызды. Осыған орай алғашқы аудармашы, тілмаштар шықты. Мұны А. Н. Кононов «История изучения тюркских языков» деген еңбегінде айтады [7; 16].

2. Киев Русі кезеңі (X-XII ғғ.). Бұл – орыс дереккөздерінде монғол-татар басқыншылығына дейінгі кезең деп те аталады. Бұл кезең орыс халқының қыпшақ даласымен өзара қарым-қатынасы жандана түсті. Осы дәуірдегі орыс тіліне қыпшақ сөздері ауысуының бір көрінісін «Слово о полку Игореве» орыс жазба әдебиетінің тарихындағы үлкен ескерткішінен байқауға болады. Бұл жадыгерліктен мынадай көне қазақ сөздерін кездестіруге болады: *базар, алтын, богатырь, кафтан, наздак, товар, товарищ, балта, штаны*.

3. 3-кезең – XII-XV ғасырлар, монғол-татар иелігіндегі кезең. Әрине, бұл дәуірде орыс тіліне түркі сөздері тіпті көп кірді деп айтуға болады. Мысалдар: *ага, аймак, ковер, ковчег, стакан, домра* т.т.

4. Қазақстанның Ресейге болғаннан бергі кезең. Бұл кезеңде орыс иіліне қазақ тұрмысына байланысты орыс салтында, жерінде жоқ заттар мен құбылыстардың атаулары еніп, орыс тілінде тұрақтап қалды. Мұндай сөздердің саны көп. Кейбірін келтірейік: *сель, джайляу, кумыс, акын, аул, бархан, дуга, каракуль, караган, кочевник, манты, нар, сундук* т.с.с. Бұл сөздер де грамматикалық заңына бағындырылуының нәтижесінде орыс тілінің сөздік құрамына тұрақтап, сіңісіп кетті.

Бір байқағанымыз – сөз ауысуда таза ұлттық дәстүрді, салтты көрсететін бірліктер ауысуға икемсіз болып келетіні. Мұндай сөздердің қатарына сөзсіз енетін – туыстық атаулар, тағы басқа реалия сөздер. Мысалы, орыстың

туыстық атаулары түгенделген бір еңбектен кірме сөздердің жоқ екенін байқауға болады [8]. Ал реалия сөздердің мұндай сипаты жөнінде автордың басқа бір еңбегіне сілтеме жасаумен тоқталамыз [9; 47-54].

Қазақ тілінің де, орыс тілінің де сөздік құрамы төлтума және кірме сөздерден тұратыны белгілі. Сөздік құрамның актив және пассив қабаттарының сипаты да ұқсас. Енді лексика мен сөз мағынасындағы құбылыстарды салғастыру орайына аздап тоқталайық.

Қазақ тілінің де, орыс тілінің де сөздер төркіндеткенде ортақ құбылыстар байқалады. Көптеген сөздердің этимологиялану жолы әлеуметтік-тарихи, дыбыстық өзгерістерге қарай арна салады. Мысалы: қазақтың аяқ сөзі адақ сөзінің дыбыстық өзгерісінен келіп шығатын болса, *завтра сөзі – за утра, спасибо сөзі – спаси Бог, нет сөзі – не есть* дегендерден шыққаны байқалады. Диахрониялық тұрғыдан қарағанда, екі тілдегі қазіргі сөздердің мағыналары өзгеріп, басқа мәнге ие болып кеткендері бар. Мысалы, орыстың *позор* сөзі бұрын *зрелище* (көрініс) деген мағынада қолданылса, қазір «масқара» деген мағынада, *город – град* сөзі бұрын «қоршау» сияқты мәнде қолданылса, қазір «қала» деген мағынада айтылатыны, *застрельщик* бір кезде «саптағы солдат» деген мағынада қолданылса, қазіргі мағынасы «*зачинатель* (бір істі бастаушы)» екені белгілі. Екі тілде де сөздер морфологиялық өзгерістер нәтижесінде сөздік құрамды байытып отырады. Мысалы: *мех – мешок, ая – аяқ, кел – кет* т.т. Тілдің, онымен байланысты ұғымның тарихи өзгерісіне қарай екі тілдегі сөздердің дамуында ұқсас құбылыстар кездеседі. Мысалы: орыс тілінде *здание, зодчий* сөздері «саз, балшық» мағынасындағы (глина) *здь* сөзінен шықса, *врач* (дәрігер) сөзі айту мағынасындағы *врать, говорить* сөзіне барып тіреледі; сол сияқты қазақ тілінде *қала* (город) сөзі «қатарлау, қалау» мағынасындағы сөзден бастау алады, құрал атауы *біздің* төркіні – *мүйіз* сөзі.

Қазақ тілінде де, орыс тілінде де сөздік құрамның баюының кең тараған жолы – басқа тілден сөз енгізу. Алайда мұнда да ортақтық, өзара алмасым бар, мысалы мына бір сөздер сипаты осындай: қазақта *емле*, орыста *правописание* деген сөзбен қатар *орфография* термині қолданылады, орыста *грабитель* деген сөз бола тұра қазақ тілімен ортақтасып *вор, урка* сөздерін, *осел* деген сөзі бола тұра қазақпен ортақтасып *ишак* сөзін, *телега* деген сөзі бола тұра *арба* сөзін де қолданады.

Семасиология саласына келсек, екі тілде ең алдымен салғастырылуға келетін құбылыс – көпмағыналылық. Қазақ және орыс тілдерінде бұл құбылыста да ортақ жайттар аз емес. Мысалы, орыстың *стол* деген сөзімен қазақтың *дастарқан* деген сөзінің полисемиялық ауқымы ұқсас: екеуі де әрі үй тұрмысы затының атауымен бірге игілік, молшылық, қонақжайлық сияқты қосымша мағыналарға ие, сондай-ақ қазақтың *жер* сөзі мен орыстың *земля* сөзінің көпмағыналылығы шектес: *земля* – «земной шар, планета,

суша, поверхность суши, страна, земельное владение, государство, народ» деген мағыналарды білдіру әлеуеті бар болса, қазақтың *жер* сөзінің әлеуеті де осындай: «жер шары, құрлық, құрлықтың беті, ел, жер иелігі, мемлекет».

Екі тілдегі сөздік айғақтарына сүйенсек, синонимдік қатардағы сыңарлар сан жағынан бірдей болып келе бермейді екен. Салыстырыңыз: *терең, түпсіз, тұңғиық – глубокий, бездонный; сұлу, әдемі, әсем, ару, әрлі, бәденді, ажарлы, шырайлы, келбетті, кескінді, көрікті, сиықты, келімді, зина, айдай, реңді, өңді, көз тартарлық, көз ала алмайтындай – красивый, прекрасный, хорошенький, миленький, живописный, миловидный, красный, глаз не оторвать.*

Қазақ және орыс тілдеріндегі омонимия құбылысында да ұқсастық бар, яғни омонимдердің туындау үдерістері ұқсас. Байқалған бір ерекшелік екі тілде екпіннің қызметіндегі айырмашылыққа байланысты, орыс тілінде екпіннің мағына ажыратқыш қызметі күшті, ал қазақ тілінде әлсіз болғандықтан, омограф біріншісінде жиірек болса, екіншісінде кездесуі неғайбыл. Мысалы: *лук – лук, клуб – клуб, ключ – ключ, тап – тап, сау – сау, түс – түс, күрес – күрес* т.т. (омоимдер); *компания – кампания, лук – луг, ауыру – ауру, құрт – құрыт* т.т. (омофондар); *замо 'к – за 'мок, му 'ка – мука ' , а 'тлас – атла 'с* т.т. (омографтар).

Қазақ және орыс тілдеріндегі антонимия құбылысынан елеулі айырмашылықтар таппаған соң, талқыға тартқан жоқпыз.

Метафора, метонимия, синекдоха сияқты троптарда ұлттық діл болатындықтан, бұларға қатысты салғастырмалық зерттеу паралингвистикалық тұрғыдан жүргізілуі қажет деп санаймыз. Бұл жолы интралингвистикалық шектен шықпағанды жөн көрдік.

Екі тілде де табу мен эфвемизмдердің туындау себептерінде ұқсастық бар, қай-қайсы да ұлттық әдет-ғұрып, наным-сенімдерге байланысты болып келеді, мысалы қазақтар сияқты орыстар да «*Қайда барасың?*» деп сұрамайды, «*Жол болсын!*» деп тілейді, адамды «*өлді*» деп айтпайды, «*окончил земной путь, переселился в иной мир, қайтыс болды, пәниден бақиға көшті, дүниеоден озды/өтті*» дейді. Ал айырмашылықтар ұлттардың дүниетанымдық табиғатындағы айырмашылықтармен межелес.

Архаизмдер мен историзмдер сол ұлттың тарихымен, өткенімен байланысты екендігі белгілі, сондықтан да мұнда ұқсастық, түйісулер, сәйкестіктер бола қоймайды.

Қазақ және орыс тілдеріндегі фразеологизмдерге ортақ мынадай сипаттар бар екені байқалды:

– фразеологиялық бірліктер белгілі бір дәрежеде лексикалық бірлікке ұқсап тұрады, көпмағыналыққа, номинативтік, ауыспалы мағыналарға ие бола алады: *қас пен көздің арасында – жылдам, жүрек жұтқан – батыл, пускать пыль в глаза – обманывать, ласы точить – болтать пустяки;*

– фразеологиялық бірліктер контекстен тыс тұрғанда еркін тіркестермен омонимдес болып тұрады: *көзі ашылды – открыть глаза*;

– көптеген фразеологиялық бірліктің туында тарихи себеп, ұлттық салт-дәстүрлік негіз болады: *во всю Ивановскую – громко, Күлтөбенің басында күнде жиын-мәжіліс қорлық*;

– фразеологиялық тіркестің компоненттерінің мағынасы олардың тұтас мағынасына тікелей қатысты болмауы мүмкін: *зарубить себе на носу (жадында ұстау* деген мағынаны білдіреді, «*мұрын*», «*шабу*» сөздерінің мағынасына қатысы көрінбейді), *ақ түйенің қарны жарылды (қуану* деген мағынаны білдіреді, «*түйенің*», *оның «қарнының жарылуының»* тікелей қатысы жоқ);

– фразеологизмдер стилистикалық тұрғыдан әр түрлі топтарға қатысты болады [9; 56-67].

Фразеологизмдердегі салғастыруға тұратын бір сипат – олардың компоненттері, құрылымы мен мағынасының ұқсас болып келуі. Салғастырыңыз: *көздің қарашығындай сақтау – беречь как зеницу ока; бармағын тістеп қалу – кусать себе палец; көзге шыққан сүйелдей – как бельмо на глазу* т.т. Бұларды қатарластыратын тағы бір сипат-құрылымы, құрамы әр түрлі болғанмен, түйін мағынасы бір өрісте болатындығы. Мұны аударматануда дайын балама деп те атайды. Мысалы: *апама жездем сай – два сапога пара, из одного теста; малтасын езу – чесать языком; ақ жүрек – душа нарасташку; бұрау басын сындырмау – палец об палец не ударить* т.т.

Басқа жағдайларда фразеологиялық бірліктер екі тілде екі басқа болатынын байқадық.

Сонымен, екі тілдің сөздік құрамын барлағанда байқағанымыз – лексемалардың өзара қатысын, олардың мағыналық әлеуетін салғастыру өзгеше бір амал-тәсілдерді қажет етеді. Мұнда сандық сипат пен сапалық сипатты қатар қойып қарастырған ұтымды. Кірме сөздер мәселесін компаративистика тұрғысынан талдау жаңаша бір нәтижелер беретін сияқты. Екі тілдің лексикасы мен фразеологиясын салғастыру – аударма жүзесінің дамуы үшін аса пайдалы, өйкені, шындығында, аударма негізінде лексика-семантикалық салғастырмаға жататыны кәміл.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Трубецкой, Н. С.** Туранские признаки в русской культуре (Орыс мәдениетіндегі тұран нышандары). // Этнографическое обозрение. – 1992. – №1. (Аудармасы «Парасат» журналында).

2 **Сулейменов, О.**

3 Казахское слово в русском художественном тексте. – Алматы : Ғылым, 1990.

4 **Шипова, Е. Н.** Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата : Наука, 1976.

5 **Дмитриев, Н. К.** О тюркских элементах русского словаря. // Лексикографический сборник. – Вып. 3. – М., 1958.

6 **Турсунов, Д. Т.** и др. Сопоставительная грамматика русского и казахского языков. – Алма-Ата : Мектеп, 19

7 **Кононов, А. Н.** История изучения тюркских языков в России. – Ленинград, 1972.

8 **Сумникова, Т. А.** Термины родства и свойств в современном русском языке. // Рассказы о русском языке: Кн. для учителя. – Минск : Народная асвета, 1985. – С. 74-79.

9 **Жақыпов, Ж. А.** Аударматануды аңдату. – Алматы : «InnoPRESS», 2004.

Материал 14.04.16 баспаға түсті.

Ж. А. Жакупов

Сопоставительный анализ лексических систем казахского и русского языков

Евразийский государственный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана.

Материал поступил в редакцию 14.04.16.

Zh. A. Zhakupov

Contrastive observation of lexical systems of Kazakh and Russian languages

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.

Material received on 14.04.16.

В контрастивистике укреплен традиция сопоставления фонетической и грамматической систем языков. А сопоставление отношений между лексемами и фразеологизмами, их семантического потенциала требует особого подхода. В таких исследованиях рациональным является синхронное изучение количественных и качественных параметров слов. Думается, что анализ заимствований в компаративном аспекте может дать совершенно новые результаты. Наблюдаются единство истоков слов двух языков в диахронии, современные соответствия и различия слов в синхронии.

Сопоставление лексики и фразеологии особо полезно для развития переводческой практики, так как сопоставление лексико-семантических систем двух языков выполняет оснополагающую роль в процессе перевода.

In contrastive linguistics there has established the tradition to compare phonetic and grammatical systems of languages. A comparison of the relations between lexical items and phraseology, their semantic potential requires a special approach. In such studies, a synchronous investigation of quantitative and qualitative parameters of words is rational. It seems that the comparative analysis of the borrowings can give completely new results. There is observed the unity of two languages' words source in diachrony; and modern similarities and differences of words in synchrony.

A comparison of the vocabulary and phraseology is especially useful for the development of translation practice because the comparison of lexical-semantic systems of the two languages performs a fundamental role in the translation process.

ӘОЖ 821.512.122.

Қ. Т. Жанұзақова¹, Б. Панзабек²

¹ф.ғ.д., профессор м.а.; ²магистр-оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
e-mail: ¹kuralay_zhanuzak@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ РОМАНЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ СИПАТЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ романның даму бағыттары мен қалыптасқан жанрлық түрлері теориялық тұрғыда тұжырымдалады. Қазіргі қазақ романының поэтикасы, тақырыптық, көркемдік ерекшеліктері, адам мен қоғамды суреттеудегі ортақ жанрлық белгілері, табиғаты талданады. Романның қазіргі әдеби үдерісте маңызды қызмет атқаратыны пайымдалады. Роман жанрының теориясы мен тарихын зерттеушілердің еңбектері сараланып, осы мәселеге қазіргі көзқарас зерделенеді. Қазіргі әдеби процесте роман жанрының алатын орны мен ролі бағамдалады. Роман жанрының көркемдік әлемін, поэтикасын қарастыру арқылы тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасының даму бағыты, бет-алысы айқындалады.

Кілтті сөздер: қазіргі қазақ прозасы, роман жанры, жанрлық түрлер, әдеби процесс, мифопоэтика, постмодернистік роман, көркемдік әлем.

КІРІСПЕ

Әдеби процесте роман жетекші орын алады. Зерттеушілер романның даму тарихында оны әр түрлі тұрғыдан: тақырыптық, пішіндік, стильдік, тарихи кезеңдерге қарай және т.б. түрлерге жіктеді. Әлем әдебиетінде романның жанрлық үлгілерінің соншалық мол екендігіне оларды жай санамалап шықсақ та көз жеткіземіз: тарихи, философиялық, психологиялық, авантюралық, плуттық, фантастикалық, публицистикалық, сатиралық, әскери, деректі, детективті-қылмыстық, монументалды, аналитикалық, интеллектуалды, мемуарлық, модернистік, роман-эпопея, роман-миф, роман-эссе, роман-новелла, роман-поэма, роман-диалог, роман-монолог, роман-реквием, полифониялық романдар және т.б. Соңғы жылдары көз жеткізгендей, роман түрлі формаларда жазылып жатыр. Роман жанр үнемі дамып, түлеп отырады [1].

Тәуелсіздік дәуірінде кеңестік замандағы идеология келмеске кетіп, шығармашылық еркіндік, ой тәуелсіздігі орнады. Қазақ прозасы айтар ойының ауқымдылығымен, психологиялық тереңдігімен, көркем образдардың кеңдігімен, саналуандығымен ерекшеленді. Оның басты себебі, рухани кеңістігіміз кеңейіп, ұлттық әдебиет саясат құрсауынан ажырады. Өрбір қаламгер талант қуатын, қаламгерлік тәжірибесін танытуға мүмкіндік алды. Прозада түрлі тенденциялар, алуан әдеби дәстүрлер мен ағымдар табиғи үйлесті. Қазіргі қазақ әдебиетінде барлық көркемдік әдістердің танымдық тұрғылары қым-қиғаш араласып жатыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі қазақ прозасы, оның ішінде роман әдебиеттің жетекші, кемел жанрына айналды. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» роман-диалогиясы, З. Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесі, Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша», М. Мағауиннің «Мен», Ә. Таразидің «Жаза», Б. Мұқайдың «Өмірзая», О. Сәрсенбайдың «Шеңбер», Х. Әдібаевтың «Отырар ойраны», А. Алтайдың «Алтай новелласы», т.б. туындылары қазақ прозасын жаңа белеске шығарды. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінде тарихымызды қайтадан жаңа көзқарас тұрғысынан саралау, тарихи оқиғаларға жаңаша баға беру орын алды. Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасы, Қ. Жұмаділовтің «Дарабоз» роман-диалогиясы, С. Елубайдың «Ақ боз үй» трилогиясы («Ақ боз үй», «Мәнәжат», «Жалған дүние» романдары), С. Сматыйдың «Жарылғап батыр» романы т.б. тарих сырын тануға, халқымыздың ұлы тұлғаларын бейнелеуге ден қойды. Осы ретте қаһарманның ішкі әлемінің ұңғыл-шұңғылына бойлау, оның қоршаған ортамен, болмыспен қарым-қатынасын көрсету басты нысанға айналды. Мұндай көркемдік ізденістерді бейнелеуге оңтайлы жанр романдарда дәуірдің демі, философиялық және көркемдік-эстетикалық бағдары айқынырақ көрінеді.

XX ғасырдың соңы қазақ халқының даму тарихында ұлы өзгерістерге бай күрделі, әрі қайшылығы мол кезең ретінде сипатталады. Қоғамдағы қалыптасқан жүйенің қабырғасы сөгіліп, жаңаның орнығуы, тәуелсіздік идеясы рухани өмірімізге, жеке тұлғаның дүниетанымына да орасан әсер етті. Осыдан келіп қаламгерлер жаңа мазмұндық, пішіндік ізденістерге ұмтылып, болмыстың дәстүрлі түсініктері мен «социалистік реализмге тән концепциялардан» бас тартты [2, 3].

Тәуелсіздік тұсындағы әдеби үдерісті тұтастай алсақ, әдебиеттің бірнеше даму бағыттарын айқындауға болады. Олар – дәстүрлі реалистік әдіс және модернистік, постмодернистік ағымдар. Сонымен қатар осы кезең прозасында романтикалық тенденциялардың да омырау соза алға шыққанын бағамдаймыз. Әдебиеттанушы ғалымдардың осы жанрды зерттеп-зерделеуге көп көңіл бөлуі де сондықтан болар.

Мұндай өзгерістер роман жанрына да қатысты. Әлем әдебиетінің тарихына үңілсек, орта ғасырларда пайда болған серілік романдар бірте-бірте орнын XIX ғасырда психологиялық романдарға берді. Кеңес әдебиетіндегі эпикалық құлашы кең, көлемді романдардан гөрі қазіргі таңда композициясы күрделі, бірақ көлемі шағын «микроромандар» көбейді. Белгілі бір уақытта романның басқа түрлері пайда болады. Зерттеушілер жанрлардың трансформациялануын әдеби процесстің әмбебап заңдылығы ретінде қабылдайды. Әдебиетте белгілі бір жанрдың үстем болуы оның тұрақты қасиетімен емес, керісінше көркемдік сананың дамуына байланысты оның да өзгеруімен, көкжиегін кеңейтіп, жетіліп-толысуымен байланысты. Қазіргі қоғам шындығын, өмір құбылыстарын жан-жақты суреттеген роман жазушының идеялық-эстетикалық мақсатына сай түрлі жанрлық өзгерістерге түсуде.

Тәуелсіздік жылдарындағы прозада қаламгерлер өзіне дейінгі әдеби дәстүрдің көркемдік жетістіктерін игере отырып, жаңашыл ізденістерге ұмтылады. Ой тәуелсіздігі мен шығармашылық еркіндікке қол жеткізген жазушылар прозаға жаңа тақырыптар мен идеяларды, жазудың тың тәсілдерін енгізеді. Әдебиетіміздегі адам болмысы мен жаратылыс жұмбақтары сынды бұрыннан келе жатқан мәңгілік мәселелерге жазушылар енді жаңа қырынан келіп, ең алдымен, адам мен әлемнің қарым-қатынасына экзистенциалистік таным тұрғысынан философиялық терең мән жүктейді. Адамның ішкі жан дүниесі мен сыртқы болмысындағы қайшылықтардың себептерін, ұңғыл-шұңғылын зейінмен зерттеуге тырысады. Кейіпкерлер көп жағдайда рухани-адамгершілік таңдау жасауға мәжбүр болады. Содан келіп, жеке тұлғаның екіге жарылғанын бақылаймыз (М. Мағауиннің «Жармақ» романы).

Тәуелсіздік жылдарындағы прозалық туындылардың композициясы, баяндау мәнері күрделенді, оқиға желісі әр түрлі кеңістіктік-мезгілдік өлшемдерде өтіп жатады. Кейде бір туынды көлемінде екі түрлі оқиға желісі, бірнеше сюжеттік желілер тоғыса отырып, шығарманың тұтас бір көркемдік

элементін құрайды. Көркем шығармада өткен күннің оқиғалары бүгінгі күнмен және болашақпен, миф, фантазия, қиялдың шарықтауы реалды болмыспен жымдаса өріліп кетеді. (Т. Ахметжанның «Нобель сыйлығында» періштенің Алматыға түсіп, адамдардың иманын тексеруі, «Сұлу мен суретшіде» Шалдың өзі салған суреттен қаза табуы, М. Мағауиннің «Қыпшақ аруында» тас мүсіннің тіріліп, Саржан мен Айсұлудың орта ғасырлардан бүгінгі күнге өтуі, Х. Әдібаевтың «Отырар ойранында» Кербұғының Тозақ пен Жұмақтың ортасын кезуі т.б. желілер).

Ұлттық идея, ел тәуелсіздігі, ұлттың тағдыры тәуелсіздік тұсындағы әдебиеттің алтын арқауына айналады. Сондықтар тарихи романдар жанры дамыды. Қазақ прозасында тарихи романдар – кеңінен тамырын жайған жанрлардың бірі.

Мемуарлық немесе ғұмырнамалық сипаттағы романдардың прозаның дамуындағы орны қомақты. З. Қабдоловтың «Менің Әуезовім», М. Мағауиннің «Мен», Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша», К. Смайыловтың «XXI ғасырға сапар», т.б. шығармалары - тәуелсіздік жылдарындағы әдебиеттің жемісі.

Қазақ әдебиетіндегі деректі роман жанрының классикалық үлгісі – М. Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы». Тәуелсіздік идеясын, өзекті Желтоқсан тақырыбын арқау еткен роман саяси-әлеуметтік көкейкестілігімен, идеялық-эстетикалық жүгінің зәрулігімен ерекшеленеді. Шығарма композициясында түрлі әдіс-тәсілдер, шегіністер, деректі құжаттар молынан қолданылып, шығарманың көркем тілімен үйлесім тапқан. М. Шахановтың қазақ әдебиетіндегі құбылыс ретінде бағаланған «Өркениеттің адасуы», «Жазагер жады космоформуласы» (Шыңғыс ханның пенделік құпиясы) атты туындылары да роман жанрының бүгінгі деңгейін, көркемдік табыстарын көрсетеді. Лирикалық бастау мен эпикалық құлаш жарасым тапқан өлеңмен жазылған романдар бір-бірін толықтырып, терең философиялық астары бар, мәңгілік өмір айналымының сыры мен жұмбағына үңіледі, оқырманның алдына түйіні күрделі сауалдар тастайды.

Кеңес дәуірі әдебиетінде «Аласапыран», «Сары қазақ», «Шақан шері», т.б. шығармаларымен тарихи роман жанрын дамытқан М. Мағауин тәуелсіздік жылдарында да рухани қазынамызды байытты. М. Мағауиннің жалпы шығармашылық сапарында қашанда өзгешелікке, жаңашылдыққа ұмтылатынын, тынбай ізденетінін аңғарамыз. Бұған әсіресе, тәуелсіздік жылдары жазылған, бірін-бірін қайталамайтын, көркемдік әлемі, айтатын ойлары бір-бірінен өзгеше «Қыпшақ аруы», «Мен», «Жармақ» романдары куә. Әсіресе, тәуелсіздік алғаннан кейін жазылған туындылары бұрынғы шығармаларынан оқиға жағынан да, құрылымдық, әдістік тұрғыдан да ерекше соны. Кеңестік әдебиетте реалист жазушы ретінде қабылданатын М. Мағауиннің кейінгі туындыларында модернистік таным тереңірек із салған.

Қазіргі қазақ романында мәңгілік ұғымы жаңа қырынан көрінді. Мәңгілік шығармада суреттеліп жатқан оқиғалардың бөлінбес, ажырамас бөлігі ретінде көрінді. Әрине, бұл көркем шығарма құрылымының ерекшелігін де анықтайды. Шығармада әр түрлі кеңістіктік-мезгілдік өлшемдерде болып жатқан оқиғалар қатар суреттелді. Қаламгерлер дүниенің дуалистік, екіұдай табиғатын, ондағы материалдық және рухани бастаулардың ара салмағын көрсетуге ерекше назар аударды. Кейіпкерлер характері қоршаған ортада, тұрмыстың күйкі тірлігінде қалыптасқанымен, қаһарман сол күйбең тіршіліктен жоғары көтеріліп, болмыстың мәні туралы күрделі әрі қиын сұраққа басы қатып, ойға беріледі. Қаһарманның ішкі рухани әлемі ғарыш деңгейінде суреттеледі де, оның санасы тұтас ұрпақтарды, дәуірлерді сығымдай жинақтайды. Ол өзін тұтас жаратылыстың, ғарыштың бір бөлшегі ретінде сезінеді.

Тәуелсіздік жылдарындағы әдебиетте роман құрылымында жетекші орынды аңыз-әңгімелер, мифтер алады. Көне аңыздарға иек арта отырып, жазушылар қоғам дамуының ерекшеліктерін безбендеп, ұрпақтар, дәуірлер сабақтастығын бейнелейді. Миф шығармада көтерілген философиялық мәселелердің шексіздігін, мәңгілік, тұрақты сипатын пайымдауға мүмкіндік береді. А. Алтайдың «Алтай балладасы» роман-мифінде миф шығарманың көркемдік құрылымын күрделендіріп, мағыналық ауқымдылығын кеңейтеді, тұспалдау, меңзеу формалары арқылы белгілер, символикалық бейнелер қатарын қалыңдатып, баяндауды ассоциациялармен, реминисценциялармен байытады.

Осы кезеңдегі қазақ романы баяндау күрделілігімен, көп деңгейлігімен ерекшеленеді. Оқиғалар бірнеше кеңістіктік, уақыттық желілерде қатар өтеді. Кейде олардың арасындағы шекара жойылып, оқиға шарттылығымен, иллюзиялық, салыстырмалы сипатымен танылады. Романдағы «сюжет ашықтығымен, еркіндігімен және оқиға дамуының сан тарам желілерімен» [3, 420] сипатталады. Осы қатардағы шығармалардың біріне Х. Әдібаевтың «Отырар ойраны» романын атауға болады.

Шығарма жанрлық тұрғыдан белгілі бір шеңберден шығып, «еркін романның» жаңа түрін елестетеді. Шығарма мәтіні күрделі фрагментарлық бөліктерден құралғандай әсер етеді. Ауқымы, кеңістігі кең шығарманың көркемдік тініне философиялық ойлар, эссеистік, саяси-публицистикалық толғаныстар, лирикалық-поэтикалық шегіністер кірігіп, еніп кеткен. Автор реалды және онейрикалық хронотоптар арасында параллель жасайды. Шыңғыс әскерінің Отырар қаласын жаулап, жермен-жексен етуіне байланысты тарихи оқиғаны жаңаша баяндаған. Көп желілі роман мифопоэтикалық бояуымен, күрделі философиялық ой тереңдігімен ерекшеленеді.

Қазіргі қазақ прозасы қарқынмен дамып, стильдік жағынан байып жетілді. Әдебиет тарихына жаңа көзқараспен қараған уақытта көптеген реалистік шығармаларымыздың көркемдік тініне түрлі стилдік тәсілдердің,

әдістердің, неоромантизмнің, постмодернизмнің тамырласып жатқанын аңғарамыз. Әлем әдебиетінің таңдаулы үлгілерімен еркін сусындаған жазушылар бір-бірінен адамды тану, оның рухани тіршілігін бейнелеуде өзіндік ерекшеліктерімен, қаламгерлік қолтаңбасымен дараланады. Қазақ прозасында роман жанрын дамытқан Ә. Кекілбаев, Қ. Жұмаділов, Б. Мұқай, Р. Тоқтаров, С. Елубай, С. Санбаев, Д. Досжанов Т. Әсемқұлов, Ж. Қорғасбек, Д. Амантай т.б. жазушылардың шығармашылығы реалистік қуаттылығымен қатар жаңашыл ізденістермен де ерекшеленді. Негізгі назар әлеуметтік өмірден гөрі рухани кеңістікке ауды және жеке тұлға күрделі рухани құрылым ретінде қарастырылды. Қазіргі қазақ прозасында А. Алтай, Д. Амантай, Ж. Қорғасбек, А. Жақсылықов романдарында постмодернистік таным бүгінгі қоғамның қайшылықтарын бейнелейді.

Суреткер мен ол қабылдамаған қоғам арасындағы күрделі қарым-қатынас Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» атты постмодернистік сипаттағы романына да арқау болған. Роман сюжетіне келер болсақ, бас қаһарман Әлішер есімді жазушы жігіт үлкен кітап жазу мақсатын алға қояды. Шығармада қатар жатқан қос әлем бар – Әлішерге қатысты бүгінгі күн оқиғалары мен ықылым замандардағы түркілердің көне тарихын қозғайтын өткен күн оқиғалары кезектесе дамиды, яғни сақ өркениеттері мен бүгінгі мегаполис болмысы иық түйіскен. Д. Амантай романын зерттеушілер модернистік және постмодернистік эстетикамен ұштастырады. Жазушы шығармалары түрлі туындылардан алынған фрагменттерден құрастырылғандай әсер қалдырады. Шығармалары көбінесе көлемі шағын болып келеді. Дәстүрлі мағынадағы сюжет үлгісі кездеспейді. Ғалым Б. Майтанов: «Автор баяндау барысын күлт үзіп, кенет күтпеген философиялық пайымдау сарынына түсе салады да, одан тағы оп-оңай шығып кетеді, әдеттегі өмір көріністерін үзілмелі кескінде бейнелеуге көшеді... Д. Амантай шығармаларында аллюзия, интертекст, реминисценция және «сана ағымының» автор еркіндігімен сабақтас түрі елеулі философиялық, тұрмыстық, эзотериялық мәселелерді постмодернистік поэтика ауқымында қарастыруда зор стильтүзушілік роль атқарады», – дейді [4, 65]. Әлішер бір жағынан әлеммен үйлесім іздейді, екінші жағынан ол «постмодернистік» дәуірдегі адамның рухани құлдырауына, азғындауына алаңдайды. Содан келіп қаһарманның жалғызсырауы туады.

А. Жақсылықовтың жан-жақты әрі көпқырлы, экзистенциальдық бағыттағы «Сны оқаянның» романы («Малғұндардың түстері») атты трилогиясында өз елінің тағдырына алаңдаушылық қызыл арқаумен көрсетілген. Трилогия Қазақстандағы атом полигондарында жасалған сынақтардың кінәсіз құрбандықтары жайлы толғанысқа толы. Семей ядролық полигонының жарыластарынан зардап шеккен қарапайым жандардың тас-талқан болған тағдырлары философиялық әрі эксперссивтік баяндаулар арқылы жүзеге асқан. Иен қалған әскери қалашықта өсіп жатқан жас

ұрпақтың тағдыры да оқырманды бей-жай қалдыра алмайды. Шығарма поэтикасына бірнеше баяндау пластылары мен сюжеттік желілер кіріккен.

Жүсіпбек Қорғасбектің «Үлпілдек» атты роман-тәмсілінде Үлпілдек деген қыздың селт еткізер түсініксіздеу жайттарды баяндауынан басталып, оқырманды одан әрі шым-шытырық сезімдер дүниесіне иіріп әкетеді. Постмодернистік ағымға тән өзіндік сипаттар бұл шығармада да көрінісін таба отырып, өрбиді. Жүсіпбек Қорғасбектің «Үлпілдек» романының композициясы қызық құрылған: әр абзац – бір сөйлем және бір тұжырым. Романдағы постмодернистік белгілер: қаһармандар басындағы жалғыздық, дәрменсіздік сарыны, пенденің ортамен қарама-қайшылығы, дамыған қоғамның технократиялық болмысынан қорқу, тұлғаның абсурдты, хаосты өмірден безінуі, трагедиялық сарын, астарлап ишарамен сөйлеу, үкім айтудан, соңғы түйінді айтудан қашу кездеседі деп айта аламыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ романының жанрлық түрлерінің саналуандығы, стильдік ізденістері, идеялық-тақырыптық ауқымының кеңдігі бұл жанрдың тамырын тереңге жібергенін көрсетуімен қатар оның қазақ әдебиеті дамуындағы жаңа асуларын айғақтайды. Қазіргі қазақ романдары ұлттық сөз өнері дамуы тарихындағы классикалық дәстүр жалғасуының көрнекті көрсеткіштері болып саналады. Қазақтың көркем прозасында өзіндік суреткерлік қолтаңбаларымен танылып қалыптасқан көрнекті қаламгердің жаңа романдары ұлттық және әлемдік әдебиеттің классикалық үрдістерін байыта, тереңдете түсті, ұлттық тарихымыздың ақтаңдақ беттерін ақтарып, бұрын айтылмай келген өмір шындығын сан түрлі тәсілдермен бейнелейді.

Қазіргі қазақ романдарының дәстүрлік және көркемдік негіздері – қазақтың фольклоры мен әдебиеті мұралары. Тәуелсіздік дәуірі он жылдық әдеби процесс арнасын жаңа бағытқа бұрды. Тәуелсіз ел әдебиеті жаһандық әдеби жұртшылыққа рухани асыл қазыналарымызды таныстырудың өзге де форма, тәсілдерін іздестіруде. Қазақ қаламгерлері қол жеткен көркемдік табыстарына сүйене отырып, жаңа шығармаларының дәуір талабынан табылуына күш-жігерін аянбай жұмсағаны, зор шабытпен әрі жауапкершілікпен еңбектенгені айқын байқалады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында бәсеңдік танытқан қазақ прозасы жаңаша ізденіс үстінде екенін көрсетіп отыр. Көрнекті қазақ қаламгерлері шығармашылық шеберлігін жаңа кезеңнің үрдістерімен ұштастырып, көркем әдебиет дамуының өзгеше бітімін қалыптастырды. Тәуелсіздік тұсындағы прозалық туындыларда көркемдік тәсілдер күрделеніп, метафоралық, аллегориялық, гротескілік ойлау жүйесі дамыды. Қазіргі қазақ прозасы жаһандық әдеби жұртшылыққа рухани асыл қазыналарымызды таныстырудың, авторлық концепцияны танытудың өзге де форма, тәсілдерін іздестіруде.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Рахымжанов, Т. Н.** Романның көркемдік әлемі. – Алматы : Рауан, 1997. – 223 б.

2 **Рустемова, К. Р.** Некоторые особенности современной литературы. – Алматы : Респ. изд. кабинет, 1996. – 108 с.

3 Қазақ әдебиетінің тарихы: 10 томдық жинақ. Тәуелсіздік кезеңі (1991-2001). – Алматы : Қазақпарат, 2006. – 10 т. – 528 б.

4 **Майтанов, Б. Қ.** Қазіргі қазақ прозасындағы жаңашыл баяндау үрдістері // Евразия. – 2005. – № 2. – Б. 52-65.

Материал 13.05.16 баспаға түсті.

К. Т. Жанузакова, Б. Панзабек

Жанровые особенности романа в прозе периода независимости

Казакский государственный
женский педагогический университет, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 13.05.16.

K. T. Zhanuzakova, B. Panzabek

Genre features of a novel in prose of the independence period

Kazakh State Women's
Teacher Training University, Almaty.
Material received on 13.05.16.

В статье рассматриваются тематические, художественные особенности казахского романа в изображении человека и общества, проблема поэтики и художественного мира. Анализируются жанровые особенности, и основные направления развития романа периода независимости. Роман занимает ведущую роль в современном литературном процессе. Опираясь на исследования отечественных и зарубежных ученых о теории и истории романа, определяется современный взгляд на этот жанр. Выводятся общие типологические свойства романа и его значимая роль в литературном процессе. Исследуются классификация и жанровые трансформации романа.

The article deals with the problem of poetics, the art world of modern Kazakh novel. There are reviewed thematic, artistic features in the image of man and society. Also, there are examined the genre features, and main directions of development of independence period novel. The novel takes a leading role in the modern literary process. Based on domestic and

foreign research on the theory and history of the novel, there is determined a modern view on the genre. The general typological properties of the novel and its significant role in literary process are displayed. The article discusses the art, genre features and theoretical issues of the novel and also analyses the role and value of the novel in Kazakh literature. The classification and genre transformations of the novel are researched.

ӘОЖ 811.512.122'36

М. С. Жолшаева

ф.ғ.д., доцент, Қазақ филологиясы кафедрасы, Сулейман Демирель атындағы университет, Алматы қ.
e-mail: maira_zhania@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ФУНКЦИОНАЛДЫ МОРФОЛОГИЯ КӨРІНІСТЕРІ

Мақалада грамматикалық тұлғалардың мағыналық-жұмсалымдық әлеуетін қарастыратын функционалды морфология мәселелері қазақ тілтанымында А. Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алатындығы ғалымның етіс тұлғаларының семантикалық түрлеріне жасаған жіктелісіне талдау жүргізу негізінде қарастырылған және қазіргі қазақ тілі грамматикасындағы тілдік деректермен салыстырыла талданған.

Кілтті сөздер: функционалды морфология, семантикалық әлеует, функция, етіс, «қимыл-субъект-объект» арасындағы қатынас.

КІРІСПЕ

Қазақ лингвистикасының ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуының ғасырлық тарихы бар. Осы уақыт аралығында қазақ тілтанымда тіл ғылымының өзегі саналатын грамматиканы зерттеудің бірнеше бағыты қалыптасты. Әсіресе, құрылымдық грамматика мәселелері қарқынды зерттеліп, нәтижесін берді. Бұл бағыттағы зерттеулерде басты назарда тілдік жүйені құрайтын тіл деңгейлері, әр деңгейдің тіл бірліктері тұлғалық және қызметі жағынан терең зерделеніп, нәтижесінде тілдің фонологиялық қабаты, лексика-фразеологиялық құрамы, морфология және синтаксистік құрылымдары өз алдына жеке-дара арнайы жан-жақты талдауға түсті.

Ғылымда үнемі даму, жетілу, тың пайымдаулармен толығу үдерісі үздіксіз жүріп отырады. Тіпті бұрынғы зерттеу нысандары, қалыптасқан қағидалар мен тұжырымдар уақыт өте қайта назарға алынып, жаңа пайымдаулармен

толығады, алмастырылады. Бұл үдерістен тіл ғылымы да сырт қалмайды. Тілтанымдағы зерттеудің жаңа қырлары құрылымдық грамматиканы тірек етеді және соның негізінде соны бағыттар сараланып, қалыптасады. Бүгінгі лингвистика тілдің функционалды жағын зерттеуге басымдық береді. Өйткені тілдік бірліктердің семантикалық қырлары олардың қолданысынан көрінеді. Бұл құрылымдық-семантикалық аспектінің ары қарай тіл функциясын зерттеуге барып ұласатындығын көрсетеді. Дегенмен қаншама жылдар өтсе де айтылған ой-пікірлері ескірмейтін, керісінше нысан мен құбылысты тануға немесе олар туралы пайымдауларды кеңейтуге жол ашатын, сондай-ақ, тың пайымдаулардың іргетасын құрайтын маңыздылығы мен мәні аса жоғары тұратын еңбектері бүгінгі ғылым көкжиегіндегі тың зерттеулермен сабақтасып жатқан ұлт ұстазы атанған А. Байтұрсынұлының лингвистикалық мұрасы, оның ішінде тілдік тұлғалардың жұмсалымдық қырлары, қазіргі терминмен айтқанда, функционалды аспектісі арнайы қарастыруды қажет етеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ тіл білімінде функционалды грамматика мақсатты түрде өткен ғасырдың соңғы жылдары зерттеле бастағанмен, осы грамматиканың шеңберінде қарастырылатын мәселелер ХХ ғасырдың басында-ақ айтыла бастағаны белгілі. Оған А. Байтұрсынұлы еңбектерінде кездесетін грамматикалық тұлғалардың семантикасы туралы айтылған ғылыми пайымдаулар дәлел бола алады. Мақалада ғалымның қазақ тіліндегі етіс тұлғаларының мағынасы мен функциясына қатысты тұжырымы талданып, бұл тұжырымның бүгінгі функционалды морфологияның бастау көзі болып табылатындығы пайымдалды.

Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым А. Байтұрсынұлының «біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдану болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді айтамыз», – деген тұжырымы бүгінгі таңда прагматика термині аясына енетін түсінікті, сондай-ақ, коммуникативтік талап пен тілдің функционалды сипаты мәселесін меңзеп отыр. Адам тілдік құралдарды пайдасына жаратпас бұрын, өз мақсатын айқындап, соған сәйкес келетін тіл бірліктерін өзара ұйымдастыра отырып, сөйлеу бірлігін тудырады. Ендеше, тілдің табиғатын толық және дұрыс тану үшін оны статикалық қалыпта ғана емес, оның «жанды қалпын» – сөйлеу үдерісін, сөйлеушінің прагматикасын және коммуникативтік талаптарды ескере отырып қарастыру қажет. Бұл – тілдің, тіл бірліктерінің қолданыстық сипатын, функционалды жағын зерттеу деген сөз. Тіл бірліктерінің сөйлеудегі жұмсалымын қарастыру тілдің коммуникативтік мәнімен байланысты және тіл бірліктерінің семантикалық жақтан қолданыс аясы шеңберінің анықталуы олардың мағыналық жүкті көтеру әлеуетін тануға мүмкіндік береді.

Тіл – құрал. Тіл құрал ретінде бірнеше қызметті атқарады. А. Байтұрсынұлы тіл – құралдың сипатын былайша сипаттайды: «Құрал болғанда толып жатқан есепсіз бөлшектері бар, ол бөлшектері түрлі жағымен қиысатын толып жатқан қырлы, тетіктері есепсіз көп бір өте үлкен машина секілді құрал» [1, 495 б.]. Ғалым бұл тұста тілді тұтас жүйе деп тани отырып, оның құрылымдық деңгейлері мен деңгей бірліктерін есепсіз бөлшектерге теңейді. Ал ары қарай осы құралды мақсатты түрде жұмсаудың ғалым екі түрін атайды: «Біреуі – құралдың ішкі ішкі-тысқы бөлшектерінің бәрін біліп, олар қалай бір-біріне үйлесіп, үйлескенінен шығатын тетіктер бір-біріне қалай жалғасып, қалай қызмет ететіндігін біліп отырып жұмсаушы. Екіншісі – олардың бәрін білмей-ақ құралдың жұмсауға керегі бар тысқы бөлшектері мен тетіктерін көріп, жұмсау әдісін үйреніп алып жұмсаушы» [1, 495 б.].

А. Байтұрсынұлы құралды жұмсау тәжірибе арқылы танылатындығына басты назар аударады. Шынында да, тіл бірліктерінің, тілдік тұлғалардың қандай жағдайда, қандай мағынада қолданылуы оның жұмсалымдық әлеуетін көрсетеді және солар арқылы тілдің, тілдің тұлғалардың мағыналық байлығы анықталады. Лингвистикада кең түрде етек алып келе жатқан бүгінгі таңдағы тілдік тұлғалардың жұмсалымын немесе қызметін тереңдете саралап зерттеуде «тұлға негізді» деп аталатын «тұлғадан қызметке қарайғы» функционалды бағыттың артықшылығы да осы жоғарыда аталған жайттармен байланысты болып келеді.

Қазіргі қазақ тілінің морфологиялық құрылымын сипаттайтын еңбектерде етістіктің ерекше категориясын саналатын етіс ғылыми тұрғыдан былайша анықталады: «етіс қимыл, іс-әрекеттің, субъекті мен объекті арасындағы (семантикалық-синтаксистік сипаты) әр түрлі қатынасты білдіріп, белгілі қосымшалар жүйесі арқылы жасалатын етістік категориясы» [2, 507 б.]. Сондай-ақ, мағыналық ерекшеліктері мен синтаксистік қызметіне және тұлғалық ерекшеліктеріне қарай қазақ тілінде етістің түрлері әрқилы көрсетіліп жүр: негізгі етіс, өздік етіс, ырықсыз етіс, ортақ етіс және өзгелік етіс [2, 508-511 бб.].

Ал С. Исаев, Ы. Маманов өздік етіс, өзгелік етіс, ырықсыз етіс, ортақ етіс деген түрлерін көрсетеді. Мұндай етіс түрлеріне қатысты жіктемені басқа еңбектерден де кездестіруге болады. Бұл еңбектерде «қимыл – субъект – объект» арасындағы қатынасты көрсетуге бейімделген өздік етіс тұлғалары -ын/-ін, -н (сұранды), құранды қосымша -лан/-лен, -дан/-ден (ойлан, намыстан); ырықсыз етіс тұлғалары -ыл/-іл, -л (хат жазылды), -ын/-ін, -н (үй тазаланды); өзгелік етіс тұлғалары -ғыз/-гіз, -қыз/-кіз (айтқызды), -дыр/-дір, -тыр/-тір (ойнатқызу); ортақ етіс тұлғалары -ыс/-іс, -с (үй салысты) арқылы берілетіндігі айтылады. Яғни мұнда жоғарыда көрсетілген грамматикалық тұлғалар арқылы берілетін басты мағыналар қамтылған және тұлғаның қызметін көрсетуде оның белсенді семантикалық қыры негізге алынған.

А. Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» еңбегінде етістің төмендегідей он түрін көрсетеді: сабақты етіс, салт етіс, ортақ етіс, өздік етіс, өзгелік етіс, беделді етіс, ырықсыз етіс, шағыс етіс, дүркінді етіс, өсіңкі етіс [1, 104 б.]. Ғалым етістің түрлерін саралауда грамматикалық тұлғалардың тұрпатын емес, осы тұлғалардың мазмұнын, яғни мағыналық-функционалды әлеуетін басшылыққа ала отырып, тілдік тұлғаның жұмсалымдық табиғаты тұрғысынан келеді. Етіс түрлеріне берілген А.Байтұрсынұлы мен қазіргі қазақ тілі грамматикаларында көрсетіліп жүрген етістердің салыстырмалы кестесіне назар аударайық:

Кесте 1 – Етіс түрлерінің салыстырмалы кестесі

«Қимыл – субъект – объект» арақатынасын көрсететін формалардың семантикалық жіктемесі		
А. Байтұрсынұлы	Қазіргі қазақ тілі грамматикалары	Сәйкестендіру
1	Сабақты етіс	-
2	Салт етіс	-
3	Ортақ етіс	Ортақ етіс
4	Өздік етіс	Өздік етіс
5	Өзгелік етіс	Өзгелік етіс
6	Ырықсыз етіс	Ырықсыз етіс
7	Беделді етіс	
8	Шағыс етіс	-
9	Дүркінді етіс	-
10	Өсіңкі етіс	-
		Етістіктің салт және сабақты түрі
		Қимылдың өту сипаты
		Қимылдың өту сипаты

Осы кестеде келтірілген А. Байтұрсынұлы ұсынған етіс түрлері етіс жұрнақтарының қолданыстағы қызметімен байланысты туындаған. Тілдің семантикалық кеңістігін, белгілі бір ойды жеткізуде қолданылатын тіл деңгейлері құралдарының жұмсалыу ерекшеліктерін, қажетті ой тізбегін жеткізудің түрлі тәсілдерін жасауға тіл бірліктерінің қатысу механизмдерін анықтауды басты назарда ұстайтын бұл «дәстүрлі емес» грамматика функционалды морфология деп те аталады. Ал мұндай грамматиканың қажеттігін тілдің қолданымдық жағы, сөйлеу көрсетіп отыр және бұл тілде бар құбылыс. Осы ерекшеліктерді, яғни тіл мен оның қолданыстық табиғатын айқын сезінген А. Байтұрсынұлы етіс түрлерін көрсетуде коммуникативтік-функционалды грамматика ұстанымын басшылыққа алған. Осы орайда А. Байтұрсынұлының анықтап берген салт етіс пен сабақты етіс түрлеріне кеңірек тоқталсақ: «Сабақты етіс дейміз – еткен іске бір нәрсе сабақтаулы болса, мәселен: *хат жаздым, шөп шаптым, қармақ салдым*», «Салт етіс дейміз – өткен іске сабақталып, байланып тұрған һеш нәрсе болмаса,

мәселен: *мен жүрмін, сен тұрсың, ол отыр*» [1, 104-105 бб.]. Бұл анықтамаға сүйенсек, ғалым көрсеткен сабақты етіс пен салт етіс түрлері қазіргі қазақ тіл біліміндегі салт және сабақты етістіктер деп аталатын категориядан айырмашылығы жоқ. А. Байтұрсынұлының салт және сабақты етістіктерді етістердің қатарында қарауы олардың етіс тұлғаларымен тікелей байланыста болып, олармен ұштасып жатуында болса керек. Яғни өздік етіс пен ырықсыз етіс жұрнақтары сабақты етістікті салт етістікке айналдыратын морфема қызметін атқарады. Ал өзгелік етіс жұрнағы салт етістікті сабақты етістікке айналдыратын морфема болып табылады. Ы. Маманов қазақ тіліндегі салт/сабақты етістіктер мен етіс категориясын бір-бірімен тығыз байланыста қарастырады. Өздік, өзгелік, ырықсыз етіс мағыналары салт/сабақты етістіктердің грамматикалық формаларынан туатын семантикалық ұғым деп түсіндіреді [3].

А. Байтұрсынұлы көрсеткен етістің келесі түрі *ортақ етіс*. Ортақ етіс дейміз – іс жеке істелмесе, мәселен, *бала жарысты, жау соғысты, балуан күресті*. Бұл тұста ғалым басты өлшем ретінде жасалатын іс-әрекеттің жалғыз жүзеге аспайтындығын негізге алады. Сонымен қатар, А. Байтұрсынұлы көрсеткен «Өздік етіс дейміз – істеуші басқаға істерлік ісін өзіне істесе, мәселен, *мен жуындым, сен тарандың, ол мақтанды*», «Өзгелік етіс дейміз – біреудің ісіне себепкер болуды, мәселен, *атты жүргізді, қойды өргізді, түйені тұрғызды*», «Ырықсыз етіс дейміз – істелу ыркы істеушіден басқада болған істі. Мәселен, *ат жегілді, қоян туылды, қозы сойылды*» [1, 105-106 бб.] деп көрсетіп кеткен етіс түрлері бүгінгі қазақ тілі грамматикаларында айтылып жүрген етіс түрлерімен сәйкес келеді. Ал А. Байтұрсынұлы көрсеткен ерекше етіс түрлері мыналар: *беделді етіс, шағыс етіс, дүркінді етіс, өсіңкі етіс*. Осы аталған етіс түрлеріне кеңірек тоқталып, олардың функционалды-семантикалық ерекшеліктеріне сипаттама берейік.

А. Байтұрсынұлы қайта-қайта істелетін істі *дүркінді етіс* деп атап, оған мынандай мысал береді: *хат жазғылады, мылтық атқылады, қолынан жүлқылады*. Дүркінді етіс аты айтып тұрғандай, іс-әрекеттің бірнеше рет үсті-үстіне жасалғандығын білдіреді және бұл мағына -ғыла/-гіле, -қыла/-кіле қосымшасы арқылы беріледі. Қазіргі қазақ тілінде бұл қосымша және осы қосымша арқылы берілетін грамматикалық мағына етіс емес, қимылдың өту сипаты категориясының аясында қарастырылады. Сонымен қатар, А. Байтұрсынұлы күшейген істі өсіңкі етіс деп көрсетеді, де оған мынандай мысал береді: *ат жүріңкіреді, су тасыңқырады, бала ұйықтаңқырады*. Бұл жерде істің жасалуындағы күшею мәнін беретін -ыңқыра/-іңкіре қосымшасы болып табылады. Қазіргі қазақ тілі грамматикасында аталған қосымша арқылы жасалатын грамматикалық мағына етістіктің қимылдың өту сипаты категориясының шеңберіне еніп, ал -ыңқыра/-іңкіре қосымшасы аталған категорияның синтетикалық көрсеткіші болып табылады.

А. Байтұрсынұлы көрсеткен етістің түрлерінің ішінде ерекше атап көрсететіні *беделді етіс* және *шағыс етіс*. «Беделді етіс дейміз – істі біреу арқылы істеуді. Мәселен, *хат жаздырды, өлең айттырды, үй салдырды, кітап алдырды*» [1, 106 б.]. Автор жазу, айту, алу әрекеттерінің бәрі де біреу арқылы істеген іс болып табылатындығын айтады. Келесі бір етістің түрі – шағыс етіс. «Шағыс етіс дейміз – ортақ істі істеуге себепкер болуды. Мәселен, *балаларды күрестірдім, елді табыстырдым, екі жағын соғыстырдым*» [1, 107 б.]. Бұл берілген мысалдарды талдап қарайтын болсақ, *күрестіру, табыстыру, соғыстыру* әрекеттерінде қимылдың ортақ екендігін білдіретін сема бар және осы істің жасалуына себепкер болу семасы. Осы екі ерекшелік шағыс етістің өз алдына бір түр ретінде қаралуына негіз болған. Өзгелік етістің грамматикалық тұлғалары ретінде қаралатын -дыр/-дір, -тыр/-тір қосымшасы қазіргі қазақ тілі грамматикаларында өзгелік етіс қосымшасы ретінде көрсетіліп жүр. Ал оның ортақ әрекетті білдіретін қимылға каузативтік мағынаны үстеуі, соны негізінде А. Байтұрсынұлы көрсеткендей шағыс етістің мағынасын жасауы тілде бар құбылыс. Қазақ тіліндегі аталған қосымшаның семантикалық-қолданыстық әлеуетін дұрыс байқаған ғалым оны өз алдына етіс түрі ретінде көрсеткен.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, функционалды грамматиканы тіл жүйесіндегі бірліктердің қызметін, оның заңдылығын реттейтін грамматика деп қарар болсақ, функционалды морфология морфемдік (қосымша) тұлғалардың мағыналық жақтан жұмсалымдық қызметінің әлеуетін көрсетеді. Бұған жоғарыда талданған қимыл, оның субъекті мен объектіге қатынасын көрсететін етіс категориясының морфемдік көрсеткіші дәлел бола алады. Тіл біліміндегі бұл бағыттағы зерттеулер қазіргі кезде функционалды морфология саласының негізгі нысаны болып табылады да және бұл туралы бұдан бір ғасыр бұрын қазақ тілінің ұлттық табиғатын терең түйсінген ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлы айтып кеткен тұжырым ғалымды қазақ тілінің функционалды морфология саласының көшбастаушысы деп санауға негіз бола алады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Байтұрсынұлы, А.** Тіл – жұмсар. Сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын 1-інші кітап. Қазақстан, Қызылорда – 1928 // Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : Абзал-Ай, 2013. – 493-533 бб. – ISBN 978-601-7172-26-8.

2 Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б. – ISBN 9965-571-09-0.

Материал 29.02.16 баспаға түсті.

М. С. Жолшайева

Проблемы функциональной морфологии в трудах А. Байтурсынулы
Университет имени Сулеймана Демиреля, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 29.02.16.

M. S. Zholshayeva

Problems of functional morphology in A. Baytursynuly's scientific works
Suleyman Demirel University, Almaty.
Material received on 29.02.16.

В статье рассматривается одна из ключевых проблем функциональной морфологии казахского языка – функционально-семантический потенциал грамматических форм залога на основе классификации видов залога, предложенной Ахметом Байтурсынулы. Виды залога, выделяемые Ахметом Байтурсынулы, сравниваются с языковым материалом современной казахской грамматики, в частности, с грамматическими формами категории залога в функционально-семантическом аспекте.

The paper deals with one of the key problems of the Kazakh language functional morphology, such as functional and semantic potential of grammatical forms of the voices, on the basis of the classification offered by Ahmet Baytursynuly. The types of voices allocated by Ahmet Baytursynuly are compared to the material of modern Kazakh grammar, in particular, with grammatical forms of category of voice in functional and semantic aspects.

УДК 82-1/-19

А. Т. Жумсакбаев

магистрант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана
e-mail: aman.zhumsakbaev.91@mail.ru

ФОЛЬКЛОР И АВАНГАРД В ТВОРЧЕСТВЕ С. А. ЕСЕНИНА

В данной статье рассматривается творчество С. А. Есенина. Творчество поэта было показано как оригинальный «сплав» фольклорной простоты и авангардной усложненности. Особое внимание было уделено образотворчеству Есенина. Интересно сравнение и сопоставление его эстетических принципов, творческих устремлений с идеологией имажинизма. Широко раскрыт термин «авангард».

Статья опирается на работы таких авторитетных исследователей как Ю. Л. Прокушев и В. В. Коржан.

Ключевые слова: Есенин, авангард, имажинизм, фольклор, поэтический образ.

Творчество Есенина – это творчество великого русского поэта. Оно глубоко национально по своему духу и соприродно народному, фольклорному типу образного мышления. Однако будет ошибкой, если мы отнесем Есенина исключительно к группе «крестьянских поэтов», а истоки его творчество будем связывать только с русским фольклором.

По словам Ю. Л. Прокушева «...взгляд на Есенина как на крестьянского поэта, явно сужающий идейные, эстетические, тематические границы его поэзии и заведомо снижающий ту огромную роль, которую сыграло творчество Есенина в развитии всей советской и мировой поэзии, долго господствовал в критической литературе о поэте» [1, с. 53].

Безусловно, корни поэзии Есенина – в рязанской деревне, а сам он любил и глубоко понимал русский фольклор. А. В. Луначарский отмечал: «Есенин пришел из деревни не крестьянином, а в некотором роде деревенским интеллигентом. Но он прекрасно знал деревню, тонко передавал ее в поэзии» [2, с. 346].

К данной проблеме нельзя подходить односторонне, с позиций формализма, так как речь идет не о простом использовании фольклорных элементов, слепом подражании, имитаторстве. Фольклоризм Есенина сложен и многогранен. В. В. Коржан заметил: «Систематическое обращение Есенина

к народной словесности не лишило его творческой индивидуальности. Поэту был чужд внешний фольклоризм; усвоив эстетические нормы устной народной поэзии, он использовал главным образом ее общие принципы и приемы, наполняя их своим содержанием и придавая им неповторимо есенинскую поэтическую окраску» [3].

С. А. Есенин не первый, кто опирался на традиции народного творчества. Ещё в начале XIX века А. С. Пушкин писал: «Изучение старинных песен, сказок и т. п. необходимо для совершенного знания свойств русского языка. Критики наши напрасно ими презирают» [4, с. 304]. В духовном отношении творчество Есенина являет собой сложный синтез православного этического сознания с реликтовыми проявлениями христиано-языческого двоеверия, свойственного крестьянскому бытовому исповедничеству и народной обрядовой культуре.

Обращение к фольклору – фактор как мировоззренческий, так и эстетический. Однако устное народное творчество не может заменить всего автора. Оно является лишь одним из источников, формирующих сознание художника. Процесс обращения писателя к фольклору следует рассматривать в развитии. Поэтому справедливым будет вопрос не только о том, что Есенин взял из народной поэзии, но и о том, «какие творческие принципы обусловили выбор того или иного материала, тех или иных приемов» [3].

Есенин крепко держался народных основ, но и он не мог избежать эстетических влияний, часто противоречивших его творческой природе. Его время было временем крутых поворотов в истории России. «За годы революции, – писал Есенин в 1924 году в незавершенной им статье о современной литературе, – когда был разрушен старый быт, а новый быт в вихре событий еще не мог народиться, художественное творчество в нашей стране было так же вихревым и взрывчатым, как время революции. Пришло царство хаоса. Невероятный раскол и сногшибательные объединения. Образовалось бесчисленное количество групп и течений...» [5, с. 11].

Это было время авангарда. Термин «авангард» подразумевает активный протест, борьбу с нормами и догмами, которые радикальным образом ставятся под сомнение. При этом общественные и культурные нормы понимаются как взаимообусловленные. Авангардные течения в этом смысле существовали во всех переходных периодах.

Авангардизм – (от франц. – передовой отряд) – движение художников XX в., для которого характерно стремление к коренному обновлению художественной практики, разрыву с ее устоявшимися принципами и традициями и поиску новых, необычных содержания, средств выражения и форм произведения, взаимоотношения художников с жизнью [6].

В 1885 французский публицист, историк искусства Теодор Дюре публикует серию статей об импрессионистах под названием «Критика

авангарда». Само слово авангард пришло из военной лексики, где им обозначается небольшой элитный отряд, прорывающийся на территорию противника впереди основной армии и прокладывающий ей путь, а искусствоведческий смысл этот термин, на правах неологизма, употребленный Александром Бенуа (1910), обрел в первые десятилетия XX века. К авангардистским стилевым течениям относят футуризм, экспрессионизм, конструктивизм, дадаизм, сюрреализм, имажинизм, абстракционизм, кубизм [7].

Если говорить о константах, общих чертах или признаках авангарда, то можно выделить следующие:

- безусловное предпочтение выразительности по сравнению с изобразительностью;
- отказ от традиционного разделения литературы на профессиональную и непрофессиональную, сопровождаемый энергичным неприятием всего, что маркируется как «академическое», «музейное», и, напротив, креативным интересом к фольклору;
- сознательная, а подчас и шокирующая установка на «непонятность» как на способ преодолеть (или разрушить) автоматизм эстетического восприятия;
- стремление к стиранию граней между разными жанрами и, более того, отдельными видами искусств;
- эпатажно-скандальный характер презентации авангардистами самих себя и своих произведений [7].

Интерес к «имажинистам» (одной из многочисленных литературных групп **авангарда**) неслучаен. Перед тем, как влиться в группу «новокрестьянских» поэтов (С. А. Клычков, П. И. Карпов), Есенин сблизился (1911–1912) с писателями из **Суриковского литературно-музыкального кружка** (С. Д. Дрожжин, А. В. Ширяевец), а также входил в литературную группу «**Краса**» (1915 год). Все это свидетельствует о постоянных напряженных духовных исканиях поэта. Творчество (особенно на первых порах) не может формироваться и развиваться изолировано, оно подвержено внешним воздействиям. Есенин часто признавался: «Из поэтов-современников нравились мне больше всего Блок, Белый и Клюев. Белый дал мне много в смысле формы, а Блок и Клюев научили меня лиричности» [8, с. 17].

Формалистическое творчество имажинистов было чуждо есенинской поэзии, а его эстетические принципы были далеки от устремлений «собратьев», но их объединяло **стремление к познанию художественного образа**. По этому поводу в 1918 году он пишет свою теоретическую работу «**Ключи Марии**». Важность события подчеркивает К. М. Азадовский: «Эта работа была принята как манифест имажинистов, объединение которых произошло в конце 1918 – начале 1919 г. (вместе с С. Есениным в группу

вошли А. Б. Мариенгоф, В. Г. Шершеневич, Р. Изнев). В творчестве Есенина происходит ощутимый переворот» [9, с. 707].

Под влиянием имажинизма в творчестве Есенина встречаются сложные образы, далекие от фольклорных традиций. Во всем этом чувствуется нарочитое стремление поразить читателя неожиданным оборотом речи. Например, в «Исповеди хулигана» есть выражение:

Ну так что ж, что кажусь я циником,
Прицепившим к заднице фонарь! [10, с. 175]

Или в «Прощании с Мариенгофом» встречается такая метафора:

Мои рыдающие уши,
Как весла, плещут по плечам [10, с. 444]

Образная усложненность имажинистов занимает в поэзии Есенина побочное место, но его маленькие поэмы («Инония», «Пантократор», «Кобыльи корабли» и др.) перенасыщены метафорами и трудно воспринимаются читателями. И. В. Грузинов отнес «Кобыльи корабли» к «наиболее характерным произведениям имажинистов, построенных по принципу композиции образов» [3].

Авангардистская образность в произведениях Есенина отличалась от образности поэтов-имажинистов. Она опиралась не на положения теоретических работ Мариенгофа и Шершеневича, а на практику тропеизации в фольклоре и на космизм крестьянского сознания.

Одним из главных источников есенинской образности является народная поэзия, особенно загадка с ее формой построения метафоры. У имажинистов же образы совершенно лишены фольклорной основы. А. Б. Мариенгоф писал: «Сегодняшнее народное искусство должно быть сумеречным. Иначе говоря, это полусовершенство – второй сорт – переходная стадия – столь необходимая для массы и не играющая абсолютно никакой роли в жизни искусства» [3]. То же утверждал и В. Г. Шершеневич: «Эпитеты народного творчества это нечто застывшее, что указывает на низкую ступень народного творчества вообще» [3].

Расхождение имажинистской идеологии выразилось и в отношении к образу. У Есенина поэтические образы являются «инструментом», они служат средством отражения действительности, выражают определенные идеи автора. Это подтверждает Ю. Л. Прокушев: «Эпитеты, метафоры, сравнения в лирике Есенина существуют не сами по себе, ради красоты формы, а для того, чтобы полнее и глубже выразить себя» [1, с. 47]. Образ же для имажинистов – самоцель, то есть, по меткому замечанию Есенина «кривляния ради самого кривляния» [1, с. 29].

Через словесную экспрессию, многовариантную интонацию, гротеск, множественные метафоры проявился авангардистский принцип свободы самовыражения. Его маленькие поэмы написаны языком авангарда.

К авангардистским приемам стиля Есенина М. Сибинович относит следующие: «...подчеркнутую подвижность поэтического образа (динамику в рамках отдельного поэтического образа и сцепление таких образов по принципу кинематографической техники в композиции стихотворения); синхронное использование в поэтическом образе определений, в реальной действительности принадлежащих к нескольким, разным планам человеческой жизни, земного и космического мира; расширение семантики слова-образа актуализацией архаичных слов символики из наследия национальной истории и культуры; некоторые формы цитатности; прорывы разговорной речи в лирическое высказывание; своеобразную «событийность» лирического стихотворения и пр.» [11, с. 189].

Имажинизм не стал причиной, которая толкнула Есенина к поиску новых видов образотворчества. Имажинизм лишь усилил этот процесс. Г. Ф. Устинов в статье «Гармония образов» пишет: «Есенин – «творец бесчисленного количества образов» и этим существенно отличается от предшественников... «...Они – поэты звука, Есенин – поэт образа»» [12, с. 81].

Авангардизм Есенина развивался отдельно; он чужд авангардизму его коллег по имажинизму. В. В. Коржан делает вывод: «Главное отличие Есенина от его «собратьев» в том, что, если первый является ярким самобытным талантом, то вторые – эпигонами. Таким образом, поэзия Есенина и поэзия имажинистов различны, хотя между ними можно найти отдельные точки соприкосновения, относящиеся ко времени сближения Есенина с этой группой. Творчество имажинистов, оторванное от лучших традиций классической литературы и фольклора, не оказало сколько-нибудь заметного влияния... и давно забыто. Есенин же, как подлинно народный талантливый художник, продолжает волновать современного читателя, обогащая его духовно» [3].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Прокушев, Ю. Л. Сергей Есенин. – М. : Детская литература, 1971. – 225 с.
- 2 Луначарский, А. В. Собрание сочинений в восьми томах. – Т. 2. – М., 1964. – 702 с.
- 3 <http://s-a-esenin.ru/books/item/f00/s00/z0000010/st009.shtml>
- 4 Пушкин А. С. Собрание сочинений в 10 т. – Т. 6. – М. : Художественная литература, 1976. – 475 с.
- 5 Прокушев, Ю. Л. Сергей Есенин. Собрание сочинений в трех томах. – Т. 1. – М., 1983. – 432 с.
- 6 <http://www.countries.ru/library/art/avangardizm.htm>

7 <http://magazines.russ.ru:8080/znamia/red/chupr/book/avang1.html>

8 **Есенин, С. А.** О себе. / С. А. Есенин // Избранное. – М. : Просвещение, 1986. – 255 с.

9 **Азадовский, К. М.** Сергей Есенин. / Сергей Есенин // Полное собрание сочинений в одном томе. – М. : «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2009. – 719 с.

10 **Есенин, С. А.** Полное собрание сочинений в одном томе. – М. : «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2009. – 719 с.

11 **Сибинович, М.** Поэтика Есенина между модернизмом и авангардизмом // Столетие Сергея Есенина: Есенинский сборник. Вып. III / Сост. А. Н. Захаров, Ю. Л. Прокушев. – М. : Наследие, 1997. – С. 185-190.

12 **Устинов, Г. Ф.** Гармония образов / С. А. Есенин. Стихотворения. Поэма: Избранное. Анализ текста. 11 кл.: Справочное пособ. / Авт. сост. Н. Ю. Буровцева. – М. : Дрофа, 1997. – 112 с.

Материал поступил в редакцию 16.05.16.

A. T. Zhumsakbaev

С. А. Есениннің шығармашылығындағы фольклор мен авангард

Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

Материал 16.05.16 баспаға түсті.

A. Zhumsakbaev

Folklore and avant-garde in Esenin's creation

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.

Material received on 16.05.16.

Берілген мақалада Есениннің шығармашылығы қарастырылады. Ақынның шығармашылығы фольклорлық қарапайымдылық пен авангардтық күрделіліктің ерекше қосындысы ретінде көрсетілді. Есениннің шығармашылық бейнесіне айырықша көңіл бөлінді. Ақынның эстетикалық қағидаларын, шығармашылық ұмтылуын идеологиялық имажинизммен теңеу мен салыстыру қызықты жұмыс болып саналады.

Мақала Ю. Л. Прокушев и В. В. Коржан сияқты беделді зерттеушілердің жұмыстарына сүйенеді.

In this article the author discusses the creations of S. A. Esenin. The poetry has been shown as the original «alloy» of folkloric simplicity and avant-garde complexity. Particular attention was paid to Esenin's creation of images. It is interesting to compare and contrast his aesthetic principles,

creative aspirations with the ideology of Imagism. The term «avant-garde» is wide open.

Article refers to the works of respected scholars, such as Y. L. Prokushev and V. V. Korzhan.

ӘОЖ 821.512.122. +821. 512. 161

Н. Қ. Жүсіпов¹, М. Н. Баратова²

¹ф.ғ.д., профессор, ²ф.ғ.к., доцент, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

e-mail: nartai1970@mail.ru

С. ТОРАЙҒЫРОВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ «ТҮН», «ҚАРАҒЫ», «ЖОЛ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

С. Торайғыровтың мысалдарында негүрлым әділ, дұрыс жол әспеттелсе, жаман адамды дұрыс жолға шығару қиындығы сөз болады. Сонымен қатар «жол» сөзі мағынасы кеңейіп, күрес-айқастың ұғымында ежелден келе жатқанын шегелеу орын алған. Ал, жолдың бәрі дұрыс еместігін, лирикалық қаһарманның әйтеуір жолға шығуын т.б. өрнектеу көмегімен белгілі бір әрекетке кірісуді әспеттеу жүзеге асқан.

Кілтті сөздер: мысал жанры, татар поэзиясы, қазақ поэзиясы, Ф. Тоқай, С. Торайғыров, стиль.

Нұр, күн, жарық, таң ұғымдарының жинақталған биігі тәрізді әсер беретін: «шырақ», «шамшырақ» өрнектерін бөліп көрсеткіміз келеді. Қазақ әдебиеті дамуы дегенде, оған көрші туыс халықтар әдебиеті әсерін, соның ішінде татар әдебиеті ықпалын да ескеріп отырған жөн. Соның бір көрінісі – Ғабдолла Тоқай өлеңдері:

Әділет, теңдік шамшырағын қатар жағып халыққа,

Нұрын төгіп, шығар бізді қараңғыдан жарыққа! (1907 жылғы «Азаттыққа» өлеңінен).

Шам-шырақ күн, шықпа мәңгі, төкпе жерге нұрың көп,

Мынау бұзық дүниеге қарамашы күлімдеп. (1910 жылғы «Үмітсіздік» өлеңінен)

Шам-шырақтай жалын атқан өр көңіл

Бүгін әрең өлеусіреп жанады (1910 жылғы «Жастар» өлеңінен) [1, 11, 66, 76].

Шамшырақты жарық үлгісі ретінде ала отырып, соны бағалау арқылы озықтық, сұлулықты әспеттеу дәстүрін танытарлық ежелгі түркі әдебиеті өкілдерінен тағы бірер мысал келтірейік:

1. Көкірегінде шындықтың шамын жақты,
Тіл безесем, сөздерім жалын шашты. XI ғ. Жүсіп Баласағұн [2, 83].
2. Сөзің – шырақ, халің – пілте, майы – жасың,
Неше айтсам да, баһра алмас көңіл қошың. XIII ғ. Қожа Ахмет Иассауи [3, 69].

3. Сіздерге дәулет пен бақ қонған екен,
Ауылыңда жанып тұрған сіз шам-шырақ. XIX ғ. Сегіз сері [4, 129].
С. Торайғыров стилі дегенде, оның неғұрлым көп қолданатын сөз өрнектерін бөліп көрсету, атап айтқанда, жарық, күн, таң атуы т.с.с тәрізді неғұрлым тұрақты нышан белгілерді саралау кезінде сол ұғымдармен жарыстырыла, біраз ретте қарама-қарсы мәнде алынып отырған нақыштарға да көңіл бөлген жөн. Соның бірі: «Түн», «қараңғы» ұғымдарына байланысты баламалар шоғыры. Жарық – қашан да жаңа өмірдің, жаңалықтың, білімділік, ізгіліктің бастау көзі ретінде алынса, ал «қараңғы» сөзі және соған мағыналас жақын, туыстас «түн» өрнегі сол «жарыққа» қарама-қарсы: білімсіздік, топастық, теңсіздік, құлдыққа мойынсұну ұғымын бейнелеуге пайдаланылып келгені белгілі. Басқа да баламалар тәрізді бұл өрнек те күні кеше пайда бола қалған жоқ, сонау әріден келе жатыр. Мәселен, 1069-1070 жылы жазылған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» кітабында мына нақыш орын алған:

Түнекте едім, түнімді сөкті барып,
Зұлматта едім, күн нұрын төкті жарық [2, 83].
Міне, мұнда «түн» білімсіздік, қараңғылық ұғымын жинақтап тұспалдауға арналса, «жарық» сөзі қас шындықты, білімді менгере бастауды меңзеп тұрғаны анық. Тек көне түркі емес, бертіңгі татар әдебиеті жұлдызы Ғабдолла Тоқай да өзінің 1909 жылғы «Көңіл жұлдызы» өлеңінде:

Өмірім – түн: тас қараңғы, ай жоқ, күн жоқ, жоқ күндіз,
Шүкіршілік етем, түнде жарқырайды көп жұлдыз [1, 15] – деп, сол кездегі басқа ұсақ халықтар тәрізді татар елінің теңсіздікте, қорлықта өмір сүріп жатқанын тұспалдап бейнелген. С.Торайғыровта да түн: теңсіздік, озбырлық қысымның, қараңғылық, білімсіздіктің символдық (нышандық) белгісі ретінде келтіріліп отырған:

1. Түн жақтан қолын бұлғап Темірқазық,
Аймағым қалмасын деп жолдан жазып.
Толықсып тобын жазбай түрленіп тұр,
Нұрсызы нұрлысынан алып азық [5, 83] (Кешегі түндегі түс, бүгінгі іс, 1913).
2. Қараңғы тұман түнде еді,
Қара қазақ баласы.

Ай мен күн һәм жұлдыз жоқ,
Жым-жырт сахара даласы [5, 89] (Міне, алақай! 1913).
3. Алдымнан қарсы шапса да,
Естімеймін үндерін!
Серпіп тастап түндерін,
Туғызамын күндерін! [5, 92] (Тұрмысқа. 1914).
4. Қойнына қараңғылық енген барып,
Жағалай айналаңның бәрі қауіп.
Қарасаң қараңғы түн жан қорқарлық
Бұл күнде бола алмайтын жолды тауып [5, 97] (Кеш. 1914).
5. Көріп жүрсем күндеймін,
Көрмей жүрсем түндеймін.
Қимақ тұрсын, жат жаннан
Көлеңкенді күндеймін [5, 121] (Жан қалқам. 1914).

Көріп отырғанымыздай, жоғарыдағы мысалдарда өмір бойы түнге камалу, яғни белгісіздік, қараңғылық, озбырлық қыспағының тым ұзаққа созылғанын паш ету алға шықса, сондай-ақ сол қараңғы түннен кейін бір жарық күннің туатынына үміт бар екендігі ескертілген. Жалпы ақымақ адамдардың көңілі «қараңғы түн» екені бөлініп көрсетілген, келтірілген мысалдардың соңына қарай қараңғы түн, яғни жалпы қыспақ, теңсіздік, жоқшылық салдарынан өз көңілдерінің аяқ астындағы жерден төмен екеніне назар аудартылған.

«Түн» сөзі әңгіме болғанда, онымен ұялас, төркіндес, қанаттас «қараңғы» өрнегі де көңіл бөлгізеді. «Түн» сөзі тәрізді, соған туыстас «қараңғы» нақышы да белгісіздік, қараңғылық, сол арқылы білімсіздік, теңсіздік нышаны ретінде келтіріліп отырған. Алысқа бармай-ақ, тағы да татар ақыны Ғабдолла Тоқайдың 1906 жылы жазылған «Уа, қалам» өлеңіне назар аударалық:

Өтпесінші қараңғыда жылымыз бен айымыз,
Біз наданбыз, қасіреттіміз, аянышты халіміз [6, 35 б.].
С. Торайғыровта әрі дәстүрлі орамды, әрі кезең стилін, әрі өзіндік ізденісті ұштастыру орын алған:

1. Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып, күн болам!
Қараңғылықтың көгіне
Күн болмағанда, кім болам? [5, 88 б.] (Шәкірт ойы. 1913).
2. Жас уақытта теңдесін тисе тауып,
Жүрек сырын болмайды қолмен жауып.
Қараңғы жерде өсіп қайрат қылып,
Шыдауына менің тұр көңілім ауып [5, 136 б.] (...ға. 1918).
3. Өмірді үзіп алуы,
Қараңғы көрге салуы.

Мың жасасаң да көңілде,
Сөзсіз арман қалуы [5, 151 б.] (Өмірді үзіп алуы. 1919).

Алғашқыда «қараңғы» сөзі надандықтың, оқымағандықтың т.б. белгісі ретінде алынса, екіншіде лирикалық қаһарманның сезім ерекшелігін әспеттеу үшін «қараңғы» ұғымы рең әсемдігі үлгісінде өрнектелген. Назар аударсақ, алғашқы мысалда лирикалық қаһарман емес, тұтас бір халықтың, қазақ елінің ұзақ уақыт бойы надандықта болуы, оған деген лирикалық қаһарманның ішкі наразылығы, білімге деген құштарлығы, халықты оқытсам деген ішкі арманы т.б. сөз болады.

С. Торайғыров стилі дегенде, оның өзі қатарлас басқа да шығыс ақындары тәрізді тұспалдау көмегімен «жол» сөзі мағынасын біржола кеңейтіп қолдана білгеніне де назар аудартқымыз келеді. Осы орайда дәстүр жалғастығын дәлелдеу үшін тағы да алысқа бармай-ақ көне түркі әдебиеті өкілі Жүсіп Баласағұн туындысы (1069-1070 ж.) мен татар әдебиеті өкілі Ғабдолла Тоқай өлеңінен мысал (1906) келтірумен шектелеміз:

Мейірімді, тура оңына-солына,
Тігер басын ақиқаттың жолына.
Жан алғыштан келер қандай қайыр бар?!
Ұзақ жолға өмір бойы дайындал [2, 86, 174 б.].

Ғабдолла Тоқай да осы пікірді жалғастырған:
Шыбын жаным әрқашан да пида шындық жолына,
Менің жолым - әділ, сара, социалистер жолындай [1, 21 б.].

С. Торайғыровта әрі өзінен бұрынғы игі дәстүрді сақтау, әрі оны дамытып, өзіндік өрнек үстеу жүзеге асқан:

1. Секілді өмір қысқа, жарты тұтам,
Надандар деп ойлап жүр өмірді ұтам.
Аз өмірді ақындық жолға бердім,
Лепес қып түкірген соң молда Мұқан [5, 29 б.].
(Секілді өмір қысқа, жарты тұтам. 1907)

2. Әрине, шыдар-ақпын өлуге мен,
Баспасын жаман жолға көнуге мен,
Ақтармын оқып-жетіп адам атын,
Басқаға жоқ ықылас бөлуге мен...

Шындықтың аулын іздеп түстім жолға,
Разымын не көрсем де осы жолда.
Шаршармын, адасармын, шалдығармын,
Бірақ, бір табармын деп көңілім сонда [5, 90 б.].
(Ендігі беталыс. 1914)

3. Бұл толқын ел тілегі көпке бірдей,
Кейбіреу теріс ойда оны білмей,
Түнге тартып, халықты адастырад,
Алдында жол тұрса да шыққан күндей [5, 147 б.].
(Өң бе, түс пе? 1919)

Сондай-ақ тура жолдан теріс кетпей, тұзу аяқ басуға үндеу бас көтерсе, қарапайым сенгіштерді қисық, қыңыр жолға бастаушылар ісі түйреледі. Лирикалық бейненің өздерін даңғыл жолға бастауды өтінуі бейнеленсе, соңғыда адам ниеті тарылғанда, қиын жолға түсу қаупі өсетіні де ескертілген.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Ғабдолла Тоқай.** Көңіл жұлдызы. – Алматы : Жазушы, 1986. – 180 б. (Ауд. Төкен Әбдірахманов).

2 **Жүсіп Баласағұн.** Құтты білік. – Алматы : Жазушы, 1986. – 616 б. (Ауд. А. Егеубаев).

3 **Қожа Ахмет Иассауи.** Диуани Хикмет. – Алматы : Мұратас, 1993. – 262 б.

4 XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы. – Алматы : Ғылым, 1985. – 320 б.

5 **Торайғыров, С.** Сарыарқаның жанбыры. Бірінші кітап. – Алматы : Жазушы, 1987. – 160 б.

6 **Борев, Ю. Б.** Художественный стиль метод и направление. // «Теория литературных стилей» - деген кітап ішінде. – М. : Наука, 1982. – С. 88.

Материал 23.05.16 баспаға түсті.

Н. К. Жусупов, М. Н. Баратова

Особенности понятий «ночь», «темнота», «дорога» в стихотворениях С. Торайгырова

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 23.05.16.

N. K. Zhussupov, M. N. Baratova

Features of the concept of «night», «dark» and «road» in the poems of S. Toraighyrov

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 23.05.16.

Для примеров Торайгырова более предпочтительны справедливость, правильный путь, имеется в виду возникновение трудностей при постановке на путь исправления плохого человека. Вместе с тем,

значение слова «путь» расширяется и оно издавна используется в значении борьба, схватка. Но не все пути правильны и реализовано предпочтение приступить к какому-то действию, выйти в путь с помощью витиеватой речи лирического героя.

In his works, Toraighyrov preferred equity, the right way, meaning the difficulties occurring in the path of correcting a bad person. At the same time, the meaning of the word «path» expands and it has long been used in the sense of struggle, fight. But not all the paths are correct and there is implemented the preference to start some action, go on this path with the help of a florid speech of a lyrical hero.

УДК 78.018.43:81'243

А. Б. Ибраева¹, С. А. Уразбаева²

¹к.ф.н., доцент, Казахский Гуманитарно-Юридический университет, г. Астана; ²магистрант, Евразийский Национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана
e-mail: nar9393@mail.ru

МОДЕЛИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЕ

В статье анализируется современное использование новых образовательных технологий в учебном процессе при изучении иностранного языка. Рассматриваются существующие подходы к определению и описанию моделей дистанционного обучения, основными целями всех предложенных моделей дистанционного обучения являются предоставление и получение образования на расстоянии.

Ключевые слова: модели дистанционного обучения, иностранный язык, виртуальное, сетевое, смешанное.

ВВЕДЕНИЕ

Знания и квалификация становятся приоритетными ценностями в жизни человека в условиях информационного общества, в том числе и международного. Отсюда возрастающая значимость обучения иностранным языкам, формированию коммуникативной компетентности, потребности внесения изменений в преподавание иностранного языка в неязыковых вузах.

Современные методы обучения иностранным языкам основаны на коммуникативном подходе и включают в себя использование различных Интернет технологий, которые вносят в образовательный процесс демократичность, открытость, мобильность.

Изменения в процессе обучения английскому языку, которые происходят во многих ведущих казахстанских вузах тому подтверждение.

Нововведения касаются самых разных аспектов учебного процесса, начиная со смены организации пространства в аудиториях, оснащением учебных классов современными техническими средствами и заканчивая апробацией новых образовательных технологий на практических занятиях и во время самостоятельной подготовки студентов с использованием большого числа онлайн компонентов и Интернет ресурсов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Технология смешанного обучения (blended learning) становится наиболее востребованной при изучении иностранного языка, поскольку она с одной стороны, позволяет максимально продуктивно организовать время преподавателя и отдельно взятого студента, а с другой стороны, делает процесс изучения языка увлекательным и доступным.

Понятие «смешанное обучение» появилось не так давно. С одной стороны, это объединение строгих формальных средств обучения (работа в аудитории, изучение материала языкового курса) с неформальными (обсуждение важнейших аспектов учебного материала посредством электронной почты и Интернет-конференций). С другой стороны, это комбинирование различных способов подачи учебного материала (очное face-to-face, электронное online learning и самостоятельное обучение self-study learning) с использованием методики управления знаниями [1].

До появления информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) – методы и программно-технические средства, интегрированные с целью сбора, обработки, хранения, распространения и использования информации – преподаватели иностранного языка пользовались теми техническими средствами, которые в определенный период времени были актуальны: лингафонные кабинеты, различные аудио и видеоматериалы. В настоящее время образовательные технические возможности расширились – появились компьютерные онлайн тесты, позволяющие определить уровень владения иностранным языком, различные обучающие программы, возможность онлайн общения с носителями языка, доступ к аутентичным иноязычным текстам.

Однако не стоит забывать о том, что стремительное развитие информационных технологий не всегда соответствует необходимому уровню компьютерной грамотности преподавателей. С одной стороны, здесь можно говорить об осторожном отношении преподавателей использовать

современные компьютерные технологии в учебном процессе – о проявлении технофобии [2]. С другой стороны, преподаватели, относящиеся к разряду «цифровых иммигрантов», не желают вникать в суть происходящих перемен и менять стиль преподавания, выработанный на протяжении многих лет, внедряя ИКТ в процесс обучения.

Еще одной трудностью в освоении новых коммуникационных технологий является нехватка времени у современного педагога который постоянно следит за изменениями и нововведениями в области образовательных технологий и в соответствии с этим выстраивает учебный процесс, обсуждает инновационные процессы с коллегами, участвует в методических семинарах и научно-практических конференциях, а создание электронных курсов или разработка учебной программы с использованием ИКТ требуют длительных временных затрат.

В научно-методической литературе широко обсуждаются различные способы организации дистанционного обучения на базе новых информационных технологий, под которыми мы понимаем модели (варианты, виды) дистанционного обучения (Е. С. Полат, А. Е. Петров, В. П. Кашицин, А. А. Андреев, И. М. Ибрагимов, В. И. Солдаткин, А. В. Хуторской, Е. В. Рябцева, Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин и др.). Организация обучения ИО и в дистанционной форме строится по-разному в зависимости от используемой модели ДО, на выбор которой влияют цели и концепция обучения.

В данном пункте рассматриваются существующие подходы к определению и описанию моделей дистанционного обучения и определяется какие из них в наибольшей степени применимы для предметной области «Иностранные языки».

Анализ литературы по данному вопросу показал, что до сих пор не существует общепринятой трактовки моделей дистанционного обучения: одни исследователи определяют модели ДО по параметру «организация системы обучения», называя их «организационными моделями дистанционного образования», другие – по типу образовательных учреждений, третьи - по параметру «организация учебного процесса».

В качестве основных организационных моделей дистанционного образования А. Е. Абрамшин, Т. П. Воронина, О. П. Молчанова, А. Н. Тихонов, выделяют заочное обучение, открытое, телеобразование, виртуальные классы и учебные заведения [3].

Существующие модели образовательных учреждений, И. М. Ибрагимов предлагает определять, исходя из влияния на них трех факторов: технологического, педагогического и организационного [4]. По его мнению, характер первого из них зависит от информационных технологий, используемых для разработки, доставки, поддержки учебных курсов и учебного процесса в целом, значение второго компонента определяется

набором методов и приемов, применяемых в ходе учебного процесса. Третий компонент характеризует специфику организационной структуры образовательного учреждения дистанционного обучения. Идеальная модель дистанционного обучения, с его точки зрения, должна включать в себя учебную среду с оптимальным распределением роли указанных компонентов (технологически, педагогических, организационных).

Нами были проанализированы имеющиеся классификации моделей ДО по этому признаку и сделана попытка обобщить опыт исследователей (В. П. Кашицин, И. М. Ибрагимов, Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, А. Е. Петров).

На основе анализа моделей, можно сделать вывод, что основными целями всех предложенных моделей дистанционного обучения является предоставление и получение образования на расстоянии, а именно:

- предоставить реальную возможность широкому кругу обучаемых улучшить и расширить свои знания в интересующих их областях в рамках существующих образовательных программ;
- получить аттестат, ту или иную квалификационную степень на основе результатов соответствующих экзаменов;
- обеспечить качественное образование по различным направлениям школьных и вузовских программ.

Данные модели используются как программы отдельных университетов, где практикуются очные, заочные и дистанционные формы обучения. междууниверситетские, разработанные и используемые совместными усилиями нескольких образовательных учреждений, так и автономные программы, разрабатываемые для самостоятельного использования обучаемыми по определенным направлениям.

Особенности дистанционного обучения в предметной области «Иностранные языки», в наибольшей степени позволяет учесть классификация моделей ДО по критерию «организация учебного процесса». Этот признак в наибольшей степени соответствует специфике различных предметных областей, как теоретических, так и практических, к которым относится обучение иностранному языку. В. И. Солдаткин [5], опираясь на исследования В. Е. Бочкова [6], предложил использовать следующие параметры в качестве оснований для классификаций разнообразных моделей ДО:

- 1) Степень активности педагогического взаимодействия преподавателя и обучаемого.
- 2) Степень интеграции теоретического обучения по определенной образовательной программе с профессиональной практической деятельностью обучаемого в соответствующей сфере.
- 3) Степень организационно-методической поддержки и контроля самостоятельной работы обучающегося со стороны образовательного учреждения.

Данный трехкритериальный подход позволил нам определить значение нормативов ресурсного обеспечения дистанционного образовательного процесса для разных объемов учебных программ (уровней предоставляемого образования) в сочетании с технологией их реализации, формами и способами организации образовательного процесса, и результатами деятельности образовательных учреждений, использующих разнообразные инновационные педагогические и информационно-коммуникационные технологии. Предложенные параметры и результаты исследований, проведенные коллективом авторов под руководством В. И. Солдаткина, представлены в материалах Казахстанского портала открытого образования [7].

Анализ научной литературы позволяет сделать вывод, что в наибольшей степени специфику предметной области «Иностранные языки» позволяет учесть классификация моделей, базирующаяся на признаке «организация учебного процесса» [8]. Авторы называют следующие модели организации учебного процесса при ДО: интеграция очных и дистанционных форм обучения; сетевое обучение; дистанционное обучение и кейс-технологии; дистанционное обучение на базе интерактивного телевидения (two-way TV) или компьютерных видеоконференций. Хотя все эти модели организации дистанционного процесса обучения включают как традиционные средства, так и средства новых информационных технологий, основной акцент при построении моделей исследователи делают на реализации возможностей Интернет-технологий, что полностью соответствует логике и задачам данного исследования.

Модель 1. «Сетевое обучение»/«Виртуальное обучение» - способ организации дистанционного обучения с использованием образовательной среды, основанной на Интернет-технологиях. Эта модель позволяет значительно снизить или полностью избежать влияния пространственно-временной синхронизации на интенсивность педагогического взаимодействия.

По мнению Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркиной и А. Е. Петрова, эта модель ДО может полностью заменить очную форму обучения и быть самодостаточной для получения качественного образования при условии грамотной ее организации [9]. Схожую мысль высказывают А. Н. Щукин и А. В. Хуторской, описываемая модель ДО может быть сопоставима с очным обучением. Она выступает как средство, которое позволяет усилить личностную ориентацию обучения и предоставляет учащимся выбор формы и темпа подготовки [10].

Модель 2. «Сетевое обучение и кейс технологии» во многом строится на тех же принципах, что и модель «сетевое обучение». Отличие между ними заключается в используемых средствах обучения, данная модель применяется в тех случаях, когда для организации учебного процесса с «удаленными» учащимися нет необходимости разрабатывать сетевые учебники, учебные пособия и учебно-методические комплексы.

Модель 3. «Смешанное обучения» «Интеграция очного и дистанционного обучения» представляет собой сочетание очной/традиционной и дистанционной формы обучения, когда учащийся проходит базовое обучение ИЯ в очной форме, а отдельные виды деятельности выносятся на дистанционную форму.

Для предметной области «Иностранный язык» в очной форме будут использоваться все традиционные виды учебной деятельности. Эти виды требуют постоянного личного контакта обучающихся с преподавателем и другими членами группы или очного присутствия преподавателя (практические занятия, контрольные мероприятия, защита учебных проектов и др.).

Модель 4. «Распределенный класс» строится на организации учебного процесса в режиме реального времени (on-line) на базе интерактивного телевидения (two-way TV), видеоконференций, средств IP-телефонии (например, Skype). Занятия в такой модели ведутся с учащимися очного отделения одновременно с «удаленными» студентами при помощи интерактивных телекоммуникаций или проведении видеоконференций в сетях (при наличии специального телеоборудования и видео или веб-камер).

ВЫВОДЫ

Как видно из описанных выше моделей, каждая из них имеет свою специфику и предназначена для решения конкретных дидактических задач, а также имеет своего пользователя в лице обучающегося и преподавателя. Специфика каждой модели дистанционного учебного процесса обуславливает отбор и структурирование содержания обучения, организационных форм и средств обучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Дмитриева, В. Ф. и др.** Дистанционное обучение: сущность, проблемы. Внедрения // Специалист, 1996. – №11-12. – С. 37-40.
- 2 **Чошанов, М. А.** Проблемно-модульное проектирование содержания обучения // Среднее спец. образование. – 1991. №8. – С. 13-16.
- 3 **Полат, Е. С. и др.** Как организовать обучение иностранному языку дистанционно на базе компьютерных телекоммуникаций // Дистанционное обучение: Учеб. пособие / Под ред.
- 4 **Лукошкина, Н. Л.** Методические принципы создания профессионально ориентированных автономных обучающих компьютерных курсов для взрослых по чтению на иностранном языке (на примере французского языка): Автореф. днс. канд. пед. наук. – М., 2000.

5 Информационно-обучающая среда как средство развития познавательной самостоятельности студентов педвузов: Дис. канд. пед. наук. – Челябинск, 2000.

6 Буланкина, Н. Е. Поляязыковое информационно-образовательное пространство личности. Методология. Проблемы. Технология. – Новосибирск, 2000. – 61 с.

7 Тихонов, А. Н., Абрамешин, А. Е., Воронина, Т. П., Иванников, А. Д., Молчанова, О. П. Управление современным образованием: социальные и экономические аспекты / Под ред. А. Н. Тихонова. – М., 1998. – С. 49-150.

8 Ибрагимов, И. М. Информационные технологии и средства дистанционного обучения. Учеб. пособие. – М. – 39 с.

9 Теория и практика дистанционного обучения. / Под ред. Е. С. Полат. – М., 2004. – С. 80-82.

10 Сагаров, В. А. Дидактика / В. А. Ситаров / Под ред. В. А. Сластешина. – М., 2002; Хуторской А. В. Дидактическая эвристика: Теория и практика креативного обучения / Под ред. А. В. Хуторской. – М., 2003.

11 Мур, М. Г., Кирсли, Г. Дистанционное обучение: системный обзор. Тесты и письменные работы. – Интернет ресурс: <http://www.cito.ru/gdenet/teaching/instruction/assignment/1>;

Материал поступил в редакцию 02.05.16.

А. Б. Ибраева¹, С. А. Уразбаева²

Қазіргі оқыту жүйесіндегі шетел тілін қашықтан оқыту модельдері

¹Қазақ Гуманитарлық Заң университеті;

²Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ.

Материал 02.05.16 баспаға түсті.

А. В. Ibrayeva¹, S. A. Urazbayeva²

Models of distance learning of a foreign language in modern educational paradigm

¹Kazakh Humanities and Law University;

²L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.

Material received on 02.05.16.

Мақалада шетел тілін оқыту кезіндегі оқу үдерісінде жаңа білім беру технологияларын қолданудың қазіргі заманғы тәсілдері талданады. Қашықтан оқыту үлгілеріне анықтама және сипаттама берудің қолданыстағы әдістері қарастырылады, қашықтан оқытудың ұсынылған әдістерінің басты мақсаты білімді қашықтықтан беру мен алу болатындығы дәйектеледі.

The paper analyzes new educational technologies in teaching a foreign language. And observes different approaches to the description and the definition of distance learning models, the main objectives of the given distance learning models are delivery and getting education at a distance.

ЭОЖ 821.512.122.32.09

Ж. Т. Қадыров¹, Ж. С. Таласпаева², С. Н. Жәмбек³

¹ф.ғ.к., профессор м.а., қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі;

²ф.ғ.к., профессор м.а., Тіл және әдебиет институтының директоры, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ.; ³ф.ғ.к., профессор м.а., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

КӨРКЕМ ӨНЕРДІ ТАЛУДАҒЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАР

Мақалада көркем өнерді танудағы эстетикалық категориялар қарастырылады. Оның көркем өнерді, көркем образ табиғатын танытатын ерекшеліктері, орны сипатталады. Әсемдік, сұлулықты қабылдауға қатысты галымдардың көзқарастары, тұжырымдары, пайымдаулары сараланады. Трагедия, комедия, идеал ұғымдарының мәні, маңызы көрсетіліп, эстетикалық категория ретінде ұсынылып беріледі.

Кілтті сөздер: эстетика, эстетикалық категория, эстетикалық құбылыс, эстетикалық толғаныс, эстетикалық ұғым, эстетикалық эмоция, жарық эстетикасы, дионистік эстетика, трагедия, комедия, идеал

КІРІСПЕ

Көптеген ғасырлар бойы әсемдік ең басты және тіпті ең жалғыз эстетикалық категория ретінде танылып келді. Бірақ XVIII ғасырдың ортасында философтар мен өнер саласының мамандары эстетикалықтың аясы тек қана әсемдікпен шектелмейтінін, оның аясы одан ауқымдырақ екенін түсіне бастады. Әсемдіктен де кеңірек ұғымдар бар деген түсінікке, ойға келді.

XVIII ғасырдың екінші жартысында ол эстетикалық категориялардың мәртебесіне көтеріліп, әсемдікпен тең дәрежеде бағаланды. Асқақтықты Э. Берк оның соңын ала И. Кант құдіреттілік пен ұлылықтың көріністері

ретіндегі: күш, ауқымдылық, өлшеусіздік сипатында қарастырады. Әсемдіктен өзгешелігі онда тыныш толғанысқа орын жоқ. Мұнда хаос, стихия, тәртіпсіздік орын алады. Ол өз кезегіндегі жан- дүниені аласапыранға толтырып, буынға ақылға сыйымсыз күштерді айтуға түрткі болады.

Классикалық эстетика және қазіргі заманғы өнер теориктерінің еңбектеріне сүйене отырып, көркем шығармашылықтың үш маңызды және органикалық тұрғыда өзара байланысты аспектілерін айқындаймыз. Олар: эстетикалық, танымдық және бақылаушылық (дұрысы – авторлық аубъективтілік аспектісі).

Өнер бәрінен бұрын эстетикалық құбылысқа жатады. Оның аясына эстетикалық тұрғыда қабылданатын, адамның шығармашылық ынтасы мен қабілеті арқасында дүниеге келетін өнер туындылары жатады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Эстетикалық» сөзінің әу бастағы мағынасы (ескі грек) – сезімдік (көру және есту) қабылдау дегенге салды. Соңғы ғасырдың өн бойында бұл адамның шындықты игерудегі ерекше эмоционалды-бағалаушылық қызметін атайтын болды. Шындықты игерудегі адамдардың эстетикалық қызметі, іс-әрекеті жекелеген заттар мен құбылыстарды ой сарайына сала отырып әлдененің біткендігіне, аяқталғандығына, тұтастығына қатысты танылады. Бәрінен де қабылдаудағы осы тұтастық адамдардың шындықты эстетикалық тұрғыдағы игеруінің басты күші, негізі қайнар көздері болып табылады.

«Тұтастық» немесе «бүтіндік» негіз болмысын кемелділік, аяқталғандық, жеке даралық толықтық күйін білдіреді. Тұтастық, нысанның оймен қабылдауды іске асыратын мүмкіндік күйін білдіреді» – деп жазады В. И. Тюпа [1, 20 б.]. Тұтастық қамын иеленген заттың әрбір бөлігінде оның бірлігінің таңбасы, сипаты жатады. Бұл бірлік әрбір элементтің, әрбір тізбектің қажеттілігін сездіреді. Ол максимальды тұрғыда тәртіпке түскен және аяқталған (немесе солай қабылданған) оған «артық ештеңені қоса алмайсың, ала алмайсың, бір нәрсені бүлдіріп алмай, ешнәрсені өзгерте де алмайсың» [2, 170 б.].

Жекелеген заттардың тұтастық (бүтіндік) күйіне негізделген эстетикалық толғаныс моральдық және утиметарлық бағалаулардан түбірімен өзгеше болып келеді. Ол сонымен қатар нысаны болмыстың жоғары күштері болып табылатын діни сезімдерін, тікелей қабылдауға келе бермейтін заттарды, құбылыстарды, тіршілікті анаментикалық тұрғыда (ақыл-оймен) бөлшектейтін ғылыми танымнан да өзгеше болып келеді.

Ең маңызды, көзге түсерлік, ауқымды эстетикалық толғаныс пайымдаушылық және бір мезгілде танымдық сипат иеленеді. Заттарды эстетикалық тұрғыда қабылдау барысында, біз тікелей сезім күші арқылы (логикалық тәсілдерге жүгінбей-ақ) оның біз үшін мәні мен болмысын

айқындаймыз. А. Ф. Лосевтің пайымы бойынша эстетикалық дегеніміз «міндетті түрде сырттан берілетін заттардың ішкі өмірі, құбылысы», «мақсатсыз тамашалауға, қызықтауға орын бере отырып, толғаныстық тұрғыдағы құндылыққа ие болады [3, 311 б.].

Эстетикалық бөлінбейтін объективті (заттық) және аубъективті (эмоционалдық) екі аспектіге ие. Ол өзін қабылдайтын заттардың қасиеті және қабылдаушы сана белгілерінің өзара біріккен іс-әрекеті, қимылы ретінде танытады. Былайша айтқанда эстетикалық аясында ерекше сипаттағы көңіл-күй, сезім-толғаныстарымен қатар, заттардың белгілі бір қасиеттерінің объективті алғышарттары да орын алады.

Эстетикалық ұғымы мен терминінің тарихына тоқтала кетейік. XVIII ғасырдың ортасында эстетикалық арнаулы ғылыми – философиялық пән – эстетиканың нысанына айналды. Оның негізін қалаушы, неміс философы А. Баумгартен латын тілінде шыққан екі томдық «Эстетика» (1750, 1758) трактатында эстетиканы логикалық танымға қарама-қарсы сезімдік танымның кемелділігі тұзбасындағы ілім ретінде сипаттама береді. Сонымен қатар оны әсемдік туралы ғылым ретінде таниды. Бірақ эстетикалық ой Еуропада және Шығыста антикалық және ежелгі дәуірлерден үзілмей келе жатыр. Эстетикалық эмоцияның заттық алғышарттарын түсіндіру, таныту тәжірибесі ретіндегі көптеген әсемдік туралы ілімдер қалыптасты.

Көркем өнерді, көркем образ табиғатын танытатын әсемдік туралы ілімде эстетикалық категориялардың орны ерекше. Олар: әсемдік, асқақтық, трагедиялық, комедиялық, эстетикалық мұрат. Әсемдік философиялық-эстетикалық категория тұрғысында Ежелгі Грецияда қалыптасып үлгерген [4, 51-56 бб.].

Әсемдік категориясы Платон мен Аристотель ілімінен әл-Фараби мен ибн-Сина көзқарастарынан Гегель мен Кант, Владимир Соловьев пайымдауларында зат пен оның келбетіндегі соншалықты бір әмбебаптық болмыс және сөз жоқ шексіз позитивтілік ұғынылады. Әсемдік заттың құрылымдық көрінісіндегі бір ізгілік сипатында көрініс тауып, идеяның сезімдік көрінісі ретінде танылды.

Әсемдіктің болмыстық (онтологиялық) негізі әрқалай түсіндіріледі. Аристотельдің ұғымынша сұлулық бәрінен бұрын – айқындық, үйлесімділік, тәртіп. Кейінгі дәуірлерде бұл түсінік гармония мен симметрия, тепе-теңдік пен тыныштық ұғымдарымен астасып жатты.

Көз жауын алар ғимараттар мен әсем картина, таңдай қақтырар поэзиядағы сұлу суреттер мен бейнелеулер көркем өнердегі әсемдік категориясының жарқын сипаты, айқын болмысы болып табылады.

Қыз Жібектің ақтығы,

Наурыздың ақша қарындай

Ақ бетінің қызылы

Ақ тауықтың қанындай,
Екі беттің ажары
Жазғы түскен сағымдай,
Білегінің шырайы
Ақ балтаның сабындай,
Төсінде бар қос анар
Нар бураның санындай,
Оймақ ауыз, құмар көз
Іздеген ерге табылды-ай!...

(Қыз Жібек).

Әлемдік фольклордың әсем үлгісіне жататын бұл туындыда халық жыршысы сомдап отырған кереметтей сұлу, жан тебіренерлік әсерлі суретке қарап отырып, оның эстетикалық талғамына, әсемдік иірімдеріне таңғалмасқа болмайды.

...Ағарып атқан таңды ай - деп,
Шолпанды шыққан күндей деп,
Май қаңбақта ағаларды аты жусап жатыр деп,
Ақ шаңдақты құрып қойған шатыр деп,
Жазыда көп – ақ жортқан екенбіз...

(Доспамбет).

Орта ғасырлық қазақ жырауының әсемдік танымы бұл. Енді Абайға құлақ түрелік:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп

(Абай).

Ақынның әсемдік дүниесінде табиғаттың майда қоңыр идеясы бой көрсетеді. Адам сезіміндегі сұлулықты поэзия тілінде паш етеді:

Шіркін-ай өткен сол бір шақ,
Ғайыптан маған кезіктің.
Көрініп өткен түске ұқсап,
Тәңіріндей, әзіз көріктің!

(Пушкин-Шаңғытбаев Қ.)

Адам сезіміндегі сұлулық сырын, әсемдік кілтін ұлы ақын дөп басқан. «Тас бұлақтың суындай», «сылдырлаған өңкей келісімнен» гармония мен симметрия, тепе-теңдік пен тыныштық лебі еседі.

Діни танымға негізделген эстетикада (исламдық, христиандық) да әсемдік, сұлулық туралы пайымдарда тәртіп (оччо) туралы категорияның орны ерекше. Жалпы космос (ғарыш) деген сөздің өзі грек тілінде «тәртіп» деген ұғымды білдіреді. Мұсылмандық, исламдық танымда «он сегіз мың

ғаламды жаратқан бір Хақ, Алла тағала, ол үлкен бір тәртіпке бағынады. Бәрі де өлшеулі, өлшеусіз ешнәрсе жоқ. Дүниенің негізі ұлы тәртіп» деген ұғым бар. Христиан теологтарында Қасиетті Августинде «Дүниенің негізі – тәртіпте» деген көзқарас бар. Ол бүкіләлемдік тәртіпке «әлем өзінің сұлулығымен міндетті» деген ой айтады [5, 94 б.].

Діни танымда әсемдікке қатысты «Жарық нұр» ұғымның орны да ерекше. Мұсылмандық дүниетанымында «Дүние – Алланың жарық нұры» ретінде танылады. Николай Кузанский деген ойшыл «Мәңгілік құдайлық жарықпен кез – келген көрінетін болмыстың әмбебаптық пішіні мен қуат көзі жоғары бір нұрдың жарқырауынан болады» деген ой айтады [6, 117 б.].

Ол зат өзінің әсемдігін «пішіннің нұрлануынан» табады деп тұжырымдайды [6]. Бұл эстетикалық тұжырымдама «Құдай дегеніміз – жарық нұр» деген Византиялық Богослов Симьян Нотйдің (XI ғ.) көзқарастарынан бастау алады. Мұндай танымның іздері Шәкәрімде де бар:

Жарықтан бізді бу қылады

Құбылтып бізді су қылады

Судан топырақ қатырып

Топырақтан жасыл туғызды. (Шәкәрім)

Жарық нұр, сәуле эстетикасы антикалық кезеңдерден-ақ тамыр тартыпты. Оның негізінде күн мен от туралы түсініктер жатса керек. «Барлық адамға салатын, игерілетін, ақылға сиятын нәрселердің бәрі, барлық эстетикалық және әсемдік Платонда жарық, айқын, жарқыраған және соншалықты ашық сипатта бағаланады. Тіршіліктің жоғары идеясы күн болып табылады» [3, 430 б.]. Бізге жақын ойшылдардан жарық эстетикасына маңыз Арин Владимир Соловьев болды. Ол «әсемдік тек қана нұрланудан туады» және жарық дегеніміз «әлемдік тұтастықтың көрінісі» – деп тұжырымдады [7, 364-365 бб.].

Жарық эстетикасы тек діни таным ғана емес, дүнияуи өмірдің барлық салаларына кең таралған. Ашық жарқын түс, жарқыраған, құбылған, сәуле шашқан, от шашқан, нұр шашқан нәрселерге адамдар ертеден-ақ құмар болған. Ол жарық нұрды, сәулені жоғары күштердің сыйы деп қабылдаған.

Абай Лермонтовтан аударған «Қанжар» деген өлеңінде:

«Сүйкімді болат қанжар, тұрсың жайнап,

Ыстық – суық майданда шығады ойнап» – десе, енді бірде:

«Болатша дірілдеген жалын көрген,

Бір күңгірт тартып және оқтай жанған» – дейтіні бар.

Өмірге, жарық сәулеге, жарық нұрға өлердей ғашық, қазақ жазба поэзиясының ірі өкілі Мұқағали Мақатаев жарық нұр туралы толғанысын былайша білдіріпті:

Мен сені сүйгем

Жаныммен сүйгем, Жарық Күн!

Жатсам да сүйем тұңшығында тамұқтың – десе оның өмір болмысының негізі екендігін былайша өрнектепті:

Өмір дегенге,
Тірлікте, сірә, жетер ме ай.
Жарық сәуледен басқаның бәрі бекер ғой.
Бекер ғой бәрі,
Бекер ғой бәрі – бөтен ғой,
Өмір дегенің – бір күндік сәуле екен ғой!...

Сонымен эстетика ілімінде әсемдік категориясының сипаттарына тоқталғанда, ең алдымен ерекше бір үйлесімділік, тәртіптілік, байыптылық, тоқтаулылық, байырқаулық, сабырлық, жанға жайлы тыныштық, қоңырқай әсем көңіл-күй, музыка тіліндегі «мажорлық» қасиеттері еске түседі және ол бірден-бір қажеттілік.

«... Кешке ескен жібек жылы жел сұлу,
Хош иісті түрлі-түсті гүл сұлу.
Әдемі аспан – төбедегі көк шатыр,
Асқар тауы, дариясымен жер сұлу...» (Мағжан).

Табиғаттағы әсемдік, сезімдігі сұлулық шумақтағы Мағжан өлеңдерінің жолына сыйып кеткен. Әсемдік теориясы XVIII-XIX ғасырлар шегінде Германияда түбірлі жүйелеуге түсіп, жаңартылған. Әсемдіктің заттық мазмұны мен пішініне қатысты үйлесімділігі мәселесі қызу талқыға түсті. Оны шешудің екі түрлі тенденциясы айқындалды. Гегель ежелгі және ортағасырлық эстетика дәстүрлерін басшылыққа ала отырып «сұлулық пен шындық дегеніміз бір нәрсе, әсемдік дегеніміз – «идеяның сезімдік көрінісі», былайша айтқанда әлдебір рухани болмыс: «болмыстың сезімдік тұрғыда орын алуы» бұл жерде, руханилықпен» көмкерілген деп тұжырымдады.

Кант Гегельге дейінгі бірнеше онжылдықтарда басқаша тұжырымдады. Оның көзқарасы бойынша сұлулық затқа міндетті түрде оның пішіні арқылы беріледі. Ол «белгілі бір бірліктегі көптүрліліктің үйлесімі» ретінде көрініс табады. Затқа әсемдік тұрғыда қабылдану үшін тартымдылық та, әсерлілік те, кемелділік те қажет емес, бірақ қатаң пішінді реттілік, сыртқы пропорция, симетрия қажет. Еркін сұлулықтың таза үлгілері ретінде философ гүлдерді, құстарды, моллюскаларды атайды. Адамдар сұлулығы жеңіп «серіктес» ретінде аталып қалады. Кейінірек Гегель мен Канттың әсемдік туралы ілімін мазмұн эстетикасы және пішін эстетикасы деп атайтын болды.

Антикалық дәуір мен орта ғасырларда асқақтық стильдің қасиеті ретінде танылды. Бұл дәстүрдің бастауында Псевдо-Лонгиннің «Асқақтық туралы» (б.д.д. I ғ.) трактаты тұрды. Бастапқыда асқақтық эстетикалық категория ретінде емес, риторикадағы стилистикалық фигура ретінде танылды. Біздің дәуіріміздің I ғасырында танымал грек риторы Аполлодордың шәкірті Сицилияның Калакта қаласында туған Цецилий «Асқақтық туралы» деген

шығармасын жазды. Шығармада асқақтық стилінің арнаулы ережелері қарастырылды, шешендік сөз техникасының сұрақтары, стилистикалық фигуралар мен троптар жүйеленді. Цецилийдің қарастырған шешендік өнердің стилистикалық ұстанымдарын риториканың үлкен әсерінде болған көркем әдебиетке де қатысты оңай қолдануға болатын. Цецилийдің трактаты біздің заманымызға жеткен жоқ. Ол туралы кейбір мәліметтер сақталған фрагменттер менбасқа авторлардың шығармаларындағы полемикалық ескертулер арқылы ғана белгілі болып отыр. Автордың атынсыз Цецилийдің шығармасына жауап ретіндегі «Асқақтық туралы» басқа трактатта жетіп отыр. Бұл шығармада б. д. I ғ. жазылған болу керек. Көп уақыт бойы ол Лонгинге телініп келді, алайда қазір дәлелдейтіндей ол шығарма оған тиесілі емес. Қазір дәстүр бойынша белгісіз авторды Псевдо – Лонгин деп атайды.

Псевдо-Лонгин асқақтық туралы Цецилий қарастырған стилистикалық ұғымдар ретінде сақтайды, алайда сонымен қатар оның мазмұнын эстетикалық категориялардың мәніне дейін кеңейтеді. Автор үшін әдебиеттегі барша асыл нәрсе асқақтық аясына жатқызылады.

Асқақтық, деп тұжырымдайды Кант, қорқыныш туғыза алады, ең бастысы ол «біздің күштерімізді оятады, қоздырады», өзіне еліктіреді, тартады – дейді. Асқақтықты философ адам өмірінің шындығы деп емес, табиғат стихиясы, оның дүлей күші ретінде қарастырады. Үрей туғызатын шың – құздар, құрсаңған бұлт, найзағайлы нөсер, вулкандар, дауылдар, аласапыран мұхит, алып сарқырамалар, міне осыларды асқақтық ретінде атайтынымыз – деп жазады ол, «олар біздің жан – дүниемізді қалыпты жағдайдан жоғарылатады, асқақтатады, жаңа қарсылыққа қарсы тұра алар қуат дарытады, күш – қайрат үстейді, қабылетке ие болғызады, күш бермес болып көрінетін табиғаттың алапат күшіне қарсы тұра алар біздің бойымызда ерлік сезімін туғызады» [8, 131 б.]. Канттың түсінігіндегі асқақтық әртүрлі елдер мен дәуірлердің өнері мен әдебиетінде кенінен айшықталды.

«Король Лир» пьесасындағы шекспирлік борандарды, Лермонтовтың «Мцыри» поэмасындағы, Толстойдың «Казактар» әңгімесіндегі (Оленинді кавказдың сұсты да сәулетті, алып таулары таң қалдыратын, ал шексіз, ну ормандағы жабайы, тағы боп өсіп кеткен бай өсімдіктер әлемін көргенде жағасын ұстап, шегін тартатын) пейзажды еске алайық. Дошы боран, алапат дауыл, тулаған толқындар мен аласапыран теңіз суреттерінің мысалдары қазақ әдебиеті шығармаларында да жетіп артылады.

М. Әуезовтың «Абай жолы» романындағы қыс күні аң аулап жүрген Абайлардың адасып кеткен кездегі боран суреті, Ғ. Мүсіреповтың «Тулаған толқында» повесіндегі Біржан мен Шәйзаның асау толқында арпалысқан кезі, Ө. Нұрпейісовтың «Соңғы парыз» романындағы Жәдігердің теңізде адасуы, Т. Ахтановтың «Боран» романындағы Қоспан тағдыры, Т. Жармағанбетовтың

«Отамалы» повесіндегі долы боран суреттері бәріміздің де есімізде шығар. Бұл көріністер оқырмандарын үрейлендіріп, сескендіріп қоймайды, оның жеңуге деген ұмтылыс, серпіліс туғызады. Көркем әдебиеттегі бұл тақырыптардан байқағанымыздай, әдебиет дүлей, долы күштерді, стихияны ауыздықтауға көркемдік тұрғыда игеруге талпыныс, ұмтылыс жасаған. Көркемдік тұрғыда игерген деуге болады. Оқырмандарында соған ұмтылдырады, шақырады. Қазақ поэзиясы да бұл тақырыптардан сырт қалмаған:

Асау терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты жарып.
Арыстанның жалындай бұйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып.
(Абай – Лермонтов)

Табиғаттың асау күшін ұлы Абай осылай алапат суретпен көрсетсе, енді бір ақыны Қасым Аманжолов биік құз – шыңның сұсты суретін:

Қабағын түйіп құз тас тұр
Төңірегіне парық сап,
Шыңында шулап құстар жүр,
Айнала ұшып шарықтап,
Кеудесі жалын қара бұлт
Келеді төніп аспаннан.
Алып құз тас сұп – сұрғылт
Жамылып шапан – боз тұман
Шық моншақтап – шыпшып тер
Сорғалар жасы жүзінде...

– деп оқырмандарын бей-жай қалдырмай, ерекше бір күйге түсіреді. Асқақтықтың, іріліктің, ауқымдылықтың шама-шарқын аңдатады, парқын ұқтырады. Оқырман көңілінде тек әсемдік қана емес, онымен парапар, жалғасып жатқан асқақтық ұғымында барлығын аңдатады.

Асқақтық Псевдо – Лонгиннің түсінігінше, адамды құдайлық сипатқа дейін көтереді, мәңгілік өмір сыйлайды, адам жадында мәңгі өшпес таңба, із қалдырады. Адамдар кішкене жылғаларды көргенде, қанша таза, мөлдір, пайдалы болса да асқақтық сезіміне бөленбейді. Ал Ніл, Дунай, Рейн сияқты өзендерді, әсіресе мұхитты көргенде таңқалғаннан есі шығады. Тайфун, Торнадо, от – жалын шашып жатқан жанартаулар сияқты алапат көріністерді көргенде, былайша алғанда қауіпті құбылыстар болса да сырттай қызығып жан – дүниелері орасан сілкіністе болады.

Гомердің «Илиадасында» Олимп тауларында отырып, әлемді көз жанарларымен баққан құдайлар, бір кеңістіктен, екінші бір кеңістікке қанатты аттарын жегіп алып, бір-ақ секіріп өтетін көріністер бар. Гомер суреттеген осы көріністері асқақтық сипатын Псевдо – Логин өз түсіндірмесінде былайша ашып көрсетеді: «Ақын аттардың секірісін әлемдік кеңістікпен өлшейді.

Мұндай ауқымды, алып өлшемдер бізді таң қалдырады: егер аттар тағы бір секіріс жасаса не болады? Онда оларға бұл әлемнен орын табылмас еді!».

Ф. Шиллер Кантты толықтыра келе, өзінің арнаулы еңбегінде асқақты таза адамдар әлемінде қарастырып, оны жүрек жұтқан қаһармандықпен салыстырып былай дейді: «Кім қорқынышты жеңсе сол ұлы, кім жеңілетінін біле тұра, қорқынышты білмесе, сол асқақ, өр жан» [9, 186 б.].

Асқақтыққа кейбір жағдайларда дионистік жақын келеді. Дионистік «Музыка рухынан трагедияның тууы» (1872) атты трактаттың авторы, Ф. Ницшенің арқасында ХХ ғасырда маңызды эстетикалық категорияға айналды.

Әсемдікті дәстүрлі таным аясында философ апполондық бастау тұрғысында сипаттап, оның антикалық мүсін өнері мен эпоста айқын көрініс тапқанын айтады. Бұл жерде қанағат сезімі, тұрлаулы тыныштық, ұлы тыным мен байырқаулық, ұстамсыз сәттер мен құмарлықтан ада, азат көңіл-күй билік құрады. Бірақ адам табиғатында басқаша, Ницшенің көзқарасы бойынша маңызды тұстар бар. Ол – болмыс тереңдігі дионистік болып табылады (апполондық бастау философияның ойынша стихияның жамылғысы, еріксіз ой-қиял толғанысының өрісі, нәтижесі – иллюзия мен алдану). Дионистік – мейрамдық көңіл көтеру, масаңдану күйі аясына жатқызылып, (Дионис – Ванх – шаран құдайы) мұнда сыйқырлайтын, еліктіретін түс көрумен қиялдап, ұстамсыз құштарлық, жан мен тәннің ләзәтті сәттеріне, тіпті ақылсыздыққа орын беріледі. «Жаны жабыққан, салыққан жанның алдағы уақыттағы қанат қағысы» ретінде ол бәрінен де толық және айқын түрде классикалық Моцарттың емес, Вангер рухындағы экстатикалық дыбыстардың жиынтығы ретіндегі музыкада көрініс табады деп түсінеді философ [10, 16-25 бб.]. Ницшенің кейінгі еңбектерінде дионистік эстетика билікке ұмтылған «айрықша адамдардың» игілігі ретінде қарастырылды.

Адамзат тарихында трагедиялық оқиғаларға толы емес дәуірлер болып көрмепті. Адам аталды, сондықтан да саналы өмір сүретін әрбір тұлға өлімге я болмас мәңгілікке ойланбай тұра алмайды. Ақыр аяғы үлкен өнер өзінің өмір туралы философиялық толғаныстарында әрдайым іштей трагедиялық тақырыпта оңтайланып тұрады. Әлемдік өнердің барлық тарихының өн бойында трагедиялық басты тақырып ретінде желі тартып отырады. Басқаша сөзбен айтқанда қоғам тарихы, өнер тарихы адам өмірі трагедиялық мәселелерге соқпай өте алмайды. Осының бәрі оның эстетика үшін маңыздылығын көрсетеді.

ХХ ғасырдағы қилы әлеуметтік сілкіністер, дағдарыстар, күшті өзгерістер, жер шарының ана жерінде де, мына жерінде де болып өтіп, күрделі, ширыққан жағдай қалыптастырады. Сондықтан да трагедиялық мәселесінің теориялық талдауы барлығымыз үшін белгілі бір дәрежеде өзімізді тану, біз өмір сүретін дүние туралы ой қорыту болып табылады.

П. И. Чайковскийдің төртінші симфониясының мәнін анықтай келіп И. И. Соллертинский былай деп жазады: «Трагедия – өлім – мейрам...» [11, 98 б.]. Біздің алдымызда бұл симфонияның ғана емес, басқа да шынайы өнер туындыларының эстетикалық формуласы жатыр.

Бұл қайғыдан қуанышқа өтуде трагедиялықтың ұлы құпиясы жатыр [12, 161-167 бб.]. Давид Юм «Трагедия туралы» трактатында трагедиялық эмоцияда қасірет пен қуаныш, жан түршігу мен қанағат жататындығына назар аудартады.

Бұл құбылыстың табиғатын түсіну үшін өнердегі трагедиялықтың тарихи бастауларына үңілеміз. Әртүрлі халықтардың өліп, қайта тірілетін құдайлар туралы аңыздары бар. Мысалы Грецияда Дионис, Египетте Осирис, Финикияда Адонис, Кіші Азияда Аттис, Вавилонияда Мардук. Бұл құдайлардың құрметіне берілетін рәсімдік мейрамдар уақытында олардың өліміне байланысты қасірет-қайғы, олардың қайта тірілетініне байланысты қуаныш пен көңілділіке ұласады, ауысады. Бұл аңыздардың негізінде бидай дәнінің жерге тасталғандағы «өлімі» мен оның масағында қайта көктейтініне («тірілуіне») байланысты халықтық бақылаулар бас көтеріп жатыр. Әлеуметтік қайшылықтардың күшеюіне байланысты бұл мифтердің жерге байланысты негізі күрделенеді: құдайлардың өліп-тірілуіне байланысты жердегі қасіреттен, азаптан құтылып, мәңгілік өмірге деген үміт оянады (Христос туралы аңыз). Трагедиялық өлім қайта тірілуге апарды, қасірет-қуанышқа ұласады. Бұл заңдылық әртүрлі халықтардың өнерінде көрініс табады.

Адам санасы ежелден тоқтықпен келісе алмаған. Адамдар ажал туралы ойлай бастағанда, мәңгілік өмір туралы тұжырымды да туғызды. Бір қызық жағдай өлім туралы трагедия емес, сатира хабарлайды. Сатира тірілердің өлетіні туралы дәлелдеп, салтанат құратын жамандықты да көрсетеді. Ал трагедия мәңгілік өмір туралы тұжырымдап, адамдағы ізгілік, әсемдік негіздерін көрсетеді, ондағы қаһарман өлсе де оның жеңісін, салтанатын айтады.

Трагедия – орны толмайтын жоғалтуға байланысты қайғылы жыр, адамның мәңгілік өмірі туралы қуанышты гимн. Міне, осы трагедиялықтың терең табиғаты қасірет, қайғы сезімі қуанышқа ұласқанда («Мен бақыттымын»), өлім – мәңгілік өмірмен алмасқанда көрінеді.

Гегель трагедиядағы өлім жойылу деп қана есептемеген. Ол белгілі бір тұрғыда өлетіндердің өзгерген түрде сақталуын білдіреді. Өзін-өзі сақтау инстинктіне бой алдырған тіршілікке Гегель жоғары мақсаттар үшін өз өмірін құрбан ете алар қабілеті бар «құлдық санадан» босану идеясын қарсы қояды. Шексіз даму идеясын игере алар қабілет Гегель үшін адам санасының маңызды сипаттамасы болып табылады.

Тұлғаның мерт болуы адам қай жерде жоғары құндылыққа ие болып, адамдар үшін өмір сүріп және қоғамдық мақсат оның өмірінің мазмұны

болған жағдайда ғана трагедиялық мәнге ие болады. Мұндай жағдайда бір жағынан тұлғаның қайталанбайтын даралық өзгешелігі мен құндылығы, екінші жағынан мерт болатын қаһарман қоғам өмірінде өз жалғасын табады. Сондықтан да қаһарманның мерт болуы адам даралығының орны толмас жоғалу сезімін туғызса (осыдан қасірет) дәл осы уақытта тұлға өмірінің жалғасу идеясы, қаһарманның адамзаттағы өмірінің жалғасы басталады (осыдан қуаныш сарыны).

Адам өмірден қайтпас сапарға кетеді. Трагедия қайталанбайтын даралықтың мерт болуын өзгертуге келмейтін тұтас әлемнің күйреуі сияқты қабылдайды, және сонымен бірге онда ажалды пенденің, өзекті жанның шектеулі тірлік иесінің бұл дүниеден кетуіне қарамастан беріктік, мәңгілік, әлемнің шексіздігі сияқты ұғымдар тұжырымдалады және осы ажал, пенде де, шектеулі тіршілік иесінде ол мәңгі өлмес сипат тауып, тұлғаны әлеммен, шектеуліні шексіздікпен туыстастырады, табыстырады.

Трагедия – өмірдің жоғары метафизикалық мәселелерін шешетін, және ұсынатын, болмыстың мәнін түсінетін, жаһандық мәселелерді шешетін философиялық өнер.

Адам қоғамы – трагедиядағы сияқты шынайы комедия патшалығы болып табылады. Адам – күле алатын, күлкі шақыра алатын бірден-бір, жалғыз ғана тіршілік иесі; кез келген жағдайда адамдық, қоғамдық мазмұн комедиялық күлкінің барлық нысандарында бар.

Кейде зерттеушілер күлкінің себеп – негіздерін шынайы табиғат құбылыстарының ерекшеліктерінен жаңылыс іздеп жатады. Олар комизм – ғажайып бұлттарда, таулар мен жоталарда, сталактит сияқты ғажайып минералдарда, иттерде, маймылдарда, қоңыздарда, бақаларда, аюларда, түлкілерде, белгілі бір өсімдіктер: капуста, пальмаларда т.б. деп тұжырымдайды. Алайда әлемнің бірде-бір комедиографының басына қоңыздар, немесе сталактит пен кактустар туралы комедия жазу кіріп шықпапты. Кейбір теоретиктер таза табиғи комизмнің бір қарағанда ең дәлелді болып көрінетін үлгілерін жануарлар туралы мысалдардан келтіреді.

Бірақ XVIII ғасырдың өзінде-ақ мысалдарда біз әралуан адам мінездерін кейіптейтін жануарлармен кездесетініміз дәлелденген. Комедиялық әрқашанда объективті қоғамдық құндылық құбылыс. Маймылдардың күлкілі қимылдары, кішкентай күшіктердің қызықты мінездері табиғи – комедиялық болып табылады. Олар өзінің комедиялық сипатын біз олардың табиғи пішінінен әралуан қоғамдық мазмұн: адамдар мінездері, адамдар қатынасы т.б. көргенде ғана табады.

Күлкі тек қана комедиялықты ғана туғызып қоймайды, ол сонымен бірге әртүрлі құбылыстарды, жай қытықтардан күшті ішімдіктер мен көңілдендіретін газдар әсерінен болатын күлкіні де туғызады. Сараң сері өзінің қазынасына қарғанда күлімдейді. Жаңа ойыншықты көргенде сәби

куанышы күлкіге ұласады. Көптен көрмеген екі дос бір-бірімен кездескенде күледі. Бірінші рет теңізді көріп, оның кеңдігі мен әсемдігіне таң қалған адам да күледі. Сондықтан комедиялық күлкілі, алайда барлық күлкілі комедия емес. Комедиялық – күлкінің әсем қарындасы, бауыры. Комедиялық әлеуметтік тұрғыда әрленген, маңызды, эстетикалық идеалдармен рухтанған «нұрлы», «жоғары» күлкіні туғызып, бір адамдық қалып пен қоғамдық құбылысты терістеп, екіншісін орнықтырады.

Өмірдегі бір ғана құбылыс жағдайға қатысты бірде күлкілі, енді бірде комизм сипатын иеленеді. Кісінің шалбары күтпеген жерден шешіліп кетсе, айналасындағылар күле бастауы мүмкін. Алайда шынайы комизм бұл көріністе жоқ. Қысқа метражды «Ақаудың қарымтасы» («Мечь брака») деген венгр филімінде тігін шеберханасының олақ қызметкері өз өнімі болып табылатын шалбар киеді. Ал енді өз шалағайлығының айыпкерінен шалбары түсіп кеткенде, күлкілі комедиялық сипатқа ие болады.

Көптеген комедия табиғатын зерттеушілер оны қарама-қайшылықтарымен байланыстырады. Күлкіге шынайы комедиялықты асқынған қайшылық пен оның әлеуметтік табиғатын ашатын жағдай дарытады.

Комизм – контраст, «күлдірау», қайшылық: ұсқынсыздық – әсемдік (Аристотель), сорлық – асақтық (Кант), ойсыздық – ойлылық (Жан Поль, Шопенгауэр), шексіз тағдырға жазушылық – шексіз ойына келгенді істеу (Шелменг), автоматтылықты – тіріге (Бергсон) жалған, өткініші – маңыздылыққа, беріктілік пен шынайылыққа (Гегель), іші бос саңылаусыздық – маңыздылық (Чернышевский), ортадан төмен – ортадан жоғары (Н. Гартман) тағы басқа нәтижесі.

Комедиялық – қоғамдық әсері, қоғамдық маңызы бар объективті қарама – қайшылық, сәйкессіздікте (мақсат – құралға), пішін-мазмұнға, қимыл-жағдайға, болмыс – оның пайда болуына, себеп-салдарға, іс-нәтижесіне, ескі-жаңаға, шынайылық – ол туралы түсінікке т.б.), осы қарама-қайшылық немесе оның бір тұтастары жоғары эстетикалық идеалдарға қарсы тұрады.

Шынайы күлкі шындықтың қарама – қайшылықтарын ашады. Комедиялық объективті ерекшеліктері тұрғысынан ғана емес, субъективті жағынан әлеуметтік сипатқа ие. Комедиялықты қабылдау әрқашан да әлеуметтік тұрғыда шартты. Біреуге күлкі, екінші біреуге мұңды болып сезіледі. Тарихилық, ұлттық және жалпы адамзаттық комедиялықта күрделі диалектикалық бірлікте болады.

Күлкі еліктіргіш және ол ұжымдық сипатқа жақындау тұрады. Осы тұрғыда барлық өнерлердің ішінде комедиялыққа – театр, кино, цирк алабөтен жақын тұрады. Шындықтағы комедиялықты білдіре алмайтын өнердің жалғыз түрі – архитектура. Комедиялық ғимарат немесе құрылыс көрермендер мен тұрғындар үшін келеңсіз жағдайға, қасіретке ұрындырап еді. Архитектура (сәулет өнері) қоғам мұратын ашық білдіре отырып,

өзінің спецификасы (ерекшелігі) жағынан бірнәрсені тікелей, тура сынауға, терістеуге, өз кезегінде күлкіге айналдыруға болмайды.

Өнердегі комедиялық әрқашан да жетілген, кемел, байыпты сыни негіз иеленеді; күлкі – сынның эмоцияға бай эстетикалық пішіні, түрі. Комедиялық өз дәуірінің келеңсіздіктеріне байыппен – әзілмен, әзілмен – байыппен қарауда суреткерге тіптен де шексіз мүмкіндіктер береді.

«Идеал» («мұрат») сөзі екі түрлі мәнге ие. Біріншіден, ол жоғарғы үлгі, жоғарғы мақсат. Екіншіден, идеал – шындықтың шегінен шығатын кемелділік. Бір нәрсені идеализациялау (асақтату) оны өзінде аз кездесетін, көріне бермейтін жақсы жағын, тәуір нәрсесін көрсету, ұлғайту. Шынайы адамды идеализациялау оны шындықтан жоғары көтеру болып табылады.

Идеал – ең маңызды, мазмұнды эстетикалық категория. Онда эстетикалықтың «гносеологиялық» аспектісі өз биігіне көтеріліп, қайтадан тұрмысқа, өмірге енеді. Эстетикалық идеал – әсемдіктің толық көрінісі. Эстетикалық идеал – әлеуметтік, адамгершілік, танымдық сияқты жалпы мәдени идеалдың бөлігі. Ақиқат, ізгілік, сұлулық – идеалдың үш түрлі ипостасы (сатиралы түрлері) болып табылады. Ғасырлар бойы бұл сөзбен жоғары рухани құндылықтар танылды.

Бұл терминнің екі түрлі мәні бізге тарихи – философиялық дәстүрлерден мұраға қалып отыр. Идеал ұғымын философияға Кант сананың қол жетпейтін үлгісін білдіру үшін енгізген: «идеал ақыл – ой үшін барлық заттардың прообразы (Prototypen), одан жетілмеген көшірме ретінде өз мүмкіндігіне орай материалдар иеленіп, кейде көп, кейде аз тұрғыда оған жақындай түсіп, барлық уақытта да одан шексіз алыс болса да онымен теңескісі келеді» [13, 508 б.]. Шиллер мен Гумбольдт идеалды өнерде іске асыру жағын айтты. Шеллинг пен Гегель идеалды шындықтың өзінде іске асыру мәселесін қойды: «... идеал өзінің шындығымен теңестірілген, баланған идея болып табылады» [14, 253 б.].

Мәдениет ескерткіштері өзінің болмысы жағынан, оны тудырушылар тарапынан көзделген идеалға ие. Өнер туындыларының барлығында дерлік эстетикалық идеал бар. Әсемдік мұраты бар. Ауыз әдебиетіндегі Қобыланды, Алпамыс, Қамбар, Ертарғын – батырлық идеалы болса, Қозы мен Баян, Қыз Жібек пен Төлеген – ғашықтардың идеалы. Жастар осыларға еліктейді. Тамаша идеал жазба әдебиетте де бар. Қазақтың айтулы ақыны М. Жұмабаев «Александр Блок» өлімінде өзінің эстетикалық аңсарын:

Александр Блок –
Мәңгі жас жүрек
Үмітін бір үзбеген.
Батып алтын ойға,
Талмай қарап Айға,
«Әдемі әйел» іздеген.

«Әдемі әйел» - идеал,
«Әдемі әйел» - бір қиял,
Блоктың басын байлаған.
«Әдемі әйел» - бір гүл,
Блок – бір бұлбұл,
Блок – бұлбұл сайраған – деп әсем білдіреді.

Бұл жырда «әдемі әйел» туралы, сұлулық туралы әсем идеал бар. Өлем фольклорына үңілсек, барлық халықтардың ертегілерінде ізгілік жауыздықты жеңеді. Дүлей күш әділеттіліктің алдында бас иеді. Кейіпкерлер қанша қиындық көрседе, ақыр аяғында барша мұратына жетеді. Мұнан біз шынайы өмірден мұратын таппаған халықтың өнерден өз мұратын, идеалын тапқан халықты идеалды көрінісін байқаймыз. Халықтық арман-қиял эстетикалық идеалға (мұратқа) айналған. Жазба әдебиеттің мұраты да осылай.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада көркем өнерді танудағы эстетикалық категориялар ұсынылып қарастырылады. Эстетика ілімінде әсемдік категориясының сипаттарына тоқталғанда, ең алдымен ерекше бір үйлесімділік, тәртіптілік, байыптылық, тоқтаулылық, байырқаулық, сабырлық, жанға жайлы тыныштық, қоңырқай әсем көңіл-күй, музыка тіліндегі «мажорлық» қасиеттері еске түседі және ол бірден-бір қажеттілік деп санаймыз.

Өмірдегі ақиқат, ізгілік, сұлулық суреткер тарапынан эстетикалық тұрғыда игеріліп, көркем шығармада өз мұратын, эстетикалық идеалын табады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Тюпа, В. И.** Художественность литературных произведения. – Красноярск, 1987. – С. 298.
- 2 **Альбертти, Л. Б.** Десять книг о зодчестве: В 2 т. – М., 1935. Т.1. – С.178.
- 3 **Лосев, А. Ф.** История античной эстетики: итоги тысячного развития. – М., 1992. Кн.1. – С. 311.
- 4 **Шестанов, Б. П.** Эстетическое категории: опыт, системноантического и исторического исследования. – М., 1983. – С. 51-56.
- 5 **Бычков, В. В.** Эстетика отцов церкви. Апологет. Блаженный Августин. – М., 1995. – С. 361-369, 394-431.
- 6 **Кузанский, Н.** О красоте. Эстетика Ренессанса: В 25 п. – М., 1981. – Т.1. – С. 117.
- 7 **Соловьев, В. С.** Красота в природе//Соловьев В. С. Соч. : В 2 т. 2-е изд. – М., 1990. Т. 2. – С. 365.

- 8 **Кант, И.** Критика способности суждения. – М., 1967. – С. 131.
- 9 **Шиллер, Ф.** О возвышенном (к дальнейшему развитию некоторых идей Канта)// Шиллер Ф. Собр. Соч.: В 7 т. – М., 1969. Т. 6. – С. 186.
- 10 **Ницше, Ф.** Рождение трагедии из духа музыки// Ницше Ф. Соч. : 2 т. – М., 1990. – Т.1. – С. 16-25.
- 11 **Соллертинский, И. И.** Избранные статьи о музыке. Л. – М., 1946. – С. 98.
- 12 **Юм, Д.** О трагедии. Вопросы литературы. – М., 1967. – №2. – С. 267.
- 13 **Кант, И.** Соч. В 6 – ти т. – М., 1966. – Т. 3. – С. 508.
- 14 **Гегель.** Эстетика. – М., 1967. – В 4-х т. – Т. 1. – С. 253.

Материал 15.02.16 баспаға түсті.

Ж. Т. Кадыров¹, Ж. С. Таласпаева¹, С. Н. Жамбек²

Эстетические категории познания художественного искусства

¹Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск;

²Кокшетауский государственный университет имени Ч. Валиханова, г. Кокшетау.

Материал поступил в редакцию 15.02.16.

Zh. T. Kadyrov¹, Zh. S. Talaspaeva¹, S. N. Zhambek²

Aesthetic categories of cognition of artistic workmanship

¹M. Kozybayev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk;

²Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau.

Material received on 15.02.16.

В данной статье рассматриваются эстетические категории познания художественного искусства. Описываются особенности и место познания природы художественного искусства, художественного образа.

Изучены взгляды ученых, их выводы, высказывания по поводу красоты, эстетичности. Показана значимость понятий трагедия, комедия, идеал как эстетической категории.

The given article deals with the analysis of aesthetic categories of comprehension of art and artistic craftsmanship. It also scrutinizes the peculiarities and the importance of cognition of the essence of artistic workmanship and artistic images.

The paper presents the views of certain scholars, their conceptions of beauty and aesthetics. Furthermore, it enlarges on the significance of the notions of tragedy, comedy, and ideal as aesthetic categories.

УДК 81'373.45

А. К. Казкенова

к.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы
e-mail: akaz76@mail.ru

О ГРАММАТИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЯХ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются типы грамматических показателей заимствований, функционирующих в современном русском языке в составе разных частей речи. Выявляются закономерности присоединения данных показателей к основам заимствованных слов. Так, могут наблюдаться повтор, замена, зачеркивание грамматических показателей иноязычных прототипов в структуре заимствований. В статье подчеркивается, что в целом выбор и использование грамматических показателей для оформления заимствованных слов определяются внутренними закономерностями принимающего языка.

Указываются функциональные отличия грамматических показателей заимствований от словообразовательных и словоизменительных аффиксов исконных слов. Отмечается, что, помимо собственно грамматической функции, средства выражения частеречной принадлежности выполняют также важные номинативные и когнитивные функции в составе заимствованных слов.

Ключевые слова: грамматический показатель, заимствованное слово, иноязычный прототип, современный русский язык, грамматика, части речи

ВВЕДЕНИЕ

Внедряясь в новую среду, слово должно обрести свое место в ней, стать членом какого-либо класса языковых единиц, включиться в ту или иную подсистему словоизменения.

Флективный строй русского языка делает грамматическое оформление и освоение заимствований особенно актуальным. Не случайно то, что в русистике грамматическое освоение заимствований получило подробное освещение (см. работы Н. С. Авиловой, Л. П. Крысина, Л. П. Ефремова, Н. И. Гайнуллиной, Т. Г. Линник, Е. В. Мариновой, И. В. Приоровой и др.).

В данной статье мы попытаемся представить описание разных типов грамматических (частеречных) показателей заимствований, выявить закономерности их присоединения к основам заимствованных слов, определить их функции в структуре заимствования.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Как известно, грамматическое оформление заимствованных слов, принадлежащих разным частям речи, имеет свои особенности. Так, наибольшим разнообразием применяемых средств оформления частеречной принадлежности обладают имена существительные – часть речи, в состав которой включается большинство заимствований. Грамматическое оформление существительных может осуществляться при помощи флексий (*пицца-а, попс-а, интернет-Ø, чартер-Ø*), при помощи суффиксов и флексий (*приватиз-ация, конформ-изм*), без материально выраженного средства частеречной принадлежности (*авеню, пальто, такси*).

Напротив, наречия и глаголы «предсказуемы» в своем грамматическом оформлении. Для первых в силу их неизменяемости допускается отсутствие формального показателя частеречной принадлежности. Отметим, что заимствованные наречия не отличаются многочисленностью в русском языке.

Напротив, глагольная семантика и функциональная нагрузка требуют обязательного формального выражения при помощи суффиксов и флексий, без чего невозможно включение иноязычного глагола в словоизменительную систему русского языка. Как отметил М. В. Панов, «заимствованный глагол может проникнуть в русский язык только снабженный всем морфемным великолепием, всеми аффиксами вида, времени, наклонения, лица...» [1; 266]. Принципиальное грамматическое единство глагольных лексем подчеркивал В. М. Никитевич: «Любой непроездовой глагол отождествим с любым производным глаголом, какую бы сложную совокупность морфем он ни представлял» [2; 40].

Особого внимания заслуживают суффиксы как грамматические показатели заимствованных слов. Нередко они формально совпадают со словообразовательными аффиксами, что, в частности, значительно затрудняет разграничение случаев заимствования и словообразования. Однако функционально суффиксы, участвующие в грамматическом оформлении заимствований, отличаются от словообразовательных

морфем именно преобладанием грамматической составляющей, а также сочетаемостью с непроизводной основой.

Так, в словаре А. Н. Тихонова прилагательные типа *актуальный, аккуратный, визуальный, инфантильный* и т.д. вполне правомерно описываются как непроизводные (исходные) элементы словообразовательных гнезд, а элемент -н- – как часть их основ, а не суффикс. Напротив, прилагательные типа *инфарктный, нервный, пляжный* и т.д. представлены как производные заимствованных имен существительных *инфаркт, нерв, пляж* и т.д., а -н- рассматривается как обычный словообразовательный формант [3]. Таким образом, -н- в структуре заимствованного (непроизводного) прилагательного – это своего рода «квазисуффикс». Его появление обусловлено необходимостью грамматического оформления прилагательного в русском языке.

Основные типы средств оформления частеречной принадлежности заимствований, используемые в русском языке, отражает таблица 1.

Таблица 1 – Средства оформления частеречной принадлежности заимствованных слов

№	Части речи	Отсутствие материального грамматического показателя	Грамматические показатели	
			Флексивные	Суффиксально-флексивные
1	Имя существительное	<i>леди, метро, авеню...</i>	<i>попс-а, бакс-ы, интернет-Ø...</i>	<i>либерал-изм-Ø, ассоциаци(я) ...</i>
2	Имя прилагательное	<i>режим нон-стоп, юбка мини...</i>		<i>инерт-н(ый), актуаль-н(ый)...</i>
3	Наречие	<i>танцевать соло, загорать топless...</i>		
4	Глагол			<i>салют-ова(ть), сканирова(ть), автомат-изирова(ть)...</i>
5	Междометие	Ок, пардон, гудбай		

Помимо разнообразия грамматических показателей заимствованных слов, заслуживают внимания также принципы их сочетаемости с основами. Традиции изучения синтагматического взаимодействия представлены, например, в работах В. Г. Гака, Ю. Д. Апресяна, И. Г. Милославского, Е. В. Падучевой, Л. К. Жаналиной и др.

Если рассматривать заимствование как синтагму, состоящую из иноязычной основы и частеречного показателя, то можно обнаружить разные варианты соотношения этой синтагмы со структурой иноязычного прототипа. В частности, большинство заимствований соотносятся со следующими основными типами синтагматического взаимодействия.

1. Повтор частеречного показателя: $A + B \rightarrow (A+B)+B_{I_2}$

(A – основа иноязычного прототипа, B – его грамматический показатель, (A+B) – основа заимствования, B_I – грамматический показатель заимствования, аналогичный тому, который содержится в иноязычном прототипе).

В подобных случаях частеречный показатель иноязычного прототипа, став частью непроизводной основы, фактически аннулируется, а его функции выполняются вновь приобретенными элементами принимающего языка. Ср. освоение прилагательных, например: *актуаль-н(ый)* ← фр. *actuel*, а также заимствование английских глаголов и некоторых имен существительных: *скан-ирова(ть)* ← англ. *scan*, *чипс-ы* ← англ. *chip* [4].

2. Мена частеречного показателя: $A + B \rightarrow A+B_{I_2}$

В случае, когда иноязычный прототип осознается носителями языка-реципиента как двухчастная структура, может наблюдаться мена иноязычного показателя части речи на соответствующий показатель русского языка. Чередование может характеризовать заимствование имен существительных и глаголов, ср.: *инфл-аци(я)* ← фр. *infl-ation*, *конфессу-я* ← лат. *confessi-o*, *информ-ирова(ть)* ← нем. *inform-ieren*, фр. *inform-er* [4] и т.д.

Показательно, что частеречные показатели в этом случае также могут иметь иноязычное происхождение. Так, суффиксы *-ирова-, -изирова-, -изова-* появились в результате соединения иноязычного суффикса со славянским суффиксом *-ова-* (см, например, [5]), именной суффикс *-аци(я)* восходит к латинскому *-atio*, а суффикс *-изаци(я)*, как и глагольный суффикс *-изирова-*, включает в свой состав элемент *-из-*, восходящий к греческому языку [6; 37; 7; 278].

Можно предполагать, что в русском литературном языке сложились модели сочетаемости иноязычных основ с определенным кругом грамматических показателей, ср. утверждение о «взаимном тяготении» заимствованных слов и аффиксов» [8; 180, 209]. Однако мена частеречного показателя со всей очевидностью наблюдается только в сфере интернационализмов, восходящих к греческим или латинским словам.

3. Зачеркивание частеречного показателя иноязычного прототипа: $A + B \rightarrow A + B + C$

В отличие от предыдущих случаев принадлежность заимствованного слова к части речи меняется по сравнению с его иноязычным прототипом. Ср.: «...под зачеркиванием понимается не повторение в тексте формально различных, но семантически одних и тех же характеристик, но аннулирование одной из характеристик за счет противоположно направленной другой» [9; 118].

Зачеркивание можно наблюдать в следующих случаях: *дубль* (сущ.) ← фр. *double* (прил.), *инициалы* (сущ.) ← фр. *initial* (прил.) [10].

Как видим, в одних случаях структура иноязычного прототипа может игнорироваться (ср.: повтор и зачеркивание), в других (ограниченных сферой интернационализмов), напротив, служить образцом для грамматического оформления заимствования в принимающем языке (в ситуации мены частеречного показателя).

Грамматические показатели во многом превращают иноязычное слово в полноправную единицу принимающего языка. Внимание к грамматической стороне освоения заимствований обуславливается, однако, не только необходимостью обязательного внешнего оформления нового заимствования, но и тем, что рассматриваемые компоненты в структуре заимствованного слова также выполняют важные номинативные и когнитивные функции.

В частности, они служат средством выражения «ономасиологического базиса» – компонента смысловой структуры номинативной единицы, указывающего на определенный понятийный класс, родовое понятие, к которому принадлежит объект номинации. В отличие от непроемких по своей сути заимствований, в производных словах ономасиологический базис выражается, как правило, словообразовательными формантами.

Сопоставляя производные и непроемкие слова, Е. С. Кубрякова пишет, что «в непроемком слове ономасиологический базис и ономасиологический признак находят совместное выражение, причем, признак как бы поглощен базисом» [11; 59]. Вместе с тем она отмечает наличие средств формального выражения ономасиологического базиса в непроемких словах: «Базисом непроемких слов оказываются те элементарные ономасиологические категории, которые определяют их существование в виде слов определенной части речи» [12; 117].

Конечно, грамматический показатель непроемкого (в данном случае заимствованного) слова значительно уступает по степени конкретности средствам выражения ономасиологического базиса производных слов – словообразовательным формантам, но тем более важна роль этого компонента для функционирования нового непроемкого слова.

ВЫВОДЫ

Таким образом, выбор и использование частеречных показателей для оформления заимствованных слов определяются грамматическими закономерностями принимающего языка. При этом данные показатели заимствований функционально не тождественны аффиксам производных (автохтонных) слов. В отличие от обычных словообразовательных морфем они не маркируют собой результаты словообразовательных процессов и служат адаптации заимствований в принимающей среде, в отличие же от словоизменяемых аффиксов они выполняют функции «выразителей» ономасиологического базиса наименований.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Панов, М. В.** Позиционная морфология русского языка. – М. : Наука, Школа «Языки русской культуры», 1999. – 275 с.
- 2 **Никитевич, В. М.** Основы номинативной деривации. – Минск : Вышэйшая школа, 1985. – 157 с.
- 3 **Тихонов, А. Н.** Словообразовательный словарь русского языка: в 2 т. 2-е изд., стер. – М. : Русский язык, 1990.
- 4 **Крысин, Л. П.** Толковый словарь иноязычных слов. – Изд.4, стереотип. – М. : Русский язык, 2002. – 856 с.
- 5 **Авилова, Н. С.** Слова интернационального происхождения в русском литературном языке нового времени (глаголы с заимствованной основой). – М. : Наука, 1967. – 246 с.
- 6 **Порецкий, Я. И.** Элементы латинского словообразования и современные языки. – Минск : Вышэйшая школа, 1977. – 124 с.
- 7 **Коряковцева, Е. И.** Имена действия в русском языке: история, словообразовательная семантика. – М. : ИРЯ им. В. В. Виноградова, 1998. – 221 с.
- 8 **Улуханов, И. С.** Мотивация в словообразовательной системе русского языка. – Изд. 2, испр. и доп. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 320 с.
- 9 **Милославский, И. Г.** Культура речи и русская грамматика: Курс лекций. – М. : Ступени, Инфра-М, 2002. – 160 с.
- 10 Словарь иностранных слов: актуальная лексика, толкования, этимология. / Н. Н. Андреева, Н. С. Арапова и др. – М. : Цитадель, 1997. – 320 с.
- 11 **Кубрякова, Е. С.** Язык и знание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
- 12 **Кубрякова, Е. С.** Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 141-172.

Материал поступил в редакцию 11.03.16.

А. Қ. Қазкенова

Қазіргі орыс тіліндегі кірме сөздердің грамматикалық көрсеткіштері туралы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Материал 11.03.16 баспаға түсті.

On grammatical indicators of borrowed words in the modern Russian language

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty.

Material received on 11.03.16.

Мақалада қазіргі орыс тілінде түрлі сөз таптарында қызмет ететін кірме сөздердің грамматикалық көрсеткіштері қарастырылады. Берілген көрсеткіштердің кірме сөздердің негізіне қосылу заңдылықтары анықталады. Осылайша, кірме сөз құрамындағы басқа тілді прототиптердің грамматикалық көрсеткіштерін қайталау, алмасу, өшіру байқалады. Мақалада тұтас алғанда кірме сөздерді жасауда грамматикалық көрсеткіштерді таңдау және қолдану қабылдаушы тілдің ішкі заңдылықтарымен анықталады.

Кірме сөздердің грамматикалық көрсеткіштері мен байырғы сөздердің сөзжасамдық және сөз түрлендіруші қосымшаларының қызметтік ерекшеліктері көрсетіледі. Грамматикалық қызметпен басқа сөз таптарына жататын бейнелеу құралдары кірме сөздер құрамында маңызды атаулы және когнитивті қызметтер атқарады.

This article discusses the types of grammatical indicators of borrowings operating in different parts of speech in the modern Russian language. The regularities of the connection of these indicators to the basics of the borrowed words are identified. So, iteration, exchange and cancelling of the grammatical indicators of foreign-language prototype in the borrowing's structure are described. The article emphasizes that the overall selection and using of the grammatical indicators for the borrowed words are determined by the internal regularities of the accepting language.

The functional differences of borrowing's grammatical indicators from the derivational and inflectional affixes of native word are specified. It is noted that besides the grammatical function these indicators have also important nominative and cognitive functions.

Д. Е. Капанова¹, Г. О. Рахимбекова²¹ф.ғ.к., доцент, ²п.ғ.к., аға оқытушы, шет тілдер кафедрасы, С. Сейфуллин атындағы қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.e-mail: ¹damelia07@mail.ru**СӨЙЛЕУ АКТІЛЕРІ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ**

Мақалада сөйлеу актілері мен оның лингвистикада алатын орны жайлы сипатталған.

Кілтті сөздер: сөйлеу акті теориясы, прагматика, қазақ тіл білімі, философиялық лингвистика, коммуникативті-прагматикалық зерттеу, иллюкутивті күй

КІРІСПЕ

Соңғы кезде қазіргі тіл білімінде тілдік құбылыстарды кешенді сипаттауға, яғни тілдік құрылымның көпөлшемді, жан-жақты талқылауына баса назар аударуда. Тілші ғалымдар сөйлеу актілер теориясына көп қызығушылық танытуда. Бұл адамның коммуникативті тәжірибесі сөйлеу актілерінің аясында жинақталғанымен байланысты болып табылады.

Бізді қоршаған ортада, қоғамда болып жатқан алуан түрлі өзгерістер, жаңарулар адамзат арқылы жүзеге асып жатады. Ал сол адамзатты бір-бірімен қатынастыратын сөйленіс құралы – тіл. Тіл ақиқат дүниені танытуда, әлем туралы аялық білімімізді жетілдіріп толықтыруда негізгі құрал болып танылады. Тіл арқылы екі адам қарым-қатынасқа түсіп, байланыс жасайды. Яғни коммуникативтік мақсатта өзара қарым-қатынас түзеледі, ақпарат алмасады. Сөйлеу кезінде міндетті түрде екі жақты әрекет жасалып жатады. Сол әрекетті тудыратын сөйлеуші мен тыңдаушы болады, сөйлеуші өз мақсатына жету үшін белгілі бір стиль түрін таңдайды. Ол коммуникацияда прагматикалық стильге ие болады.

Прагматика – бүгінде қазақ тіл білімінде өрісі кеңейіп келе жатқан салалардың бірі. Қазіргі таңда қолданыс тіліндегі стиль мәселесін стилистиканың прагмастистика саласы зерттесе, коммуникация бағытында тілдің субстанциялық-функционалдық қасиеттерін зерттеумен прагмалингвистика саласы шұғылданады. «Реалды ақиқатқа құралған өмір ситуацияларында адам қандай жағдайда таңбалар арқылы өзінің ой-пікірін тыңдаушыларына немесе оқырманына жеткізе алатындығын үйретуді мақсат етеді. Прагмалингвистиканың зерттеу нысанын толық тану үшін сөйлеу тіліндегі дискурс пен мәтіннің мазмұндық-ақпараттық мәнін ашу керек».

Прагматика тілдік коммуникацияда адресантқа бағытталған заңдылықтарды қалыптастырады және оны реттеп отырады. Прагматикалық аспект – мақсатты әрекеттің бір түрі сөйлеудің ажырамас белгісі. Прагматиканың алғаш рет сөйлеу актілері негізінде қаралып, зерттелуі – соның дәлелі. Прагматиканың міндеті – тікелей адресантқа ықпал етуге бағытталған тілдік қатынас коммуникациясын қолданудың заңдылықтарын реттеу екені мәлім.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Коммуникативті-прагматикалық зерттеудің бірінші аспектісі субъектінің тіліне қатысты болады. Яғни оған қатысты мынадай мәселелер қозғалады: сөйлесімнің айқын және жасырын мақсаты (кейбір ақпараттарды, өз ой-пікірін хабарлау, бұйрық, өтініш, кеңес, уәде, кешірім сұрау, ақталу, сәлемдесу, шағым айту және т.б.); сөйлеу тактикасы мен сөйлеу тәртібі; әңгімелесу ережесі; сөйлесімнің прагматикалық мағынасы немесе сөйлеушінің шарттары: сөйлесімнің жанама мазмұны, тұспалдар, алдын ала болжау т.б.; прагматикалық пресуппозициялар, сөйлеушінің хабарлап отырған ақпаратына деген қатынасы т.б.

Қарым-қатынастың орнауы, оның прагматикалық аспектісі тыңдаушының қабылдап, түсінуімен байланысты. Тілдің ықпал ету күшін анықтайтын – тыңдаушының әрекеті. Бұл – сөйлеушілер арасында қабылданған, қарым-қатынас жасаудың қалыптасқан сөйлеу нормалары болуымен байланысты. Сөйлеу әрекеті, адамдар арасындағы қарым-қатынас белгілі бір жағдайларда – мекен, уақыт кесіндісі – сөйлеу жағдаятында орын алады... сөйлеу жағдаяты сөйлеуші мақсаты арқылы сөйлесім мазмұнында қамтылады. Оның – объективті шындықтың – сөйлем пропозициясында берілуі сөйлеуші мен тыңдаушының ортақ білім қорына, өзара қарым-қатынасына, сөйлеу мақсатының түріне тәуелді.

Жалпы прагматиканың нақты белгіленген шекарасы жоқ, оған сөйлеуші субъект пен адресанттың ара қатынасынан туындайтын мәселелер кіреді. Тілдік бірліктерді прагматикалық тұрғыдан зерттеген ғалымдардың пікірлеріне көз жүгіртсек: Р. С. Столнейкер: «Прагматика сөйлеу актілері мен олардың жүзеге асу контекстін зерттейді» десе, И. П. Сусов: «Прагматикалық лингвистика коммуниканттардың сөйлеу әрекетін зерттейді» деген пікір айтады.

Т. В. Булыгина прагматиканы лингвистикалық зерттеудің мәні деп есептейді: «Прагматикалық аспект» тіл білімінен бөлінбейді, оны кейінге қалдыруға немесе жаңа құрамдас бөлік ретінде қосуға болмайды» дейді.

Прагматика – сөйлесу актісіне тән тілдің сипаты емес. Ол тілдің жалпы коммуникативті қызметімен байланысты аспект. Қолданыс үстіндегі тілдік мән мен мазмұн арасындағы айырмашылықты ажыратуда прагматикалық бағыт негізгі ұстаным бола алады.

Ең негізгісі прагматиканы бағыт ретінде тіл білімінде негіздеумен байланысты болды. Адам тілдік таңбаларды өзара түсінісу үшін ғана емес, қарсы жақ тыңдаушының қызығушылығын оятып, оның реакциясын туғызу үшін де қолданады. Ол дегеніміз хабарды жай жеткізу ғана емес, белгілі бір түрде тыңдаушыны қабылдауға итеретін құралдарды пайдалана отырып, жеткізу көзделді. Сондықтан тілдің прагматикалық аспектісін зерттеу ықпал етуші тіл бірліктерін тілдің әр деңгейінде анықталуын қажет етті.

Адамның тілді өз ыңғайына қарай пайдалануы тіл құрылысында соған жауап беретін бейімділіктің бар екенін байқатады. Тілдің қарым-қатынас жасау құралы ретінде ықпал етуші қызметті жүзеге асыруы оның ішкі мүмкіндігіне негізделеді.

Қазақ тілінде прагматикалық бағыт кешеуілдеп пайда болғанымен, осы уақытқа дейін бұл бағытты «прагматика» деп нақты атамағанмен қазақ тіл білімінде бұл туралы пікірлер оған дейін айтылмады деп үзілді-кесілді қорытындыға келуге болмайды. Бұл туралы алғашқы пікірді қазақ тілі білімінің негізін қалаушы А. Байтұрсынов: «Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер қиналмай түсінетін қылып айту керек. Оның үшін айтушы сөйлейтін тілін жақсы қолдана білу тиіс. Яғни әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыс сөйлемді тізе білу тиіс» – деп анықтама бергенде прагматикалық тұрғыда тұжырым айтқандығы байқалады. Сонымен қатар сөйлеу арқылы қарым-қатынас орнап, тыңдаушыға әсер етіп, сөйлеу коммуникациясының жүзеге асуына тікелей ықпал етеді. Сондықтан да қазіргі кезде лингвистикада сөйлеу коммуникациясы теориясы немесе сөйлеу актісі жаңа бағыт ретінде қарастырылып жүр.

Қазіргі таңда тіл біліміндегі ғылыми еңбектер тілді қолдану жағынан абстрактіленген формалды жүйе ретінде зерттеуден гөрі тілді контекстте жүзеге асырылатын өзара қарым-қатынастық әрекет құралы ретінде зерттеуге қарай ауысуда. Қазіргі лингвистиканың қарқынды дамып келе жатқан бағыты – сөйлеу актілері теориясы болып есептеледі. Сөйлеу қатынасын зерттеуде 60-70-ші жылдары болған «прагматикалық төңкерісті» 1970 ж. Табиғи тілдер прагматикасы бойынша өткен халықаралық симпозиуммен және сөйлеу актілері теориясы жөніндегі Дж. Остиннің, Дж. Серльдің, П. Ф. Стросонның жұмыстарымен байланыстырады. Симпозиумға қатысушылар табиғи тілде жүзеге асатын қарым-қатынастың прагматикалық жағы оның синтаксистік және семантикалық қырларымен лингвистикалық теория шеңберінде зерттелуі тиіс екендігін бірауыздан мойындады. Бұл бағыттар негізінде міндет ретінде тілдің құрылымын емес, оның қолданылуын есептейді.

Сөйлеу акті теориясы лингвистикалық прагматиканың маңызды негізгі құрамы болып табылады. Ол тілдік шындықтың маңызы мен оның шындық объектермен байланысына қатты қызығушылықты сипаттайтын аналитикалық философия негізінде пайда болды. М. Фреге, Б. Рассел,

Л. Витгенштейн сөйлем құрылымы тікелей алғанда қоршаған ортаның құрылымымен өзара тығыз қатынаста екеніне толық сенген. Осылайша, мағынаның референциалды теориясына сәйкес тіл шындықтың «жобалы суреттемесі» яғни мағынасы референцияны, объекті көрсететін «жай символдар» деп аталатын бірқатар сөздерді қолданады. Құрамына осындай сөздер енген сөйлемдер шындықпен сәйкестігіне немесе сәкессіздігіне қарай шын немесе жалған болуы әбден мүмкін.

XX ғасырдың ортасында біртіндеп қисынды талдаудан шегініс болғаны байқалады. Мысалы, философияны бұрынғысынша тілді зерттеудің қызметі ретінде қарастырып, мінсіз тіл құрастыру мақсатынан бас тартады. Ол әдеттегі тілді зерттеуге және оның қолдану механизмі мен семантикасын айқындауға ықылас қояды. Ғалым Л. Витгенштейн өзінің «Философиялық зерттеу» еңбегінде белгілі ереже бойынша тілдің өзара әрекет формасы ретінде тілдік ойындар ұғымын енгізеді. Ол тілдік бірліктердің мағынасын тілдің өзара әрекеттестігі шеңберінде жиынтықпен қолданылуымен теңдестіреді. Л. Витгенштейннің идеясы мен Дж. Мурдың «парасатты мағына философиясы» Кембридж (Дж. Уисдом) және Оксфорд университетінде (Г. Райл, Дж. Остин, Дж. Серль, П. Ф. Стросон, П. Грайс) көбірек қолдау тауып, дамып, лингвистикалық философияның негізін қалады.

Лингвистикалық философияда, тілдерді қисынды талдау философиясымен салыстырғанда, мзерттеудің мақсаты мен әдістерін басқаша ойлау пайда болады. Лигвистикалық философияның шеңберінде қарастырылатын негізгі объекті енді ғылыми тіл емес, әдеттегі тіл болады. Осфорд мектебінің белгілі өкілдерінің бірі Дж. Остин философияның негізгі мақсаттарының бірі тілдегі кәдімгі сөзді, тұспалданған тілді, дұрыс қолданбауды саралау ерекшелігін айқындау деп санаған.

Дж. Остин өзінің «Сөздің көмегімен іс-әрекетті қалай таратуға болады?» деген лекциясында «сендіру» тек ғана заттың жағдайын «суреттеу» немесе «қандай-да бір шындыққа сендіру», оның үстіне ол не шын, не жалған болу қажет деген кең таралған жаңсақ пікірге сүйенеді.

Егер де күнделікті сөйлеу тәжірибемізге сүйенсек, онда тілді әр түрлі іс-әрекеттерге: бұйрық беруге, кешірім сұрауға, уәде беруге, айып тағуға, ақтап алуға, болжам жасауға, біреуді алдын-ала ескертуге, бетке басуға, амандасуға және тағы басқаларға қолдануға болады. Мұндай айтылымдар жай айтылған сөздерді білдірмейді, олар ештеңені белгілемейді, алайда болған іс-әрекетті болжап, қимыл мен әрекеттің бір бөлігі болып табылады (мәселен, «Сіз жұмыстан босатылдыңыз», «Жиналыс кейінге қалдырылады», «Қол сағатымды ағама өсиет қылып қалдырамын»). Дж. Остин оларды перформатив деп атауды ұсынды.

«Сендіру» түрлерінің мәнін түсіну Дж Остинді сөйлеу актілері теориясын қалыптастыруға әкелді. Сөйлеу актінің қасиеті ретінде сөйлеу

қызметі ең төмен тұтас бірлік болып шығады. Сөйлеу актінің субъекті, әдеттегідей, оны тыңдаушының қабылдауына бағытталған. Айтылым сөйлеу актінің нәтижесі және белгілі мақсатқа жетудің құралы ретінде бір мезгілде пайда болады. Сондықтан, сөйлеу белсенділігі айтылымдардан басқа белгілі индивидтердің қатынасын білдіреді

Сөйлеу акті – белгілі қоғамдық ортада қалыптасқан сөйлеу принциптері мен ережелеріне сай, арнайы мақсатта жүзеге асырылатын сөйлеу әрекеті. Сөйлеу актінің негізгі белгілері: белгілі бір мақсат көзделетіндігі; қалыптасқан дәстүрге сай шарттылық сипат болатындығында.

Сөйлеу актілер теориясы – сөйлеу акті болып табылатын лингвистикалық ілім, сөйлеушінің тікелей тыңдаушымен қатынаста болу жағдайында сөз сөйлеуін қарастырады. Сөйлеу актісін көп деңгейлі жасалым ретінде қарастырады және негізгі зерттеу объектісі есебіндегі иллюкутивті деңгейді (демек коммуникативтік мақсатты, ниетті, сөйлеуші қондырғысын) айырады.

а) Сөйлеу кезіндегі процестерді түсіндіру үшін сөйлеушінің мақсатын ескереді.

ә) ой білдіру ниетінің сөйлеу актілерінің жағдайлары мен себептеріне сәйкес экстралингвистикалық факторлар – сөйлеушінің психологиялық күйімен, оның мүддесімен, әлеуметтік мәртебесімен, қатынас жағдайы туралы оның көзқарастарымен, білімімен өзара байланысын айқындайды.

б) қолданылушы сөйлемнің тілдік құрылымындағы сөйлеушінің иллюкутивті мақсатын бейнелейтін негізгі формаларын айқындайды.

Сөйлемдердің түрлі типтерін коммуникативтік тұрғыдан 1960 жылдардың аяғында Дж. Р. Серль «сөйлеу актілері теориясы» аясында қарастыра бастады. Бұл теорияның негізіне Дж. Л. Остиннің философиялық идеялары алынған еді (1955 жылғы лекцияларында айтылған мәселелер 1962 жылы кітап болып шыққан, орыс тіліне аударылған ол лекциялар «Новое в зарубежной лингвистике» сериясының 1986 жылғы жинағына енгізілген). Сөйлеу актілері теориясының нысаны – сөйлеу актісі, яғни сөйлеушінің тыңдаушымен тікелей қатынасы жағдайында айтылған сөйлемі. Сөйлеу актісін талдау үшін оны зерттеудің түрлі қырына назар аудару қажет. Сөйлеу актілері теориясында сөйлеу әрекетінің объектісі – сан алуан әлеуметтік және психологиялық сипатқа ие жеке тұлға. Сөйлеу актілері теориясы дегеніміз – жеке тұлғалар арасындағы қарым – қатынас формасы ретінде қарастырылатын сөйлеу актісінің қарапайым бірлігінің құрылысы, яғни сөйлемнің актуалдануы туралы ілім. Коммуникативтік қызмет теориясының бірде – бірі коммуникативтік жағдайды ескермей зерттеу жүргізе алмайды. Сөйлеу актілері теориясында коммуникативтік жағдайдың өз үлгі – моделін қолданады. Бұл үлгі сөйлеуші, тыңдаушы, түрлі жағдайлар, сөйлемдермен қоса сол сөйлеу актісінің мақсаты мен нәтижесінде қамтиды. Сол себепті көптеген лингвистер әлеуметтік іс-әрекетте қарым-қатынасқа түсу барысында

туындайтын әр қилы мақсаттарға жету үшін тілді қолдану механизмі қандай деген сұраққа жауап іздеді. Сөйлеу актілері теориясында сөйлеу актісі үш деңгейлі құрылым ретінде қарастырылады: локутивті акт, иллюкутивті акт, перлокутивті акт. Локутивті акт – сөйлеу барысында қолданылатын тілдік құралдар, иллюкутивті акт дегеніміз – сөйлеу актісінің мақсаты мен оны жүзеге асыру жағдайларына қатысы, перлокутивті акт – сол сөйлеу актісінің нәтижеге қатысы. Бұл ұштаған айтылым мазмұнының бірлігін көрсетеді.

Сөйлеу акті дегеніміз – белгілі бір қоғамда қалыптасқан сөйлеу әрекеттерінің негізгі қағидаттары мен ережелеріне сәйкес пайда болатын мақсатты сөйлеу. Сөйлеу актілерінің негізгі белгілері ретінде зерттеушілер ниет (интенционалдылық), мақсаттылық және конвенционалдылықты атайды. Сөйлеу актілеріне өздеріне тән, бір-бірімен байланысты әлеуметтік рөлдері бар, сөйлеу дағдылары, әлем туралы түсінік – ұғымдары ортақ сөйлеуші мен адресат қатысады. Сөйлеу актісінің құрамына сөйлеу жағдайы мен оның мазмұнына қатысты болмыстың үзігі кіреді. Дж. Остиннің айтуынша, сөйлеу актісін орындау деген жалпыға түсінікті тілдік таңбамен дыбыстау; сол тілдің сөздерінен сол тіл грамматикасының заңдылықтарына сәйкес сөйлем құрау; сөйлемдегі мағына мен референция (болмысқа қатысы) (локутив); сөйлеуге мақсат қою (иллокутивті акт), яғни сөйлеу барысында қандай да бір коммуникативтік мақсатты білдіру; белгілі бір нәтижеге итермелеу (перлокутив), яғни адресаттың санасына немесе іс-әрекетіне ықпал ету.

Ал Дж. Р. Серль сөйлеу актілерінде мыналарды көрсетеді: дыбыстау актісі; референция мен предикацияны жүзеге асыратын пропозициялы акт; сөйлеушінің мақсатын жүзеге асыратын иллюкутивті акт. Сөйлеу актілерінің қызметін Остин иллюкутивті күштер, ал оларға сәйкес етістіктерді иллюкутивті етістіктер деп атаған (сұрау, өтініш, тыйым салу). «Иллюкутивті күштер» ұғымы кешенді түрде түсініледі. Ол сөйлеу актілерін бір топқа біріктіретін иллюкутивті мақсатпен қатар, оның қарқынын, мақсатқа жету амалын, тәуелді пропозицияның ерекшеліктерін және нақты (бұйыру, талап ету, кеңес беру) сөйлеу актілерінің басқа да даралық шарттарын қамтиды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Назарларыңызға ұсынылып отырған бұл жұмысымыз сөйлеу актілері теориясы мен оның қазіргі тіл біліміндегі алатын орнын зерттеуге арналған. Сондай-ақ біз бұл жұмысымызда ағылшын тіліндегі өтініш сөйлеу актісінің прагмалингвистикалық қасиеттері мен ерекшеліктерінен мысал келтіре кетуді жөн көрдік.

Жоғарыда аталып өткен ғылыми әдебиеттерге шолу жасай келе, сөйлеу актілерінің теориясы лингвистикалық сипаттамада семантика мен прагматиканың тоғысында екеніне тағы да бір көз жеткіздік.

Біздің зерттеулеріміздің нәтижесі бізге мынандай қорытынды жасауға мүмкіндік береді: прагмалингвистика өзінің қазіргі даму сатысында методология бойынша дискурсивті пән болып табылады.

Ағылшын тіліндегі өтініш сөйлеу актілері *For God's sake; Oh, my; please.* жұмсартылып қолданылатын маркерлер *Do it!, Don't be upset (nervous, angry, excited ж.т.б.)* және сыпайы қаратпа сөздермен *Dear Sir, Mademoiselle, My love, My darling* т.б. бұйрық райлы хабарлы және сұраулы сөйлемдердің қызметін атқарады. Дегенмен, өзінің осындай сыпайы формасына қарамастан мұндай сөйлеу актілері табанды сипаттама мен талап ету белгілеріне де ие бола алады: *you mind if...? What about...? I trouble you...? Dont you mind.....?* ж.т.б.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Столнейкер, Р. С.** Прагматика. //Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. – С. 419 – 438.

2 **Сусов, И. П.** К предмету прагмалингвистики // Содержательные аспекты предложения и текста. – Калинин, 1983.

3 **Булыгина, Т. В.** О границах и содержании прагматики / Т. В. Булыгина // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 336 – 341.

4 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208 б.

5 **Әлкебаева, Д. А.** Қазақ тілі стилистикасының парагматикасы: Монография. – Алматы, 2005. – 263 б.

Материал 24.03.16 баспаға түсті.

Д. Е. Капанова, Г. О. Рахимбекова

Теория речевых актов и ее место в современной лингвистике

Казахский агротехнический университет
имени С. Сейфуллина, г. Астана.

Материал поступил в редакцию 24.03.16.

D. Y. Kapanova, G. O. Rakhimbekova

Theory of speech acts and its place in modern linguistics

S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana.

Material received on 11.03.16.

В этой статье авторы рассматривают лингвистическую прагматику и, в частности, теорию речевых актов рассматривают в статье как научный метод, эффективный для анализа вопросов в косвенной функции.

In this article, the authors discuss linguistic pragmatics and, in particular, the theory of speech acts is considered in the article as the scientific method, effective for the analysis of issues in the indirect functions.

ӘОЖ 811.512.122'37:523

Г. Т. Қарсыбаева¹, Қ. Қ. Рысбергэн²

¹магистрант, «Ғылым ордасы» РМК базасындағы ҚР БҒМ ҒК ҒЗИ-ның әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-мен бірлескен А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, ²ф.ғ.д., профессор, бөлім меңгерушісі, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ.
e-mail: gauhar.karsybaeva@mail.ru

«АЙ», «КҮН» КОСМОНИМДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Әрбір халықтың тілі тек қатынас құралы ғана емес, сонымен қоса рухани болмысы мен мәдени байлығының бейнесі. Ономастиканың бір саласы космонимия Ай, Күн, жұлдыздарды т.б. зерттейтін сала болып табылады. Ертедегі адамдар тек аспан шырақтарына табынып қана қоймай, оның туып-батуын аңғарып, тіршілікте пайдаланып отырған. Күнге, Айға табынудың тағы бір көріністерін тұрақты тіркестерден көруімізге де болады. Тіліміздегі Күнге, Айға байланысты айтылған тұрақты тіркестердің негізі адам тағдырымен байланысты айтылған. «Күнім», «айым» деген сөздерді қазақтар ең жақсы көрген адамына қаратып айтады. Халқымызда ай мен күнге табынып қана қоймай, Айсұлу, Күнсұлу атты есімдердің де егіздерге немесе апалы сіңлілі қыздарға қойылуы айдай сұлу, күндей сұлу болсын деген ниетпен қойылған. Айдың қадірі Күндікінен артық болмаса кем түспеген.

Кілтті сөздер: Космоним, ономастика, фразеологизм, миф, этноним, этнолингвистика.

КІРІСПЕ

Космонимдік атауларда қазақ халқының дәстүрлі мәдени ұғым-түсініктері мен қоршаған дүниеге деген көзқарасы, ғасырлар бойы қалыптасқан өмір тәжірибесі, бай халықтық білімдер жүйесі, этностың «ғалам бейнесінің» ерекшелігін айқындайтын көптеген мәдени ақпарат шоғырланған. Сондықтан қазақ тіліндегі космонимдер мен астронимдерді зерттеу халықтың менталитетін, рухани, адами құндылықтарын айқындаудың, терең түсінудің

бірден-бір маңызды жолы. Космонимия ономастиканың кешенді зерттеуді қажет ететін бөлігі. Өйткені онда космоним, астронимдерді қарастырғанда жаратылыстану, астрономия ғылымдарының деректеріне сүйенуді қажет етеді.

Зерттеудің өзектілігі қазақ тіліндегі космонимдер мен астронимдерді қазіргі жаңа лингвомәдениеттану ғылыми бағытында зерттеу қажеттілігімен байланысты болып отыр.

Ономастиканың бір саласы космонимия аспан денелерінің аттарын яғни, ай, күн, жұлдыздар т.б. зерттейтін саласы болып табылады. Түркі тілдеріне ортақ космонимдер қатарына тіліміздегі мына халықтық космонимдерді атауымызға болады, олар: Ай, Күн, Темірқазық, Үркер, Алтынқазық, Жетіқарақшы, Шолпан, Жетіген, Ақбозат, Көкбозат, Құжолы т.б. Яғни, аталып отырған космонимдердің ішінде халық тілінде, наным-сенімдерінде ай, күн космонимдерікөптеп қолданысқа енген. Халықтың өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде осы ай мен күн космонимінің орны ерекше маңызға ие. Сондықтан күнделікті тіршілікте ай мен күнге байланысты фразеологизмдер, теңеулер мен метафоралар, гиперболламен аллегориялар қолданылуы жиі көрініс табады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл – тек қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар рухани болмыс пен мәдени байлықтың бейнесі. Себебі тіл халықтың «бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті барлығы болмыспен өмір тіршілігін, дүние танымымен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата-мұрасы асыл қазынасы ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын қасиеті бар»[1, 34 б]. Сондықтан да халықтың тілімен рухани болмысы және мәдени байлығы бір-бірімен тығыз байланысты.

Тіліміздегі халықтық космонимдерді тек жай тілдік фактілер деп қарамаймыз, сондықтан бұларды халқымыздың рухани болмысы мен мәдени-тілдік жәдігерліктері депте түсінеміз.

Ай уақыт өлшемі жылдың бөлігі. Ай латынша луна жердің табиғи серігі жерге ең жақын аспан денесі.

Ай – күн жүйесіндегі Жер планетасының серігі. Халқымызға күн жүйесіндегі планеталардың серіктерінен тек жер планетасының серігі ай ғана ерекше аспан шырағы ретінде белгілі. Жалпы, ай космонимін аздаған фонетикалық өзгерістерімен қазіргі түркі тілдерінің барлығынан кездестіруге болады.

Күн сөзінің лексикалық мағынасы көптеген тілдерге ортақ, сәйкес келеді. Айталық, алтай, қырғыз, қазақ, татар, башқұрт, тілдерінде күн ұғымына планета әрі күндізгі уақыт мерзімі енеді. Демек, күн 1. Аспан планетасы; 2. Күнзізгі уақыт, мезгіл, өлшем.

Күн мен ай құбылыстарын ерекше бақылап бір жылдағы, бір айдағы немесе алдағы күннің ауа райына болжамдар жасап отырған.

Ай мен күн түркі халықтарында ерте заманнан ақ сұлулықтың, әдеміліктің және ерекше күштің символы ретінде танылған. Ол тіл-тілде әр түрлі аталады. Татар, башқұрт, алтай тілдерінде Ай, чувашта ойых, якут тілінде Ый, түркімен тілінде Аай деп атаған. «Ай» сөзінің шығу төркіні туралы тоқталан Г. Вамбери оның төркінін түркі тілдеріндегі түсті білдіретін «ақ» сын есімімен бірлестіреді және бұған дәлел ретінде тілдерінде кездесетін «ай иузлік» тіркесінің мағынасына тоқталады. Г. Вамберидің ай атауын ақ сын есімімен байланысты қарауының негізі бар. Түркі халықтары, оның ішінде қазақ халқының этникалық құрамына енетін ертедегі ру тайпалардың жалпылай табынатын ең үлкен тәңірі- күн. Бұл тек таза тілдік деректермен ғана белгілі болып қалмай, сонымен қатар бұл атаумен байланысты қалыптасқан осы халықтардағы әр түрлі аңыздардың, мифтердің, наным-сенімдердің ұқсастықтарымен көзге түседі. Ертедегі адамдар күн көзінен тарайтын жарықпен жылусыз тіршіліктің болуы, малмен жанның болуы мүмкін еместігін күнделікті жай бақылаудан-ақ білген. Сөйтіп, әр күні шуақты жылуы мен жарығын сыйлаған аспандағы тылсым дене-күнге ерекше құрметпен қараған.

Керісінше, шөлейтте, құрғақ ми қайнаған ыстық өңірлерде адамдар үшін күннен үлкен қатыгез тәңір болмаса керек. Мәселен, оңтүстік Африкадағы кейбір жергілікті халықтар өсімдік, ағаштардың өсуіне негізгі себепкер болған күн емес ай, тек айдан тараған жылылықпен нұрдың арқасында аспаннан шық түсіп, одан жердегі адамдар, хайуанаттар мен өсімдіктер ылғалдық алып өсіп-өнеді деген. Сол үшін олар күнге емес, тек айға ғана табынып оны құрметтеп келген [2, 43 б.].

Тілімізде күн мен айға байланысты наным-сенім, мифтік аңыздар бар. Халқымыздың айдың көмегімен немесе кеш туғаннан кейін «ай қорғалады» дейді. Аңыз бойынша, ерте кезде Күн мен Ай егіз туған сұлу қыздар екен. Күнге қарағанда Ай сұлуырақ болыпты. Күндердің күнінде Ай сұлулығын айтып, Күннің алдында мақтаныпты. Бұл Күннің қызғанышын туғызады, ол Айдың бетін тырнап, бетіне дақ түсіріпті. Содан бері Күнге жақындап барғанда Ай бетін қорғалап, бетін жасырады екен. Ал қашықтағанда Ай толып, Күннің қызғанышын қоздыру үшін бетін түгел көрсетіп, мақтанады екен.

Түркі мифологиясында «ай» ер адам кейіпінде бейнеленген. Мысалы, түрік фольклорында жерден көрінетін айдағы дақтардың көрінісі былай түсіндірілген: «Көрікті ұлына көз тие ме деп қорыққан шешесі бір күні оның бетіне тамақтан кейінгі ыдыс сүртетін кір шүберекті сілкіп қалады. Содан бері ай бетіндегі дақтар бар және ол бұрынғыдай әдемі емес». Сондай-ақ күн аспандағы құдай қыз, ай құдай кейіпіндегі ұл деп теңестірілген. Яғни, айды

кей халықтар ұл кейіпінде, кейбір халықтар қыз кейіпінде теңеп отырған. Оны біз:

Айдай ұлды тудырып,

Күндей қызды тудырып... деген жолдардан байқауымызға болады. Адамдарды аспан денелерімен теңестіру-ұлды аймен, қызды күнмен салыстыру халық ауыз әдебиетінде көптеп кездеседі.

Қазақ халқында ерекше бағаланатын аспан шырақтарының бірі – Күн. Күнмен қатысты тұрақты тіркестердің, алғыс-қарғыс сөздердің, мақал-мәтелдердің мән-мағынасынан көре аламыз. Күн космоимінің символдық мән-мағыналарын білдіретін мынадай тұрақты теңеулерді атауымызға болады: «күндей кіршіксіз», «күндей көркем», «күндей балқу», «күндей желпу», «күндей жайнау», «күндей мейірімді», «күндей күлу».

Айдың қадірі күндікінен артық болмаса кем түспеген. Оны мынадай есімдерден де байқауымызға болады. Айсұлтан, Айым, Айсәуле, Айбек, Айгүл, Айжан, Айнагүл, Айбол т.б. Күнге байланысты да Күнтуған, Күнбибі, Күнімкөз т.б. кісі аттары кездеседі. Ертегілерде «ай десе аузы бар, күн десе көзі бар» деп хас сұлуларды ай мен күнге теңеуінің де қазақ халқының аңыз, мифтердегі ай мен күннің сұлулығына байланысты айтылғанын тағы дәлелдей түседі.

Күн мен ай көркемдіктің символы болғандықтан, кейде екеуі қатар бір тұрақты тіркестердің құрамында кездеседі. Бұған мына тұрақты тіркестерді атауымызға болады: «ай мен күндей сұлу», аймен күндей толықсу», «ай мен күндей нұрлы», «аймен күндей егіз» т.б. [3].

Адамзаттың болмысын күн нұрымен, сәулесімен байланыстыру ерте заманнан бар түсінік. Мұны көне түркі ескерткіштеріндегі деректерден көруімізге болады. «Оғызнаме» жазба ескерткіштерінде: «Көктун бір иарук тушти.. ошбу иарукнуң арасинда бір кіз барэрді. /Көктен бір жарық түсті ... осы жарықтың арасында бір қыз бар еді.». Осы көктен түскен қызға Оғыз қаған үйленіп, бұл әйелінен Күн, Ай, Жұлдыз есімді ұлдар сүйеді. Оғыз қағанның өзінде көк нұрынан жаралған. Оның әскеріне жол бастаушы бөрі де үнемі Күн сәулесі арасынан көрінеді. [4, 37].

Ертеде адамдар табиғат сырларын білмей тұрған кезде табиғат күштеріне, күнге, айға табынды. Бұл туралы ғалым Ш.Уәлиханов «Мүмкін қазақтар бұрын Айды құдай тұтқан болу керек» дейді. Жаңа ай туу құбылысы қазақ арасында елеулі оқиға болып келген. Жаңа туған айға тағзым ету, әйел адам болса айға қарап баласының бетінен сүйіп, екі қолын қусырып тәжім ету, жалбарынып бата қылу ырымдары ересек адамдар арасында көп ұшырайды. Жаңа туған айға жалбарыну қазақтан басқа Азия халықтарында да бар.

Айға табынудың кейбір мысалдары:

1. Айдан аман сақта,
Айлардың айында,

Жылдардың жылында,
 Жаңа Ай жарылқа,
 Ескі ай есірке.
 2. Бұл туған Ай
 Нәсіпті Ай бола гөр,
 Халыққа тынышты
 Ай бола гөр.

Адамдардың айға, күнге табынуының себептері, шынында, ай мен күннің сұлулығыда, жүздерінің дөңгелектігі де үлкендіктері де көрер көзге бірдей сияқты, оларды егіз туғандай ұқсас дей алмайсың. Сонымен қоса айды қастерлеуінің себебі ай болмаса түн қараңғысын жамылып, қасқырда ұры да 7малға шабуылды күшейтеді, шаруа жайымен ұзақ түнқатуда қиын тиеді. Тіпті, ай қараңғыда малы түгіл, басы да зор қауіпте болғандығын еске алсақ, айды қастерлеу неге басым болғандығын жақсы түсінеміз. Яғни, «қараңғы алғыр» деген қарғыста осы себепті шыққандығы белгілі. Түн қараңғы деген сөздің орнына «ай қараңғы», «ай жарық» дейді.

Күннің жердегі тіршіліктің көзі екенін халықтың түпкілікті түсінгендігін тайға таңба басқандай анық бідіріп тұрады.

Аймен күнді салыстыра келе, айдың жүзіне көз тоқтатып қарауға болады кісінің жүзі таймайды, ал күн ащырақ, сондықтан ай сұлуырақ дейді кейбіреулер. Ал, шын мәнінде ай мен күнді салыстыратын болсақ нағыз сұлулық күнде. Күн жарықпен жылудың сарқылмас көзі. Ал ай өзінен жарық шығармайтын қараңғы дене [5, 87 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Ай мен күн турасындағы ел аузындағы ертегілер, теңеулер табиғатты терең түсінбей, оның тек сырт көрінісін ғана үстірт бақылаудан шыққан.

Түркі халықтары және қазақ халқы да ертеден-ақ аспан шырақтарын құрметтеп, табынған. Көне замандардағы аспан шырақтарына табынушылық олар хақында ертегі, аңыз, миф, хикаялардың тууына негіз болған.

Аспан шырақтарына табынып қана қоймай, олардың туып-батуын аңғарып, әртүрлі ерекшеліктерін танып-білумен қатар, бұларды тұрмыс-тіршіліктің қажетіне пайдаланған. Аспан шырақтары туралы наным-сенімдер мен оларды сұлулықтың символдары ретінде танушылықты тіліміздегі космонимдермен байланысты фразеологизмдерден де көруімізге болады.

Қазақ тіліндегі халықтық космонимдермен байланысты мақал-мәтелдерден де мақал-мәтелдерге тән ерекшеліктерді бар.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Қайдаров, Ә. Т.** Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемаларымен міндеттері Алматы. : Ғылым, 1988

2 **Ғабитханұлы, Қ.** «Арыс», 2006

3 **Аронов, Қ. Ғ.** Қазақ тіліндегі халықтық космонимдердің этнолингвистикалық табиғаты конд. дисс. – Алматы, 1992.

4 Щербак Огуз-наме, Мухаббат-наме: помятники древнейугурской и староузбекской писменности. – М. : Изд-во вост. Лит., 1959.

5 **Әбішев, Х.** Аспан сыры. Екінші басылым/. – Алматы : Қазақстан, 1966.

Материал 29.04.16 баспаға түсті.

Г. Т. Карсыбаева¹, К. К. Рысберген²

Лингвокультурные особенности космонимов «Луна» «Солнце»

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби совместно с Институтом языков имени А. Байтурсынова на базе РГП «Научный центр» МОН РК;

²Институт языков имени А. Байтурсынова, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 29.04.16.

G. T. Karsybaeva¹, K. K. Rysbergen²

Linguocultural characteristics of the cosmonyms «Moon», «Sun»

¹Al-Farabi Kazakh National University with A. Baitursynov Institute of linguistics under RSE «Scientific centre» MES RK;

²A. Baitursynov Institute of linguistics, Almaty.

Material received on 29.04.16.

Язык каждого народа является не только средством общения, но наряду с этим также и отражением духовного бытия и богатства. Космонимия как один из разделов ономастики, исследует названия небесных объектов, как Луна, Солнце, звезды и т.д. В древности люди не только поклонялись небесным светилам, но и следили за восходом и заходом, и эти явления отражались в их повседневной деятельности.

Некоторые проявления поклонения Солнцу, Луне можно заметить и в устойчивых словосочетаниях, древних традициях, суевериях казахского народа.

Древние представления народа, связанные с солнцем, луной, звездами, нашли яркое отражение в устойчивых сочетаниях, фразеологизмах, пословицах-поговорках. Считалось, что именно, солнце, луна и звезды предопределяли судьбу человека. В народе

слова и сочетания «Солнышко», «Месяц мой» употребляются только в отношении самых любимых и близких людей. В народе не только поклонялись луне и солнцу, но и давали имена девочкам, сестрам или близняшкам имена Айсулу, Кунсулу с верой в то, что они будут красивы как луна, как солнце. В традиционном народном представлении луна представляет не меньшую ценность, чем солнце.

The language of every nation is not only a means of communication, but also a reflection of spiritual being and wealth. Kosmonimiya, as a section of onomastics, explores concepts such as the Moon, Sun and Stars etc. In ancient times people not only worshiped the heavenly bodies, but also watched the sunrise and sunset, and these phenomena were used in everyday activities.

Some manifestations of worship of the Sun and the Moon can be seen in set expressions.

The basis of set expressions associated with the Sun, the Moon is connected with the fate of man. Kazakh people said the words «Sun», «My Moon» only to the most loved ones. The people not only worshiped the Moon and the Sun, but gave the sisters or twins names such as Aisulu, Kunsulu with the belief that they will be beautiful as the Moon and the Sun. The Moon is no less valuable than the Sun.

УДК 81'1

Б. Т. Кульбаева

к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар

e-mail: kbaglan62@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМЫ – СОМАТИЗМЫ «КӨЗ», «БЕЛ» И «БАУЫР» КАК МАРКЕРЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ФОНОВЫХ ЗНАНИЙ

В статье рассматриваются соматизмы-фразеологизмы в антропоцентрическом, сопоставительном и когнитивном подходе, а также сходства и различия их культурных ценностей.

Ключевые слова: соматизм, лингвокультура, межкультурная коммуникация.

Актуальность исследования заключается в том, что в современном языкознании наблюдается повышенный интерес к человеку, к его социокультурной и когнитивной деятельности. Поэтому эффективным методом является междисциплинарный подход, совмещающий в себе антропоцентрический и социокультурный принципы. Антропоцентричность соматизмов проявляется в том, что в них реализуется эгоцентричность человека, когда субъект воспринимает окружающий мир «от себя». А. М. Эмирова по этому поводу пишет следующее: «Само человеческое тело является наиболее доступным и изученным объектом наблюдения человека с первых его жизненных шагов. Свою ориентацию в пространстве, свою оценку окружающего мира человеку «удобнее» соотносить прежде всего с частями тела» [1, 26]. Соматизмы «являют собой особые антропокультурные образования, кодирующие глубокую, культурно-историческую, социально-бытовую информацию. Они являют собой универсальные средства коммуникации, обозначения явлений и объектов реального мира, транслируя принцип антропоморфного мировосприятия, соизмерения окружающей действительности с образом самого человека [2, 8].

По утверждению Р. Е. Валихановой, соматизмы относятся к семантическому микрополю «человек», «обозначают его умственные способности, его эмоции, психическое и физическое состояние, его деятельность и поведение» [3, 121]. Тенденция проецировать в процессе познания окружающего мира на мироздание и общество структуру своего тела выражается в абсолютной антропоцентричности соматизмов. Когнитивный подход способствует изучению языка человека как

формы его сознания и мышления. Социокультурный подход позволяет с помощью определенных кодов культуры показать различную степень интерпретируемости фрагментов действительности индивидом, этносом как сообществом интерпретаторов.

Код культуры в широком понимании – это совокупность знаков (символов) и система определенных правил, при помощи которых информация может быть представлена (закодирована) в виде набора из таких символов для передачи, обработки и хранения, запоминания [4, 241]. Соматизмы, несмотря на свой универсальный характер, имеют национальную специфику в выражении фоновых знаний. И это проявляется в специфичности мировидения народа, неадекватности социокультурных установок, их ценностных суждений, в субъективном отношении к фактам, имеющим место в той или иной ситуации. И это закономерно, так как мировидение народов, их миропонимание по-разному опредмечиваются в языке, в системе характерных для них образов, эталонов, стереотипов, символов. Тактика чтения «соматической карты человека и «меры сфокусированности внимания» [5] к разным частям тела у представителей культур неадекватна. У соматизмов не совпадают в сознании различных этносов культурная информация, представления. Контрастивно-когнитивный подход позволяет выявить сходства и различия образов сознания носителей различных языков. По мысли В. Г. Гака, «всеобщие черты, обнаруживаемые во всех языках мира, называются универсалиями. Помимо всеобщих универсалий в сопоставляемых языках выявляются, с одной стороны, признаки и закономерности, общие для них и, с другой стороны – специфические свойства, отличающие их друг от друга» [6, 8]. Контрастивная лингвистика рассматривается как дополняющая типологию научная область. Основной ее задачей является установление и объяснение языковых контрастов или относительных черт на фоне имеющихся сходств [7, 14].

В нашей работе используется контрастивно-когнитивный подход, позволяющий не только выявить сходства и различия в значениях лексики сопоставляемых языков, но и охарактеризовать культурно-ментальные различия, неадекватные в лингвокультурах различных народов. Соматизмы в данном случае рассматриваются как лингвокультуры, имеющие кроме денотативного значения и переносное вторичное, культурно-обусловленное значение, отражающее культурные представления, особенности мировоззрения и менталитета разных этносов.

Культурно-ментальная составляющая языковых знаков, выраженных соматическим кодом, показывает, что культурные значения, дающие понятие о ценностных представлениях, ценностных ориентациях, нормативных установках народа включаются в структуру знака. Такие представления выражают ментальный образ народа, включенный в структуру знака.

Слова, в которых совмещаются языковые и культурные значения, относятся к лингвокультурам, под которыми понимаются единицы языка, имеющие как ближайшее, так и дальнейшие значения. По А. А. Потебне, ближайшее значение – это значение, обозначающее предмет, а дальнейшее, – это глубинное, имеющее символический смысл [8]. Поэтому лингвокультура характеризуется В. В. Воробьевым, как комплексная межуровневая единица, представляющая собой единство лингвистического и экстралингвистического (понятийного или предметного) содержания [9, 45]. Соматизмы выступают как лингвокультуры, так как они также имеют как предметное значение (обозначение частей человеческого тела), так и глубинное, символическое, дальнейшее значение, имеющее национальную специфику. Представления о жизни этноса, его материальной и духовной культуре различны, так как «свое восприятие» этноса, особенности его психологических ассоциаций и представлений, образы сознания народов неадекватны. Н. В. Дмитриук утверждает, что «поскольку нет одинаковых национальных культур, постольку нет и одинаковых образов сознания, отображающих один и тот же предмет» [10]. Рассмотрим на основе анализа соматизмов универсальное и специфическое в структуре соматизмов, «көз»; «глаз»; «eye»; «бауыр»; «печень»; «liver»; «бел»; «поясница»; «waist». Универсальными в этих соматизмах является то, что они называют части человеческого тела, а специфическими, культурно-ментальными, – их способность выражать особенности миропонимания этносов, ср.:

Таблицы 1 – Универсальное и специфическое в соматизмах разных языков

Соматизмы		Казахский язык	Русский язык	Английский язык
Универсальное	Печень	Бауыр:	Печень:	Liver
Специфическое в значениях соматизмов		<u>Бауыры қатты,</u> <u>қара бауыр,</u> <u>бауыры суық,</u> <u>бауыры жазық,</u> <u>қаз бауыр,</u> <u>таудың бауыры,</u> <u>бауыры бітті,</u> <u>бауыры болмауы,</u> <u>бауыры езілсін,</u> <u>бауыры құтсыз</u> [11]	Брат	-

Специфическое	<p>Көзсіз батырлық (геройский), <u>көз таса кетті</u> (исчез из поля зрения), <u>көз алдында, көз алдына келеді</u> (перед глазами, перед собой), <u>көз байлады</u> (обманул), <u>көз ашпады</u> (никак не может избавиться от трудно-стей), <u>көз бояушы</u> (волшебник), <u>көзге көрінді</u> (показался на глаза), <u>көз болды</u> (заботиться о ком-либо), <u>көзге жылы</u> (родной, близкий), <u>көзге көрінбеді</u> (не показывается на глаза), <u>көзге сүйел болды</u>, (как мозоль в глазу), <u>көзді шел қаптады</u> (глупый, никого не признающий), <u>көз жазды-рды</u> [11]</p>	<p>Без глаза (без внимания), <u>в глаза</u> (бесце-ремонно, <u>взи-рать другими глазами</u> (оценивать что-либо), <u>верный глаз</u> (очеловеке, способном оценить что-либо верно), <u>вырви глаз</u> (смелый, отчаянный), <u>глаза на лоб полезли</u> (удивление), <u>глаза разгорелись</u> (о сильном желании иметь что-либо), <u>глаз воротит</u> (кислый), <u>глаз</u> (опытный), глазом не достать (далеко), <u>глаз отдыхает</u> (приятно), <u>из глаз</u> (из виду) [12].</p>	<p>Black as my hut (темно, хоть глаз выколи) <u>eye is me mirror of the sone</u> (глаза-зеркало души) <u>Fear breeds terior</u> (у страха глаза велики), <u>seeing is believing</u> (пока глаз не увидит, душа не верит); <u>mote one's</u> (соринка в глазу) [13].</p>
«Бел», «поясница», «waist»	<p><u>Б е л а л д ы</u> (применил силу), <u>бел асты</u> (прошел сопку), <u>бел атасы</u> (предок), <u>бел байлады</u> (принял решение), <u>бел бала</u> (родной сын), <u>бел бермеді</u> (не показывает, что трудно, трудиться, не уставая), <u>бел болды</u> (оказал поддержку).</p>	<p>Поясница</p>	<p>Waist</p>

В результате проведенного анализа было выявлено, что специфические культурно-ментальные значения в большой степени проявляются в казахском языке. Это такие значения: 1) основа чего-либо: «Қырғи қабақ соғыстың бел атасы Аденәуэрден қалған осы одақ (Франция мен батыс Германия арасындағы одақ) жаңа канцлердің тұсында нығая түсті; 2) «близкий»: Ол

Жүсіптің әкесін өлтірген кәдімгі Есіркептің бел баласы; 3) Не подавать виду: Оңашада оязға, мақтамаймын елімді. Өз еліме айтамын, Бергенім жоқ деп белімді. В соматизме «глаз» совпадают прямые значения слова глаз в значении «видеть» и некоторые переносные значения. Соматизмы разных языков входят в симметричные отношения, т.е. отношения эквивалентности, ср. змеиные глаза-жылан көз; в глаза говорить (открыто высказывать свое мнение, көзіне тік қарап, пікірін, ойын айта салды); из глаз скрыться (көзден ғайып болу); втирать очки (көз бояды, обманывать); көз алдында (на глазах, быть на виду); глаза разгорелись (көзі жарқ етті, испытывать радость); көз алмасы (бельмо на глазу). Прямые и переносные значения английского соматизма «глаз» не совпадают со значениями казахских и русских соматических лексем. Они входят при этом в ассиметричные отношения.

Таблица 2 – Симметричные и ассиметричные отношения соматизмов в разных языках

Симметрические отношения			Ассиметрические отношения
Русский язык	Казахский язык	Английский язык	
<u>Дурной глаз</u>			
<u>Не спускать глаз с кого-либо</u>	<u>Көзінен таса қылмау</u>		
<u>С глаз моих долой, С глаз долой из сердца вон</u>	-		
<u>С глазу на глаз</u>			<u>Бетпе-бет, face to face</u>
<u>Заплаканные глаза</u>			<u>Глаза на мокром месте, a bludbered eyes;</u>
<u>Закрывать глаза на что-либо</u>	<u>Көзін бірдеңеге жабу</u>	<u>Eye to blink at</u>	
<u>Раскрывать кому-либо глаза на правду, он в моих глазах герой</u>	<u>Көзін ашу</u>	<u>To open somebody's eyes to the truth</u>	<u>In my opinion he is quite a hero</u>

Переносные значения неадекватны, так как в русском и в казахском языках значения соматизма имеют различные значения: в казахском: көз ашпады (не было покоя); көз ақы (плата за использование глаза), көз алдына келтірді (вспоминать); жүзіктің көзінен өткендей, жаудыр көз (красавица), ескі көз (старый друг), көз болды (проявлять заботу о ком-либо) и др. В

русском языке специфичными являются значения: 1) прямо в глаза высказать свое мнение (в глаза говорить); 2) о сильном желании чего-либо (глаза разгорелись); 3) плакать (глаза не мокрым месте); 4) удивляться (делать большие глаза); 5) высказаться открыто, открыть правду; (не в бровь, а в глаз). Не совпадают и ценностные ориентации (положительные и негативные), связанные с сомотизмом «глаз», ср.:

Таблица 3

Ценностные ориентации народов	
Ценностные ориентации казахского народа	Ценностные ориентации русского народа
<p>Позитивные: <u>Айнам көз, бота көз, көз бол, көне көз, ел көзі, көз әйнек, ескі көз, көзін табу, құмай көз, қаракат көз, құралай көз, мөлдір көз, оң көз, өткір көз, бұлақтың көзі, байлықтың көзі, көз жауын алған, көзі тірі, көзі шайдай ашылды, көзіне басылды.</u></p>	<p>Позитивные: <u>Глаз, очи, беречь пуще глаз беречь как зеницу ока.</u></p>
<p>Негативные: <u>Ақ көз жылан, жылан көз, жүзіктін көзіндей өтетін қу, көз тию, көзге шұқу, көзін шел басқан, қыли көз, көз алайту, көзі оқты, көзі өтті, көзін аштырмау, көзін аппақ қылу, көз бояу, көзіне көк шыбын үймелету, көзі соқыр, көзінің сұғын қадау, көзіне топырақ құйылсын, көзге түрткі болу, көзіне шөп салу.</u></p>	<p>Негативные: <u>Дурной глаз, вороний глаз, мозолить глаза, лезть в глаза, тыкать в глаза, как бельмо в глазу, ни аза в глаза не знать.</u></p>

В английском языке сомотизм «глаз» также имеет варианты позитивные и негативные ценностные ориентации:

Таблица 4

Позитивные:	Негативные:
Lively eyes, to keep an eye on	Evil eye, to throw dust in one's eye, his eyes are bigger than his belly.

Соматизм «бауыр» вступает с лексемами «liver» и «печень» в асимметричные отношения, так как переносных значений этого сомотизма в английском и в русском языках не наблюдается. Только в казахском языке насчитывается, по словам Г. А. Ахметжановой, 46 фразеологизмов со словом бауыр, которые, в зависимости от семантики, делятся на две группы фразеосочетаний, реализующих переносные значения «внутренняя большая

часть» и «теплые родственные отношения» [14, 18]. Такие переносные значения обозначают четыре группы асимметричных значений: 1) здоровый (бауыры бүтін); 2) близкий человек, принимать близко к сердцу (етбауыр, бауырым, бауырын елжіретті; бауыры балқыды, бауырына салды, бауырына тартты); 3) жестокий, бессердечный человек (тас бауыр, бауыры қатты, бауыры суық); 4) чужой человек (жат бауыр). Концептуальный анализ сомотизма «бауыр» позволяет представить его в качестве культурно-ментальной и языковой единицы, представляющий кванты знания. Послойный анализ данного концепта показывает, что в его состав включаются пять составляющих. Первая составляющая значимостная. Она дает представление о том, как концептуализируется понятие «бауыр» в национальном языке «Бауыр» понимается в казахском языке не только как орган «тела человека», но и как близкий человек-брат. Значимостная составляющая концепта «бауыр» показывает, в какие таметические ряды: «орган тела человека» и «родственные отношения» входит это слово в лексико-семантической системе языка. Образная составляющая демонстрирует, при помощи каких способов переноса формируется переносное значение сомотизма. В лексемах «бауыр», «етбауыр» реализуется метонимическая модель «часть-целое», т.е по органу части тела человека репрезентируется образное значение. Образное значение «жестокий» сомотизмов-фразеологизмов бауыры қатты, бауыры суық, кара бауыр образуется на основе метафорического переноса. В этом случае реализуется когнитивная антропоморфная модель, когда свойства, качества человека переносятся на сомотизму и через него характеризуются безнравственные поступки человека. Антропоморфная модель (олицетворение) используется и в случае, когда сомотизмом бауыры езілді, бауыры елжіреді приписываются и добродетельные поступки человека (эти сомотизмы обозначают состояние расстроганного, отзывчивого человека). Культурно-ментальная составляющая концепта бауыр дает представление о ценностных ориентациях народа. Позитивная ценностная ориентация выражается в словосочетаниях бауыры езілді, бауыры елжіреді, бауырын көтерді, бауыры бүтін, басы есен, (здоровый человек). В лексеме «бауыр» негативная ценностная ориентация выражается в словосочетаниях: кара бауыр, бауыры суық, тас бауыр, бауыры қатты. В концепте «бауыр» репрезентируются и верования, пожелания, проклятья народа, ср.: аяқ-қолыңды тезірек бауырына ал, бауырың бүтін, басын есен болсын! Бауырың езілсін! Номинативное поле концепта «бауыр» включает себя синонимы слова бауыр (іні, аға), фразеологизмы, словосочетания с компонентом бауыр, ср.: бауырына басу, ер тоқымын бауырына алу (гневаться), кара бауыр, бауыры суық, қаз бауыр, тау бауыры.

Таким образом, анализ сомотизмов – лингвокультурем в различных языках показывает, что они, с одной стороны, выступают как универсальные

единицы, с другой как специфические, реализующие симметричные, ассиметричные отношения, различное миропонимание народов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Эмирова, А. М.** Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии. – Самарканд, 1972.
- 2 **Щирова, В. С.** Соматические фразеологизмы немецкого языка в когнитивно-дискурсивном аспекте. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Тамбов, 2005.
- 3 **Валиханова, Р. Е.** Сопоставительное исследование соматизмов казахского и русского языков. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 1995.
- 4 **Кравченко, А. К.** Культурология: Словарь. - 2-е изд. – М. : Академический проект, 2001. - 672 с.
- 5 **Сорокин, Ю. А.** Антропоцентризм, антропофилия: доводы в пользу второго понятия// Язык, сознание, коммуникация. Вып 4. - М., 1998.
- 6 **Гак, Г. В.** О контрастивной лингвистике// Новое в зарубежной лингвистике. Вып.25: Контрастивная лингвистика. - М., 1989.
- 7 **Манакин, В. Н.** Сопоставительная лексикология. - Киев : Знання, 2004.
- 8 **Потебня, А. А.** Из записок по русской грамматике. – Харьков, 1988-1989.
- 9 **Воробьев, В. В.** Лингвокультурология (теория и методы). - М. : Изд-во РУДН, 1997.
- 10 **Дмитрюк, Н. В.** Формы существования и функционирования языкового сознания в негомогенной культурной среде. Автореф. дисс. докт. филол. наук. - М., 2000.
- 11 **Кенесбаев, І.** Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. - Алматы : Ғылым, 1997.
- 12 Фразеологический словарь русского языка. - М. : Полиграфуслуги, 2006.
- 13 **Мюллер, В. К.** Англо-русский и русско-английский словарь: 150 000 слов и выражений. – М. : Эксмо, 2009.
- 14 **Ахметжанова, Г. А.** Соматическая фразеология как выражение национально- культурной специфики языкового сознания (на материале казахского и русского языков). Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Алматы, 2007.

Материал поступил в редакцию 31.05.16.

Б. Т. Кульбаева

Лингвокультуремалар-соматизмдар «көз», «бел», «бауыр» аялық білімдерінің репрезентацияның маркерлері

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.
Материал 31.05.16 баспаға түсті.

B. T. Kulbayeva

Linguistic cultureme-somatisms «eye», «waist» and «liver» as markers of background knowledge representation

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.
Material received on 31.05.16.

Мақалада соматизм-фразеологизмдер антропоортақтық, салыстырмалық, когнитивтік тұғырлардан қарастырылған, олардың ұқсастығы мен айырмашылығы мәдени мағыналары көрсетілген.

The article deals with somatism-idioms in anthropocentric, cognitive and comparative approach, as well as the similarities and differences of their cultural values.

УДК 81'1

Б. Т. Кульбаева

к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный педагогический институт,
г. Павлодар
e-mail: kbaglan62@mail.ru

**КОННОТАЦИИ КАК СОЗНАНИЯ
ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМЫ В ПЕРЕДАЧЕ
КУЛЬТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ**

В данной статье автор показывает анализ лингвокультурных единиц и их видов. Рассмотрено исследование культурно-ментальной информации в дополнительных коннотативных значениях.

Ключевые слова: коннотация, лингвокультурема, межкультурная коммуникация.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью всестороннего изучения лингвокультурем как единиц новой науки – лингвокультурологии,

стремительно развивающейся на современном этапе. Интерес ученых к этой сфере знания становится все более глубоким и пристальным, так как недостаточно полно исследованы в контрастивном аспекте как основные проблемы лингвокультурологии и разработан ее понятийный аппарат, так и охарактеризована полностью ее основная единица – лингвокультураема, выявлены особенности ее структуры. В связи с этим в настоящей статье акцентируется внимание на изучении коннотации как эмоциональных, экспрессивных созначений лингвокультураемы, выражающих субъективное отношение говорящего к предмету мысли, его оценку.

Арнольд И. В. понимает коннотацию как часть системного значения знака. Коннотация может быть и речевой, окказиональной и независимой от ситуации. «Информация в речи может быть двух видов: 1) информация, не связанная с актом коммуникации; 2) информация, связанная с участниками коммуникации [1]. Информация второго вида касается характеристики говорящего, его оценки предмета речи, эмоционального отношения к нему, к собеседнику, к ситуации общения.

Возможными составляющими лексического значения слова в речи являются: а) понятийное содержание (предметно-логическое), которое называет понятие и через него соотносится с действительностью, составляющей предмет сообщения; б) коннотация, куда входят эмоциональный, экспрессивный и стилистический компоненты значения. Сюда же относятся и оценочный компонент.

В. К. Харченко также понимает коннотацию как созначение языкового знака и различает четыре компонента коннотации, такие, как оценочность, образность, экспрессия и эмоциональность [2]. Другие относят к коннотациям «добавочные (модальные, оценочные и эмоционально-экспрессивные) элементы лексических значений», включаемых непосредственно в толкование слова.

Ю. Д. Апресян считает, что под коннотациями следует понимать оценочное значение, «не входящее непосредственно в лексическое значение слова и не являющееся следствиями или выводами из него» [3, 134]. Мнение В. И. Шаховского совпадает с мыслями других ученых, говорящих о коннотации как об экспрессивном значении слова. Он понимает коннотацию как эмотивное значение слова, являющееся отражением эмоций не только индивида, но и коллектива. «Эмотивное значение, – пишет автор, – не является отражением эмоций только данного говорящего. Оно – не индивидуально, а представляет собой обобщенное отражение социальной эмоции. В этом отношении эмотивное значение носит такой же социальный характер, как и логико-предметное значение: оно соотносимо с соответствующими эмоциями любого носителя данного языка [4]. Такой эмоциональный компонент значения можно рассматривать как социальное созначение слова, наряду с

предметно-логическим, так как в стандартных ситуациях люди, относящиеся к какой-либо языковой общности, могут использовать и выражать одинаковые эмоции. Каждый индивид варьирует типизированную эмоцию, подгоняя ее под то или иное значение слова, но в пределах социального опыта. Исходя из способности коннотации выражать состояние человека, его эмоции некоторые ученые предлагают изучать его в качестве психолингвистического феномена, влияющего на процесс семантического развития индивида, так как «коннотации способствуют накоплению эмоционально-оценочного и чувственного опыта индивида, обуславливая его ассоциации, связанные с эмоционально-оценочными и сенсорно-перцептивными реакциями» [5, 131-132].

В. Н. Телия говорит о культурных коннотациях, когда коннотативные значения выражают не только эмоции, но и оценку, а также субъективное отношение говорящего к предмету мысли. В этом случае, «предметом объективации служит не мир, а отношение, отображающее ту или форму эмотивной реакции субъекта на обозначаемое» [6]. Субъективное отношение личностей к предмету мысли, его оценка, эмоции не совпадают в разных лингвокультурных сообществах, так как отражают в коннотативных созначениях культурно-ментальную информацию о миропонимании этноса, его ценностных установках, ценностных ориентациях. Такая информация извлекается из коннотации в процессе понимания его культурного смысла, неадекватного в различных языках. Поэтому О. И. Быкова говорит об этноконнотатах, рассматриваемых ею как самостоятельные лексемы или макрокомпоненты слова, включающие в себя «образную составляющую, маркированную ингерентными признаками, спецификаторами культурно-исторического характера (локус), темпус; этномотив (ээ) [7, 34].

Столь широкий подход к изучению коннотаций как созначений слова, а также как самостоятельных языковых знаков- эмоциональных лексем, этноконнотатов, отражающих культурно-ментальную информацию, связанную с этническим мировоззрением и установками этноса показывает заинтересованность ученых в феномене коннотации. Поэтому и осуществляется ее изучение с точки зрения различных подходов, в том числе и лингвокультурологического. Лингвокультурологический подход к исследованию коннотации позволяет рассматривать ее как разновидность лингвокультураемы, в которой, помимо денотативного значения, реализуются и культурно-коннотативные созначения. Такие созначения лингвокультураемы можно классифицировать, выделяя различные ее виды на основе принципа бинарной оппозиции. Выделение различных типов коннотации основывается на таких противопоставлениях, как: 1) явная выраженность – неявная невыраженность; 2) ценностная ориентированность в отношении предмета мысли (негативная, позитивная); 3) выражение характерологической функции в отношении индивида или коллектива как совокупности

индивидов. 4) Позитивная и негативная этноцентричность. Рассмотрим типы лингвокультурем-коннотаций такие, как: 1. а) лингвокультуремы, имеющие эксплицитно выраженные коннотации, значение которых понятно и без контекста, т.е. ближайшего окружения, ср.: *rat* (крыса), *car* (колпак), *rochla*, *kolpak*, *lame duck* (хромая утка), *black sheep* (паршивая овца), как баран перед новыми воротами, медный лоб, тряпка, белая ворона, мопс, *wardheeler* (прихлебатель), *die Krote* (жаба), *der Lapper* (тряпка), *головорез*, *баскесер*, *халтурщик*, *party hase* (приспешиник), *political hireling* (политический наймит), *урод*, *дылда*;

б) имплицитная коннотация. К ним относятся добавочные коннотативные значения слова, которые явно не выражены, но они подразумеваются. Сюда можно отнести такие лингвокультуремы с скрытыми коннотациями, как: *bad* (плохой), *good* (хороший), *beautiful* (красивый), *ugly* (уродливый), *dirty* (грязный), *clean* (чистый), *friend* (друг), *enemy*, *low base* («низкий», в значении подлый), *elevated*, *lofty* (возвышенный) и др.; в) лингвокультуремы – коннотации, выражающие позитивную или негативную ценностную ориентацию к предмету мысли.

Ценностное отношение рассматривается как способ выражения оценки субъекта в отношении предмета мысли. Такое отношение может быть позитивным или негативным, ср.: 1) позитивная ценностная ориентация: *қара шаңырақ* (родной дом), *қара қоныс* (родной край), *қара нөпір* (скопление людей), *бас* (голова), *голова* (в значении умный), *көк сеңгір* (возвышенный), *көк жарылқасын*, *көк етік* (богатый), *в сапожках ходит* (богатый), *wheelhonge*, (работяга); 2) негативная ценностная ориентация: *черный враг*, *черный день*, *черная весть*, *черная кошка*, *black armband* (черная повязка), *black soul* (черная почта), *қара басқыр* (злое пожелание), *қара ниет*, *қара бет*, *small potatoes* (мелкие, людишки), *көк бақа*, *көк ми*, *көк соқсын!* *көк етік* (бедный, голь перекатная). По отношению к плохому проявляется негативная ценностная ориентация. Свойства, качества плохого не служат образцом для подражания, поэтому в пословицах и поговорках даются предостережения, ср.: *A bad beginning is a bad ending* (плохое начало ведет к плохому концу); *A bad custom is like a good cake better broken than kept* (плохие черты не надо беречь как булочку, надо их уничтожать); *Bad news has wings* (плохие новости не лежат на месте); *A bad reaper never had good shears* (у плохого стригалы и ножницы плохие); *A bad shearer never had a good sickle* (у плохого косаря и коса плохая). Позитивные и негативные ориентации выражены в этноконнотативных лингвокультуремах, которые имеют неадекватные коннотативные значения. Будучи экспрессивно окрашенными, они передают внутреннюю форму в образном виде, позволяющую ей сигнализировать о ценностном отношении говорящего к миру. Такие этноконнотативные лингвокультуремы не совпадают в разных языках по значению, ср.: крыса в

русском - это «ничтожный, приниженный службой человек», (*канцелярская крыса*); английское *Rat* «предатель», «доносчик»; французское *Rat* «скупого человека»; немецкое *Ratte* «с увлечением работающий человек».

Цветовые ассоциации лингвокультурем такие не совпадают у разных народов, например, *black sheep* (паршивая овца) ассоциируется с негативными представлениями, а у казахов *қара қой* вызывает положительные ассоциации; *қара шаңырақ* в казахской культуре имеет сакральное значение «отчий дом», «могущество», «власть», а для русской и другой культуры это понятие не имеет существенного значения. Культурные смыслы этноконнотатов также неадекватны, так как они представляют собой определенные разновидности осмысленной реальности культурного мира, задающей некоторые жизненно важные способы общепринятого в культурном сообществе видения и понимания окружающего мира. Культурные смыслы, чтобы стать явлением культуры, должны проявить себя, объективироваться в культурных кодах, к которым могут быть отнесены слова, символы, мифологемы, стереотипы поведения. Культурные смыслы лингвокультурем в разных культурах могут быть разными, например, если «овца» для казаха ассоциируется с кротостью, смиренностью «*қойдай жуас*», «*қойдан қоңыр*», то в русском, английском языках выражения «паршивая овца», «*black sheep*» ассоциируются с никчемностью, упрямством (ср.: с паршивой овцы хоть шерсти клок), лошадь для казахов – *қасиетті жануар*, которая кормит, поит человека, является его другом, а в русской культуре лошадь-рабочее *тягло*, *кляча*. Культурные смыслы лингвокультурем в разных лингвокультурных сообществах должны различаться, рассматриваться и описываться с учетом их национально-культурной специфичности, культурной зависимости и идиоэтничности, с учетом менталитета народов. Менталитет того или иного народа – это совокупность определенных образцов поведения, привычек и установок в осмыслении событий, которые воспринимаются другим народом как чужие и непонятные. Менталитет – это определенные поведенческие образцы и эмоциональные реакции, которые определяются национальным образом мира, характерным для народа, объединенного единым историческим прошлым, единой культурой, традициями и проживанием на одной территории. Поэтому эмоции, ассоциации народов диктуются его социокультурными установками, в них проявляется образное видение мира различными этносами. 3. Индивидуальные и коллективные коннотации, которые реализуют оценочное значение, проявленное по отношению к отдельному человеку или коллективу, ср.: а) индивидуальные характеристики – коннотации: *babykisser* (политический деятель, который во время выборов пожимает руки рабочим и целует их детей); *banana* (предатель), *pot* (горшок), *stinking* (вонючий), *yellow* (трусливый), *poor* (бедняжка); б) коллективные оценки – коннотации: *home* (очаг), *troops* (добровольцы, помогающие

в выборах), *Ku-klux-klan, home town* (родной город), *baptism* (баптизм), *news* (еврей), *knights of Kolombus* (рыцари Колумба), *Broadway* (Бродвей), *xinni, country*; 4. **Этноцентрические коннотативные лакуны**, выражающие предубеждение против представителей других национальностей, ср.: *Джон Булл* (англичанин), *лягушатник* (французы), *макаронники* (итальянцы), *фрицы* (немцы) и др.: «Джон Крейтон, самый ярый расист из всех служащих банка, добавил: – Я так понимаю, что мы собираемся оказать помощь мексиканцам на 50 миллионов долларов. Эти «мокрые спины», не заслуживают ни единого цента» [С. Шелдон. Если наступит завтра, с 8]; «К людям Игилика у Боткина особый подход, почтение. А все прочие казахи у него *«азиаты»* (Г. Мусрепов. Пробужденный край, 74); «Вот эти, – показал Харрисон на сидевших за столом, – мои близкие родственники. Мой сын Роберт и его супруга Клаудия. Она вдобавок еще и итальянка. Никогда не думал, что в моей семье появятся «макаронники». При этих словах Клаудия побледнела, а Роберт нахмурился, не решаясь возразить отцу» [Ч. Абдуллаев. Правила логики, 348].

Таким образом, анализ лингвокультурем – коннотаций позволяет рассматривать их в качестве лингвокультурных единиц, коннотативные значения которых репрезентируют культурно-ментальную информацию, выражающую экспрессивно-окрашенные субъективные оценки личности в отношении предмета мысли, его ценностные ориентации, социокультурные и этноцентрические установки. Подобные лингвокультуремы-коннотации создают препятствия в процессе межкультурного общения, поэтому для преодоления коммуникативных неудач следует выявить их сущность, описать их разновидности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Арнольд, К. В.** Полисемия существительного и лексико-грамматические разряды // Иностранные языки в школе, 1969. – №5.
- 2 **Харченко, В. К.** Переносное значение в языке. – Воронеж, 1993.
- 3 **Апресян, Ю. Д.** Коннотации как часть прагматики слова (Лексикографический аспект) // Русский язык: Проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке. – М., 1992. - С. 42-64.
- 4 **Шаховский, В. И.** О лингвистике коннотации // Семантико – системные отношения в лексике германских и романских языков. - Волгоград, 1979. – Вып. 9.
- 5 **Бурукина, О. А.** Коннотация как креативный психолингвистический механизм в сознании индивида // Вопросы когнитивной лингвистики, 2011. – №4. - С. 132-136.
- 6 **Телия, В. Н.** Культурно-национальные коннотации фразеологизмов // Славянское языкознание. – М., 1992.

7 **Быкова, О. И.** Лингвокультурологический подход к исследованию этноконнотации // Вестник ВГУ. Сер. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2005. – № 1. – С. 34-40

8 **Козловский, В. П.** Культурные смыслы в языке. – М., 1990.

Материал поступил в редакцию 31.05.16.

Б. Т. Кульбаева

Лингвокультуремалар-коннотациялар мәдени ақпараттың

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.

Материал 31.05.16 баспаға түсті.

B. T. Kulbayeva

Connotations as linguistic cultureme co-meaning in the transfer of cultural information

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.

Material received on 29.04.16.

Бұл мақалада коннотациялық лингвомәдениеттік бірліктер қарастырылып, олардың түрлері сипатталған, қосымша коннотативтік мағыналарындағы мәдени-менталдық ақпарат зерделенген.

The article deals with connotative linguocultural units and the description of their kinds. Cultural-mental information of additional connotative meanings is searched.

Ш. Қ. Құрманбаева

п.ғ.д., профессор, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қ.

e-mail: shkarantaykizi@mail.ru

**ЛИНГВОЕЛТАНЫМДЫҚ СӨЗДІК ЖАСАУДЫҢ
ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ЕЛДІҢ ТУРИСТІК
ИМИДЖІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Мақалада Қазақстанның туристік индустриясының ақпараттандыруға мұқтаждығы мәселесі сөз болады. Автордың ойынша, лингвоелтанымдық сөздік жасау елдің тұрақты дамуының факторы ретіндегі табиғи және мәдени мұраларының нысандарын өйгілеуге ықпал етеді.

Кілтті сөздер: лингвоелтанымдық сөздік, туризм, имидж, топонимдер.

КІРІСПЕ

Қазақстанның халықаралық туризмге енуінің өзіндік болашағы бары белгілі. Біздің әлеуетті нарықтарымыз – Ресей, Қытай, Европа, Таяу Шығыс. Тек Ресей мен Қытайдың өзі ғана 150 миллионнан астам туристермен қамтамасыз етеді. Бүгінде Қазақстанда 52 елмен визасыз режимге көшу жөнінде келісімдер жасалған. Одан басқа «ЭКСПО-2017»-ні өткізуге дайындық барысында басқа да көптеген елдермен виза режимін қарапайымдандыру жұмыстары жүргізілуде [1].

Солай бола тұра, Қазақстан туризмінің бүгінгі даму қарқыны бар әлеуетті толық пайдалануға мүмкіндік бермей отыр. Әлемде біз жайлы туристік мақсатпен баруға тұратын ел ретінде әлі өте аз біледі. Бірнеше халықаралық жәрмеңкелерге қатысу күтетін әсерге қол жеткізуге мүмкіндік бермей отыр. Туристік саланың дамуының төмен деңгейі елдің туристер үшін жағымды имиджін қалыптастыру мәселесіне қатысты ғылыми зерттеулердің жоқтығымен де тікелей байланысты. Қазақстанда туризм саласында белсенді PR-кампаниялар, имидждік жобалар жасау мәселесі бойынша кешенді және жүйелі талдаулар жүргізетін ғылыми-зерттеу құрылымы жоқ. Елімізде қалалар мен аймақтардың туристік имиджін көтерумен шұғылданатын мықты мемлекеттік-жекеменшік ұйымдар да жоқ. Аналитиктердің айтуынша, «туркомпаниялардың 80 пайызынан астамы қазақстандықтардың шет елдерде демалуын ұйымдастырумен шұғылданады, демек, олар шетелдік түрөнімдерді сату-сатып алумен айналысады» [2].

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 28 ақпандағы № 192 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2020 жылға дейін тұжырымдамасында Қазақстан бай туристік-рекреациялық мүмкіндіктерге ие бола отырып, туризмнің жеткілікті деңгейде дамымауымен сипатталатындығы баса көрсетіле отырып, бұл саланы ақпараттық қамтамасыз етудің маңыздылығы ескертіледі [4]. Елдің туристік имиджін қалыптастыруда ақпараттық өрісті кеңейту, Қазақстан жайлы барлық деңгейлерде сауатты, сапалы жарнама жасаудың қажеттілігі дау тудырмайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Турист үшін саяхат жасалатын ел туралы ақпарат неғұрлым көп болса, ол елге бару соғұрлым арзанға түсетіні белгілі. Түрлі аналитиктердің көзқарасы бойынша, республиканың қазіргі туристік нарығындағы жағдай маркетингті қолдануды, жаңа тұтынушының басты ерекшеліктерін зерттеуді, туристік қызметтерді қолданушының уәждемесі мен мінез-құлық ерекшеліктерін айқындауды талап етеді.

«Туризм елге валютаның келуін арттыру, жаңа жұмыс орындарын тудыру, инфрақұрылымдарды жақсарту т.б. арқылы аймақтың экономикасы мен дамуына өте ықпал етеді. Туризмнен максимум табыс табу үшін әрбір мемлекет өзінің әлеуметтік-экономикалық саясатының бір бөлігі ретінде туристік саясатын жетілдіре түседі» [3]. Бүкіләлемдік туристік ұйымның мәліметтері бойынша елге келген әрбір турист сол елде орта есеппен 1.000 \$ қалдырады да туристік саланы қамтамасыз ететін халық шаруашылығының 32 түрлі саласында 9 жұмыс орнының ашылуына ықпал етеді.

Туристік индустрияның ақпараттандыруға мұқтаждылығы бизнестің бұл түрінің ел экономикасындағы маңызымен байланысты. Аталмыш тақырыпты зерттеу барысында аймақтың туристік имиджін көтеруге және нығайтуға кері әсер ететін бірнеше мәселелер анықталды. Бүгінгі күнде ол мәселелер төмендегідей:

1. Қазақстан жайлы шетелдіктерге арналған да, өз отандастарымызға арналған да ақпараттардың болмауы, PR құралдарының жеткіліксіз қолданылуы;

2. Туристердің назарын өзіне аудартатын туристік және басқа да нысандардың лингвоелтанымдық анықтамасының болмауы.

Ақпараттың жоқтығынан туындайтын маңызды мәселелердің бірі ретінде аймақтардағы туризмді жете бағаламаушылықты айтуға болады. Ғалымдар бұл мәселенің төмендегі себептерін атап көрсетеді: «Түкпірдегі» дамымай қалған аймақ деген ментальды категория, дотациялы экономика, инфрақұрылымның болмауы, инвесторлардың қызықпаушылығы, азрентабельділік, мамандардың жетіспеушілігі, ресурстармен объектілерді

білмеу, тұтынушылардың төмен уәждемелілігі; алайда ең алдымен – туризмнің мәдени-танымдық миссиясын төмен бағалаушылық» [5].

Ғалымдардың айтуынша, ««Тарихқа саяхат» ретіндегі мәдени туризм әсіресе мәдени-тарихи құндылықтар жоғары бағаланатын және ұлттық танымның дамуына аса мән берілетін елдерде ерекше дамыған» [6, с. 14]. Осыдан келіп, жасалатын кешен туристердің мәдени-танымдық қызығушылығын қанағаттандыруға бағытталатын болады. Оларда аймақтың тарихи дамуының ерекшеліктері, оның табиғи жағдайлары, географиялық жағдайы, экономикасы, қоғамдық құрылымы, салт-дәстүрі мен тұрмысы т.б. көрініс табатын болады.

Мемлекеттің имиджі тұтас алғанда бір елдің мүддесін қорғайтын және алға жылжытатын тиімді механизмі, қорғанысын қамтамасыз ететін құралы болып табылады. Мемлекет өзін қоршаған сыртқы әлемде неғұрлым жақсы жағынан көрсетсе, оны шет елдерде соғұрлым жақсы қабылдайтын болады, ал имиджді ескермеу тек қана саяси емес, экономикалық жағынан да негативті салдарларға алып келуі әбден мүмкін.

PR-дың басты құралдарының бірі – туризмді дамыту. Елдің жағымды бет-бейнесін сол елге келіп-кететін туристер жасайды. Ал Қазақстан жайлы шетелдік туристердің көзқарасы бұлыңғыр немесе тіпті жоқ деуге де болады. Қазақстанның шетелдегі нақты портретін айқындап алудың мерзімі баяғыда жеткен. Бұл кезеңде әлемдік қауым әлі күнге біздің аймақтарымыз жайлы ғана емес, жалпы Қазақстан туралы өте аз біледі.

Көптеген отандастарымыздың өздері туған жерлерін білмейтіні және оған мүлдем бейжай қарайтыны белгілі. Осыдан келіп, мемлекетіміздің имиджін туристік нарықта және жалпы экономикалық тұрғыда көтерудің қажеттілігі туындайды. Көптеген ғалымдар елдің туризмін дамыту мен табиғи-мәдени ескерткіштерді қорғау мәселесін аймақтардан бастау қажет деп есептейді [6].

Туристік индустрияның әлемдік тәжірибесінде туристерге арналған ақпараттар ағымының молдығы мен сапалылығы негізінен қаланың, аймақтың туристік саясатының дұрыс жолға қойылғандығының белгісі болып табылады. Ол арқылы жағымды имидж қалыптасып, туристік қызметтер табысты алға жылжитын болады. Осыдан келіп, бұл ақпараттар PR-саясаттың негізгі құрамдас бөліктерінің біріне айналады, қоғам тарапынан дұрыс қарым-қатынастың болуына, аймақтың бәсекеге қабілеттілігінің арта түсуіне ықпал жасайды.

Туризмде түрлі коммуниканттар арасындағы мәдениаралық қатынас ерекше көрініс табатыны белгілі. Туристік мәтіндер – бұл бүгінгі күнде аса кең тараған шетелдік мәдениетті баяндау құралдарының бірі. Түрлі мәдениеттер тоғысында туындайтын тікелей мәдениаралық диалог кезінде халықаралық қарым-қатынас тілі түріндегі арнайы бір тіл туады. Ерекше

қызығушылық тудыратын туризмнің тұрмыстық лексикасы болып табылады. Бұл – Қазақстанға келген шетелдік туристердің алдынан шығатын көп ұлтты мәдениетке тән тақырыптардың кең спектрі.

Г. Д. Томахиннің айтуынша, мәдени нысандарды адекватты қабылдау тек қана мәдени-тарихи сипаттағы аялық білім негізінде жүзеге асады [7]. Елдің ұлттық-мәдени ерекшелігін көрсететін осындай мәтіндерді бойына жинақтап, тұратын бір өнім лингвоелтанымдық сөздік болып табылады. Лингвоелтанымдық сөздіктер - әлемдік тәжірибеде туристер үшін бөтен ел, басқа мемлекет, өзге мәдениет жайлы аялық білімнің үлкен ақпарат көзі. Әуел баста оқыту-үйрету қызметін атқарып келген лингвоелтанымдық сөздіктер бүгінгі күнде өз бағытын ауыстырып, басқа елдің мәдениеті жайлы ақпарат іздеген оқырманға қарай бұрылған, осылай өз мойнына танымдық бағыттағы міндеттерді қатар жүктеп алған.

Лингвоелтанымдық сөздіктер әрқилы, тартымды, қызықты ақпараттар мен ережелер, қағидалар, құндылықтар жүйесін вербалды және паравербалды түрде жеткізеді, елдің мәдени-туристік аясы мен онда тұратын өкілдердің салт-дәстүрлері, ділі мен құндылықтары, сөйлеу мәдениеті жайлы терең мағлұмат жинауға ықпал етеді. Бұлардың барлығы өз кезегінде туристерге өз мәдениетін тереңірек тануға мүмкіндік береді.

Лингвоелтанымдық лексикография әуел баста тілді тұтынушылар тарапынан, өз елінің мәдениетін басқа ұлт өкілдеріне таныстыру мақсатында жасалды. Ал орыс тіл білімінде соңғы жылдарда оқыту, үйрету мақсатында басқа елдердің лингвоелтанымдық сөздігін жасаудың үлкен тәжірибесі жинақталды. Атап айтқанда, Ресей ғалымдары тарапынан XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында жарық көрген Греция [8], Америка [9], Германия [10], Великобритания [11], Австралия және Жаңа Зеландия [12] жайлы лингвоелтанымдық сөздіктер және Ресей жайлы мол ақпарат беретін «Россия» атты мультимедиалық сөздік [13] бұған дәлел бола алады. Аталған сөздік өнімдерінен Ресей лексикография ғылымының анағұрлым алда дамып келе жатқанын көруге болады.

Осы орайда Қазақстан жайлы лингвоелтанымдық сөздіктің осы күнге дейін болмауы тіл білімінің лексикография саласының ғана емес, жалпы еліміздің инновациялық-индустриялық дамуына да кері әсерін тигізіп отырғандығын мойындауымыз қажет.

Лингвоелтанымдық сөздіктерде тарихи тұлғалардың аттары мен географиялық атаулар ел жайында басты мәдени ақпарат тасушы болып табылады, олардың көпшілігі символикалық немесе метафоралық мәнге ие болады. Соған байланысты Шығыс Қазақстан жайлы лингвоелтанымдық сөздіктің көлемді бір бөлімі жер-су атауларын қамтиды.

Шығыс Қазақстан облысының туристік саласының дамуына байланысты Алматы мен Астана қалаларынан кейін 3-орынды иеленеді.

2020 жылдарға дейінгі Қазақстан Республикасының туристік саласын дамыту Тұжырымдамасында «Шығыс Қазақстан кластері «Табиғат таңғажайыптары әлемі» және экологиялық туризмді дамыту орталығы ретінде» белгіленетіні жайлы айтылған [4].

Шығыс Қазақстан кластеріне ШҚО-ның солтүстік және шығыс бөліктері енеді. Кластердің орталығы кластердің орталығы болады, оған туристік қызығушылық тудыратын 8 басты жер енгізіледі. Олар: «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының нысандары; Бұқтырма су қоймасы; Ертіс өзені мен Жайсан көлі; Катон-Қарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі; Қалжыр өткелі; Риддер-Анатау және Иванов таулары; Алакөл көлі; Семей қаласы [4].

Табиғи-климаттық тұрғысынан алғанда Шығыс Қазақстан теңдесі жоқ өңір болып табылады. Облыстың шекарасында 9 аудан орналасқан: Риддер, Бескарағай, Бородулиха, Зайсан, Катонқарағай, Тарбағатай, Үржар, Шемонаиха және Күршім аудандары.

Өңір туристік мүмкіндіктері бойынша тартымды және перспективалы болып табылады. Облыс шегіндегі рекреациялық аймақтар – Бұқтырма жағалауы, Сибина көлі, Алакөл көлі, Катонқарағай, Глубокое ауданы, Риддер, Өскемен қаласының маңы.

Облыстың өңірлеріне тән 5 басты туризм түрлерін ерекше атап өтуге болады. Олар: 1) Экологиялық туризм (Катонқарағай, Күршім аудандарында және Риддер қаласында); 2) Мәдени – танымдық (Семей қ., Абай және Ұлан аудандары); 3) Емдеу - сауықтыру (Катонқарағай, Үржар аудандары); 4) Жағажай (Зырян, Ұлан, Күршім аудандарында); 5) Тау шаңғысы (Глубокое, Зырян аудандары және Риддер к.).

Өңірде Батыс-Алтай мемлекеттік табиғи қорығы, Алтай ботаникалық бақшасы «Ак-кем», «Ак-Кем-Риддер», «Бумеранг», «Радуга» турклубтары, 2 тау шаңғы базасы, 4 демалыс базасы – «Синегорье», «Климовка», «Громотуха», «Кедровка» бар. Катонқарағай ауданында Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі бар. Күршім ауданында Марқакөл ұлттық қорығы және Марқакөл көлі бар. Тұзсыз, ағынсыз Алакөл көлі Балқаш-Алакөл белдеуінде орналасқан, ол Алматы және Шығыс Қазақстан облыстары шекарасында Үржар ауданында орналасқан.

Облыс аумағы су ресурстарына бай, жерінен 800 өзен ағып өтеді, олардың жалпы ұзындығы 10 мың км-ден артық. Басты күретамыры өзінің көп сулы салалары – Үлбі, Үбі, Қарақоба, Қалжыр, Күршім, Нарын, Бұқтырма және басқа да таулы өзендері бар Ертіс өзені болып табылады. Облыста Зайсан, Марқакөл, Алакөл, Сасықкөл сияқты ірі көлдер бар. Мұнан бөлек көп ұсақ көлдер, су қоймалары бар, олардың ең ірісі Бұқтырма су қоймасы болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, келесі тұжырымдарды жасауға болады:

Лингвоелтанымдық сөздік мәтінде осы жоғарыда аталған жер-су атауларының қысқаша сипаттамасы беріледі, онда туристер үшін барынша толық мәліметті қамту қағидасы ескеріледі.

Елдің тұрақты дамуының факторы ретіндегі табиғи, мәдени нысандарын сақтау, дамыту және насихаттау жұмысының нәтижелі болуына оның туристік жерлері жайлы ақпараттар ағымын кеңейту арқылы қол жеткізуге болады.

Туристік нысандар жайлы жан-жақты сипаттама жасалған мәтін пен сапалы суреттерді қамтыған лингвоелтанымдық сөздік кез келген тұтынушы үшін, оның ішінде туристер үшін таптырмас құнды еңбек болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Депутат Д. Назарбаева: Формирование имиджа Казахстана за рубежом должно вестись системно // [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: <http://www.zakon.kz/4593836-deputat-d.nazarbaeva-formirovanie.html> (қаралған күні: 19.07.15).

2 **Дүйсенғалиев, Т.** Мировой опыт развития туристической индустрии в применении к нашей стране // [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: <http://www.zakon.kz/217500-mirovojj-opyt-razvitija-turisticheskoyj.html> (қаралған күні: 19.07.15).

3 **Дмитриев, М. Н.** Экономика и предпринимательство в социально-культурном сервисе и туризме / М. Н. Дмитриев, М. Н. Забаева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2006. – 399 с.

4 Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2020 жылға дейін тұжырымдамасы. [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000192> (қаралған күні: 19.07.15).

5 **Масленникова, О. Н.** Путеводитель: сотворение новой реальности // Вестник Гуманитарного факультета Ивановского государственного химико-технологического университета. Выпуск 5. Научный журнал. – Иваново : ИГХТУ, 2012. – С. 52-58.

6 **Никифорова, А. А.** Состояние и охрана памятников природного и культурного наследия в регионах ресурсного типа: автореф. канд. ... культурологии. – Нижневартовск, 2011. – 24 с.

7 **Томахин, Г. Д.** Понятие лингвострановедения. Его лингвистические и лингводидактические основы // Иностранные языки в школе. – М. : 1980. – С. 77-81.

8 **Николау, Н. Г.** Греция: лингвострановедческий словарь. – М. : Эдиториал УРСС, 1995. – 288 с.

9 Англо-русский лингвострановедческий словарь Американа // Americana English-Russian Encyclopedic Dictionary. – Смоленск : Издательство «Полиграмма», 1996. – 1208 с.

10 Мальцева, Д. Г. Германия: страна и язык. Лингвострановедческий словарь. – М. : Русские словари, 1998. – 382 с.

11 Великобритания: Лингвострановедческий; словарь: Литература. Театр. Кино. Музыка. Танец. Балет. Живопись. Скульптура. Архитектура. Дизайн; СМИ: / Сост. Г. Д. Томахин. – М. : ООО «Изд-во АСТ», ООО «Изд-во Астрель», 2001. – 336 с.

12 Австралия и Новая Зеландия. Лингвострановедческий словарь / Под рук. В. В. Ощепковой, А. С. Петриковской. – М. : Рус. яз., 1998. – 216 с.

13 Мультимедийный лингвострановедческий словарь «Россия» – инновационный проект Гос. ИРЯ им. А. С. Пушкина. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: /<http://ls.pushkin.edu.ru/lsslovar/index.php?title/> (дата обращения: 19.07.15).

Материал 23.05.16 баспаға түсті.

Ш. К. Курманбаева

Методологические основы создания лингвострановедческого словаря и вопросы укрепления туристского имиджа страны

Восточно- Казахстанский государственный университет
имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск.

Материал поступил в редакцию 23.05.16.

S. K. Kurmanbayeva

Methodological foundations of creating a linguocultural dictionary and the strengthening of the country's tourist image

S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk.

Material received on 23.05.16.

В статье поднимается проблема потребности туристской индустрии Казахстана в информатизации. Автор считает, что создание лингвострановедческого словаря способствует популяризации объектов природного и культурного наследия, как фактора устойчивого развития страны.

The article raises the problem of the needs of the tourism industry of Kazakhstan in the informatization. The author believes that the creation of a linguo-cultural dictionary contributes to the promotion of natural and cultural heritage, as a factor of sustainable development.

УДК 81'23

Г. Б. Мадиева¹, Р. Ж. Кондыбаева²

¹д.ф.н., профессор; ²PhD, ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

e-mail: gmadi@mail.ru

ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ: ДВИЖЕНИЕ ОСНОВНОГО ТОНА В ИЗОЛИРОВАННЫХ СЛОВАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В настоящей статье рассматривается один из фонетических коррелятов словесного ударения – тональность. С помощью инструментального анализа авторы анализируют движение основного тона в изолированных словах казахского языка.

Акустическим коррелятом тона является частота основного тона, определяемая как частота вибрации голосовых связок. С акустической точки зрения частота основного тона – это первая гармоника речевого сигнала.

Инструментальный анализ движения основного тона в одно-, двух-, трех- и четырехсложных словах был выполнен с помощью компьютерной программы ПРААТ. Для фонетического анализа были выбраны слова с однородным и разнородным вокальным составом, что позволяет выявить определенные звуковые закономерности.

Инструментальный анализ одного из фонетических коррелятов – движения основного тона в изолированных одно-, двух-, трех- и четырехсложных словах казахского языка и размер интервала восходяще-нисходящего основного тона были выявлены с помощью полутона (ST).

Ключевые слова: тональность, фонетический коррелят, движение тона, словесное ударение.

ВВЕДЕНИЕ

Одним из потенциальных фонетических коррелятов словесного ударения в казахском языке может быть тональность, определяемая как движение основного тона во временной протяженности в пределах гласного звука в одной силлабе, так и по вокальной оси в пределах всей звуковой оболочки полисиллабов. В словаре лингвистических терминов тон встречается в нескольких значениях: 1) тон – физическое качество звука, определяемое частотой ритмических колебаний напряженных голосовых связок; 2) то же, что музыкальное ударение; 3) повышение и понижение голоса, составляющего предмет мелодики речи [1, 476-477].

Тон в лингвистике – использование высоты звука для смысловозначения в рамках слов. Тон следует отличать от интонации, то есть изменения высоты тона на протяжении сравнительно большого речевого отрезка (высказывания или предложения). Акустическим коррелятом тона является частота основного тона, определяемая как частота вибрации голосовых связок. С акустической точки зрения частота основного тона – это первая гармоника речевого сигнала. У каждого говорящего базовая частота основного тона индивидуальна и обусловлена особенностями строения гортани. В среднем для мужского голоса она составляет от 100 до 250 Гц, для женского – от 200 до 350 Гц. Частота основного тона задает период повторения колебаний.

По словам ученых, акустические характеристики сонорных согласных *к, л, н, м, у, р*, требуют особого рассмотрения, так как, участие носовой полости в производстве согласных приводит к появлению в их спектре дополнительных формант. Однако только самая низкая форманта, так называемая форманта назализации с частотой около 200-300 Гц [2, 150].

Наибольшие трудности возникают при сегментации сигналов, соответствующих последовательностям гласных и сочетаниям гласных с неносовыми сонорными согласными. В подобных случаях правильнее говорить о наличии в сигнале некоторой пограничной зоны, чем о границе в какой-то конкретной точке. Отсутствие четкой границы подтверждается и при прослушивании указанных последовательностей: даже на слух часто оказывается невозможным точно определить, где кончается один звук и начинается другой. Таким образом, при сегментации сигнала возможны случаи, когда выбор границы связан со значительной степенью условности [2, 157]. Данное утверждение исследователей было взято во внимание при анализе слов и слогов, имеющих сонорные согласные. В качестве единицы движения основного тона используются ступени (полутона – *semitones*). Высотное изменение основного тона измеряется в герцах (Гц).

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В односложных словах нет возможности сравнить движение основного тона в двух гласных внутри слова, т.к. в них всего один гласный, который, естественно, является ударным. Эта особенность обеспечивает наиболее отчетливое произношение гласного, а все его доминантные признаки выражаются наиболее контрастно. Указанные особенности позволяют выявить закономерности функционирования гласных в односложных словах и сравнить их с двух- и трехсложными словами. Количественные показатели движения основного тона в односложных словах представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Количественные показатели движения основного тона в односложных словах

№	Слово Д1	Слоговая структура	Движение основного тона в Гц
1.	Qar (снег)	CVC	115-123
2.	Sät (миг)	CVC	115-127
3.	Biz (мы)	CVC	121-127
4.	Gul (цветок)	CVC	200-153
5.	Syn (критика)	CVC	110-113
6.	Toq (сытый)	CVC	110-117

В таблице 2 представлены результаты измерений изменения движения основного тона в 5 двухсложных словах казахского языка с разным вокальным составом. По каждому слову было получено две записи: по одной от каждого диктора.

Таблица 2 – Количественные показатели движения основного тона в двухсложных словах

№	Слово Д1	Слоговая структура	Движение основного тона в Гц
1.	as-paz (повар)	VC-CVC	261-171
2.	zhas-tar (молодежь)	CVC-CVC	109-146
3.	til-shi (языковед)	CVC-CV	276-173
4.	ü-zyn (длинный)	V-CVC	256-307-253
5.	mal-shy (пастух)	CVC-CV	170-240-195

Исследуемое первое слово *aspaz* состоит из двух слогов. На первом слоге *-as* реализовано движение основного тона. Размер повышения интервала в слоге *-as* от 261 до 171 Гц, что составляет 7ST (полутона).

Восходящее движение основного тона было реализовано в слове *zhastar* в слоге *-tar*. Размер повышения интервала в слоге *-tar* от 109 до 146 Гц. Интервал между двумя уровнями составляет 5ST. Согласно полученным инструментальным данным, в двухсложных словах казахского языка наблюдается восходящее движение тона от первого слога ко второму.

В целом, картина движения основного тона в двухсложных словах следующая: движение основного тона в значительной степени нисходящее, второй слог маркируется пиком движения основного тона; движение основного тона ровное или ровно-нисходящее. В слове *tilshi* восходящий тон реализован во втором слоге и достигает 276 Гц, затем понижается до 173 Гц. Интервал между двумя уровнями составляет 8ST. В слове *malshy* пик движения основного тона находится во втором слоге и достигает 240 Гц, а в конце слова понижается до 195 Гц. Интервал между двумя уровнями – 4ST.

Интервал представляет собой отношение наиболее высокой частоты в интервале к наиболее низкой. Если объем интервала определяется количеством полутонов, то направление интервала может быть положительным (восходящим), если частота основного тона второго отрезка больше первого отрезка. И, наоборот, при частоте основного тона второго отрезка меньшей, чем частота основного тона первого отрезка, интервал характеризуется как нисходящий.

При нулевой разнице в показателях частоты основного тона первого и второго отрезков интервал является нулевым. Частотным диапазоном отрезка речевого сигнала (или всего сигнала) называется разность между максимальным и минимальным движением основного тона. При анализе экспериментального материала в качестве отрезков речевого сигнала рассматриваются слоги, т.е. высотный интервал представляет разность между значением высоты основного тона гласных звуков двух слогов. Из этого следует, что в двусложных словах движение основного тона восходяще-нисходящее и средний интервал составляет 4-5ST.

В таблице 3 представлены результаты измерений движения основного тона в 8 трехсложных словах казахского языка с разным вокальным составом.

Таблица 3 – Количественные показатели движения основного тона в трехсложных словах

№	Слово Д1	Слоговая структура	Движение основного тона в Гц
1	zhu-mys-shy (работник)	CV-CVC-CV	185-263-152
2.	zhat-ty-gu (упражнение)	CVC-CV-CV	130-134
3.	mü-sin-shi (скульптор)	CV-CVC-CV	205-265-165
4.	mu-ga-lim (учитель)	CV-CV-CVC	200-266-156
5.	Qa-zaq-stan (Казахстан)	CV-CVC-CVC	199-253-181
6.	As-ta-na (Астана)	VC-CV-CV	190-244-164
7.	me-ke-me (учреждение)	CV-CV-CV	127-143-98
8.	A-by-laj (Абылай)	V-CV-CVC	198-180

Анализ таблицы 3 дает возможность констатировать, что в трехсложном слове *Abylaj* реализовано ровное движение основного тона. Во втором слоге слова *Abylaj* реализовано нисходящее движение основного тона от 198 до 180 Гц. Интервал между двумя уровнями – 1ST.

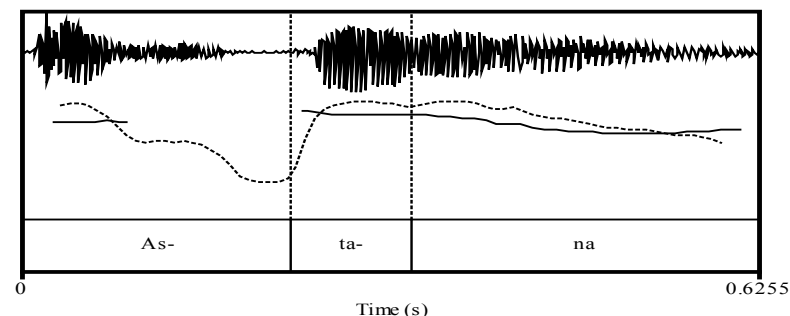

Рисунок 1 – изолированно произнесенное слово *Astana* в реализации диктора №1 (Д1).

Инструментальный анализ и акустическая картина трехсложного слова *Astana* показывают, что в нем реализуется восходяще-нисходящее движение основного тона. Пик движения основного тона находится на втором слоге -*ta* от 244 до 164 Гц. Интервал между двумя уровнями – 7ST.

Согласно полученным инструментальным данным, в слове *Qazaqstan* реализовано восходяще-нисходящее движение основного тона. Пик движения основного тона находится на втором слоге -*zaq*. Размер повышения интервала в слоге -*zaq* от 253 до 181 Гц. Интервал между двумя уровнями – 6ST.

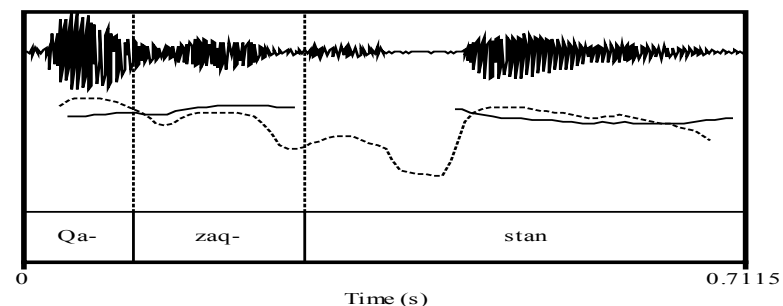

Рисунок 2 – изолированно произнесенное слово *Qazaqstan* в реализации диктора №1 (Д1).

Результаты инструментального анализа убеждают, что в трехсложных словах, в основном, реализуется восходяще-нисходящее движение основного тона. Например, в слове *zhumysshu* пик движения основного тона находится на втором слоге -*mys* от 263 до 152 Гц. Интервал между двумя уровнями – 9ST. Похожую картину можно увидеть в примерах *mekeme*, *müsinshi*.

Результаты, полученные в ходе инструментального анализа трехсложных слов казахского языка, наглядно показывают, что в них реализуется восходяще-нисходящее движение основного тона. Установленный размер интервала является доказательством нерелевантности движения основного тона в трехсложных словах казахского языка.

Учитывая тот факт, что дикторами выступили одна женщина и один мужчина, можно определить гендерные и личные артикуляционные особенности дикторов.

Инструментальному анализу подверглись четырехсложные слова. Общее количество исследуемого материала – 7 слов с разным вокальным составом.

Таблица 4 – Количественные показатели движения основного тона в четырехсложных словах

№	Слово Д1	Слоговая структура	Движение основного тона в Гц
1.	mei-ram-ha-na (ресторан)	CVC-CVC-CV-CV	121-137-110
2.	ä-kim-shi-lik (администрация)	V-CVC-CV-CVC	126-142-106
3.	a-jal-da-ma (остановка)	V-CVC-CV-CV	120-134-140
4.	au-gu-ha-na (больница)	VC-CV-CV-CV	113-130-104
5.	a-gyl-shyn-sha (английский)	V-CVC-CVC-CV	111-156-93
6.	au-dar-ma-shy (переводчик)	VC-CVC-CV-CV	185-272-166
7.	zhur-gi-zu-shi (водитель)	CVC-CV-CV-CV	170-237-171

Инструментальному анализу подверглись 12 четырехсложных слов казахского языка. Полученные результаты показывают, что в четырехсложных словах как и в трехсложных, в основном, наблюдается восходяще-нисходящее движение основного тона. Рассмотрим примеры с наиболее яркими коррелятами. Акустический рисунок слова *audarmashy* показывает, что в нем реализовано восходяще-нисходящее движение основного тона на третьем слоге *-ma*. Размер понижения интервала в слоге *-ma* составляет 270-166 Гц. Интервал между двумя уровнями – 9ST.

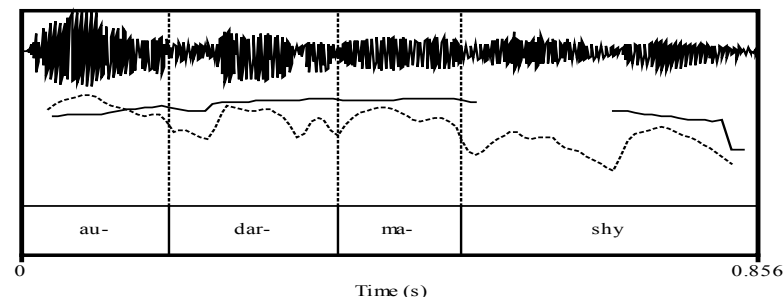

Рисунок 3 – изолированно произнесенное слово *audarmashy* в реализации диктора №1 (Д1).

Слово *zhürgizushi*, состоящее из четырех слогов, имеет восходяще-нисходящее движение основного тона на третьем слоге *-zu*. Размер понижения интервала в слоге *-zu* – 237-171 Гц. Интервал между двумя уровнями – 5ST.

ВЫВОДЫ

В результате инструментального анализа одного из фонетических коррелятов – движения основного тона в изолированных одно-, двух-, трех- и четырехсложных словах казахского языка – выявились следующие особенности:

1. В двухсложных словах движение основного тона нисходящее, в трехсложных словах – восходяще-нисходящее, в четырехсложных словах – нисходяще-восходящее. Полученный результат позволяет сделать вывод о том, что в изолированно произнесенных словах движение основного тона не является релевантным компонентом. Если сравнить данные о движении основного тона в изолированных словах с акцентно выделенными словами во фразах, появляется возможность установить, что в зависимости от позиции во фразе контур движения основного тона меняется. Что касается изолированных слов, то результаты инструментального анализа еще раз подтвердили положение о том, что тональность, в основном, является коррелятом фразового, но не словесного ударения.

2. Инструментальный анализ движения основного тона в двух-, трех- и четырехсложных словах с однородным вокальным составом показывает, что данный фонетический коррелят не может быть релевантным при реализации/восприятии выделенности. Для того чтобы выявить релевантность движения основного тона, необходимо рассматривать слова, включенные во фразы.

3. Выделенность в слове не реализуется за счет движения основного тона, тогда как в высказывании выделенность слов реализуется именно за счет этого фонетического коррелята, что является дополнительным подтверждением релевантности движения основного тона для более крупных, чем слово, языковых единиц.

Полученные данные о распределении пика движения основного тона позволяют сделать следующие выводы: а) односложные слова построены с помощью восходящего тонального акцента в начале высказывания (чаще всего последний слог первого слова) и нисходящим или ровным движением высоты тона в конце высказывания; б) размер интервала восходящего основного тона наблюдался в диапазоне от 1ST до 3ST (минимальный размер), от 4ST до 6ST (средний размер), от 7ST до 12ST (максимальный размер), в каждом случае размер интервала хорошо иллюстрирует место тонального акцента, несущего основную (новую) информацию; в) были установлены принципиальные различия в распределении пика тональности в акцентно выделенных словах и изолированных словах.

Результаты инструментального анализа еще раз подтвердили положение о том, что тональность, в основном, является коррелятом фразового, но не словесного ударения. Это суждение доказывается данными полутонов, полученных от изолированных слов. Они указывают на то, что интервалы между уровнями минимальны, и соответственно, не могут выступать в качестве основного фонетического коррелята.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Лингвистический энциклопедический словарь (Под ред. В. Н. Ярцева). – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
- 2 **Кодзасов, С. В., Кривнова, О. Ф.** Общая фонетика: учебник. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 592 с.
- 3 **Артемов, В. А.** Экспериментальная фонетика. – М. : Изд-во лит-ры на иностранных языках, 1956. – 228 с.

Материал поступил в редакцию 20.05.16.

Г. Б. Мадиева, Р. Ж. Кондыбаева

Қазақ тіліндегі жеке айтылған сөздердегі негізгі тон қозғалысы: инструменталды талдау

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
Материал 20.05.16 баспаға түсті.

G. B. Madyeva, R. Zh. Kondybaeva

Instrumental analysis: movement of the main tone in the isolated words of the Kazakh language

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
Material received on 23.05.16.

Берілген мақалада қазақ тіліндегі жеке айтылған сөздердегі негізгі тонның қозғалысы инструменталды жағынан талданады. Тон – сөз екпінінің акустикалық корреляттарының бірі ретінде фонетикалық талдауға түседі. Авторлар инструменталды талдаудың көмегі арқылы қазақ тіліндегі жеке айтылған сөздерді, оның ішінде бір, екі, үш және төрт буынды сөздердегі тонның қозғалысын зерттейді. Инструменталды талдау ПРААТ компьютерлік бағдарламасы арқылы жүзеге асқан.

Авторлар бір, екі, үш және төрт буынды сөздердегі тон қозғалысын барынша жан-жақты зерттеу үшін біркелкі және әркелкі вокалды құрамнан тұратын сөздерді таңдап алған. Дауысты дыбыстардың ашық немесе қысаң түрлері, буындардың ашық, тұйық не бітеу түрлеріндегі тон қозғалысы қаншалықты өзгеше, олардың заңдылықтары қандай деген сұрақтарға жауап табуға тырысқан.

In the present article there is considered one of phonetic correlates of word stress – tonality. Using instrumental analysis the authors analyse the movement of the main tone in the isolated words of the Kazakh language. The acoustic correlate of tone is the frequency of the main tone determined as the vibration frequency of vocal chords. From the acoustic point of view, the frequency of the main tone is the first harmonica of a speech signal. The instrumental analysis of the main tone movement in one-, two-, three-, and tetrasyllabic words was executed by means of the PRAAT computer program. For the phonetic analysis there were chosen the words with uniform and diverse vocal structure that allows to reveal certain sound regularities. The instrumental analysis of one of phonetic correlates – the movements of the main tone in isolated one-, two-, three-, and tetrasyllabic words of the Kazakh language and the size of an interval of rising-falling main tone were revealed by means of semitone (ST).

Қ. С. Мәмбетов¹, М. Қ. Мәмбетова², Г. Н. Исакова³

¹ф.ғ.к., аға ғылыми қызметкері, Түркология ғылыми-зерттеу институты, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті, Түркістан қ. ²ф.ғ.к., доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ³PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ. e-mail: ¹turkologi@mail.ru; ²mmanshuk@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ АҚЫН-ЖЫРАУЛАР АСЫЛ МҰРАСЫ

Қадым замандардан келе жатқан, көне тарихтың куәсіндей болған, бүгінгі тәуелсіздігімізге жеткен әдеби мұраларды жан-жақты зерттеп, олардың ішінен інжу-маржандарын сұрыптап алып, сан ғасырлар бойы халық даналығы тудырған асыл қазынаны бүкіл қоғамдық салт-сананы қайта құрып жатқан «Мәңгілік Ел» жолында еліміздің игілігіне айналдыру – қазақ әдебиеті тарихын зерттеушілердің төл міндеті деп білеміз. Себебі, әрбір ұрпақ өзінен бұрын ғұмыр кешкен барлық ұрпақтар жасаған рухани мұраны игеріп, оны жаңа қоғамдық-тарихи жағдайға сәйкес жетілдіріліп отыруы тиіс. Сонда ғана қоғам дамуының рухани мүмкіндіктері объективті түрде жүзеге асады. Түркі әлемінен жеткен «Мәңгілік Ел» құру жолында Қазақ елі, бүкіл қоғамдық ой-сананы, халықтың рухани өмірін қайта құрып жатқан бүгінгі ұлы бетбұрыс кезеңінде Қазақ хандығы дәуіріндегі ақын-жыраулар поэзиясының құндылығын объективті түрде танып-білудің маңызды ерекше зор болып отыр. Қазақ хандығы дәуірінде қазақ поэзиясының ең ауыр жүгін көтерген, сөз өнерінің жетекшісі өкілдері – ақын-жыраулар бүкіл әлемдік мәні бар аса құнды әдеби мұраны жасады. Олай болса мақалада XVII ғасырдағы ақын-жыраулардың әлемдік әдебиетке қосқан үлесі сөз болады.

Кілтті сөздер: қазақ ақын-жыраулар, жыр, жырау поэзиясы.

XVII ғасырдағы қазақ ақын-жырауларының өкілі – Жиёмбет пен Марғасқа жыраулар. Қазақ хандығы дәуірінде бұл ақын-жыраулардың есімі XVII ғасырдың алғашқы жартысында билік құрған хан Еңсегей бойлы ер Есіммен байланыстырылады. Жиёмбет Бортоғашұлы – жорықшы жырау, Есім ханның әскербасы батырларының бірі болған. Жиёмбет ірі шонжар, сол заманның ірі феодалы, мемлекет істеріне араласып үлкен рөл атқарған қабырғалы би. Жиёмбет жыраудың «Әмірің қатты Есім хан...», «Еңсегей бойлы ер Есім...», «Қол-аяғым бұғауда...», «Басы саудың түгел-дүр...»

жыр-толғаулары қазақ поэзиясының ұлы қазыналары. Жиёмбеттен қалған «Еңсегей бойлы ер Есім...» атты жыр-толғауы елеулі мұра! Жиёмбет – Есім ханды ақ киізге салып хан көтерушілердің бірі. Есім хан қазақ тарихындағы ең жауынгер, ең ірі хандардың бірі болған.

Жиёмбет өмір сүрген дәуір – қазақтардың сыртқы жауларға қарсы қаһармандық күресінің дәуірі-тін. Бұл кездегі ең басты дұшпан Жоңғардан шыққан қалмақтар еді.

Қазақтар ойраттарға қарсы күресте жеңіске жетеді. Бұл оқиғаны Жиёмбеттің «Еңсегей бойлы ер Есім» толғауынан көреміз:

Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Соқыр бурыл байталға
Сонда бір жайдақ мінгенсің...[1].

Есім хан тұсында қазақтар қалмақтармен 1620, 1627, 1628, 1635 жылдары бірнеше рет соғысып, бәрінде де қазақтар жеңіп отырған (С. К. Богоявленский. Материалы истории калмыков в первый половине XVII века – исторические записки, У. 1939, стр. 60-72.). Еңсегей бойлы Ер Есімнің тұсында да соғыс толастамайды. XV ғасырдың соңғы жылдарында Қазақ хандығының біраз күшеюі Есім ханның жеңіске жетуімен байланысты.

Жиёмбет жырау мемлекет, халық алдында қанша беделді болғанмен, оның Есім ханмен тартысының аяғы насырға шабады.

Азап шектім аралда

Ханға қарсы тұрам деп [1].

Жиёмбеттің тағдыры қуғында, астана Түркістаннан аулақ шалғайда аяқталады. Дегенмен, Жиёмбет – қазақ ақын-жырауларының ішінде өзінің бір беткейлігімен, өткірлігімен көзге түскен жырау. Қазақ хандығының құрылу дәуірінде Жиёмбет жырау қазақ атымен аталатын төл әдебиетінің дамуына, қазақтың әлемдік деңгейге көтерілуіне мол үлесін қосқан ақын.

Есімханның батырларының бірі әрі жорықшы жырауы Марғасқаның «Ей, Қатағанның хан Тұрсын» жырында жырау Тұрсын ханды ұйқыда жатқан жерінен байлатып алады.

Еңсегей бойлы Ер Есім,

Есігінде келіп тұр:

Алғалы тұр жаныңды,

Шашқалы тұр қаныңды! [1].

Өжет, өткір тілді Марғасқаның аса талантты ақын екендігі аңғарылады. Марғасқа жауынгер, жорықшы жырау болған. Ақтамберді, Доспамбет пен Шалкиіз дәстүрін дамытушы, өз артында елеулі мұра қалдырған жырау. Оның әдеби мұралары қазақ халқының рухани мәдениетінің дамуына сүбелі үлесін қосқан туындылар.

Ақтамбердінің «Жағыма қолдың тигенін...», «Дұшпаннан көрген қорлығым...», «Балпаң, балпаң басарсың...», «Жауға шаптым ту байлап...»,

«Күлдір-күлдір кісінетіп...», «Уа, Қарт Бөгембай...», «Ей, азаматтар, шоралар...» т.б.

Ақтамберді – жауынгер, жорық жырауы. Күрес дәуірінде қазақ қолын басқарған ерлердің бірі. Ел арасында Ақтамбердінің батырлық, ерлік, балуандық даңқы ерте шығады. Ол – қалмақтармен соғыста ерлігімен, батырлығымен көзге түскен жырау.

Қарағайға қарсы біткен бұтақпын
Балталасаң да айрылман,
Сыртым құрыш, жүзім болат,
Тасқа да салсаң майрылман! [1]

Ақтамберді жыраудың басты шығармашылығы – ерлікке, батырлыққа шақыру. «Уа, жігіттер, жандарың», «Жауды аяй көрмеңіз» деген жыр жолдары арқылы жауынгерлерді ерлікке үндейді.

Ақтамберді жыраудың шығармаларында, қазақтардың ой-арманы, мақсат-мүддесі, сахара тұрғындарының өмірі, тұрмысы бейнеленеді. Ақтамбердінің толғаулары қазақ поэзиясын Еуропалық деңгейге көтерілуіне ықпал етті.

Тәтіқара қиын кезеңдерде сырт жауларға қарсы күрестің ұраншысы, өз отандастарын жыр-толғауларымен жігерлендіріп отырған жауынгер ақын, жортуыл кернейшісі. Тәтіқараның саналы өмірі Абылай ханның төңірегінде өткен. Тәтіқара батырларды жауына қарсы шығуға үндеп, жігерлендіріп отырған.

Ағашта, биікті айтсаң, қарағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң, Бөгембайды айт!
Найзасының ұшына жау мінгізген –
Еменәлі Керейде ер Жабайды айт! [1].

Жыр жолдары арқылы жырау жауға қарсы тайсалмай шапқан батырларға өр рух беріп, бейнесін көркем сомдай білген. Тәтіқараның осы үш шумақ толғауынан қазақ поэзиясының деңгейінің көкжиегінің кеңейгенін аңғаруға болады.

Ақындық қабілеті ерте байқалған Үмбетей жырау өз ауылдастарының, ағайындарының теріс қылықтарын әшкерелеген өткір тілді ақын ғана емес, ескі эпикалық жырлардың білгірі ретінде де танылады. Оның «Бәкеге», «Жауқашарға», «Бұқарға», «Бекболат биге», «Бөгембай өліміне», сондай ұзақ жыр-толғауы «Бөгембай өлімін Абылай ханға естірту» ел арасына тараған өлең-жырлары бар:

Ей, Абылай, Абылай,
Сөзімді тыңда тағы да-ай!
...Сексеннен аса бергенде,
Қайрылмас қаза келгенде,
Батырың өлді - Бөгембай! [1] –

Абылай ханға Үмбетей жырау қаралы хабарды естіртеді. Сөйтіп ханды жұбатады, көңілін бекітеді.

...Бөгембай сынды батырдың
Береке берсін артына-ай,
Сабыр берсін халқына-ай,
Жасаған ие жар болып,
Бейіште нұры шалқығай!!! [1]

Үмбетей жыр жолдарын тамаша батамен, ақ тілекпен, халыққа бақыт, береке, тыныштық тілеумен аяқтайды.

Үмбетей – жырларында маңызды мәселелерді көтеріп, жауды жеңген батырлардың ерлігін мадақтап, дәріптеп отырған тынысы кең жырау.

Қазақ әдебиеті тарихында ақын-жыраулар поэзиясы мұраларын енгізген ғалым-жазушы М. Мағауин: «Әскери жорықтарға қатысу жыраулар творчествосына өз сәулесін түсірді: жырау поэзиясы әдетте өр рух, романтикаға, жауынгерлік пафосқа толы келеді. Сонымен бірге жыраулар қаһармандық эпосты жасау және оны тарату ісінде елеулі рөл атқарды» [3], – дейді. Демек, ақын-жыраулар поэзиясындағы жауынгерлік, романтикалық асқақ өршіл ой-сарындарын, толғаныстар, сөз қолданыстар арқылы ұғамыз.

Жыраулар поэзиясындағы толғаулардың мазмұны мен пішінінен авторларының қаһармандық тұлғалары айқындалады. Әсіресе, жорық жыраулары атанған Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа жырларынан аңғарылады. Жырау тұлғасының жауынгерлік сипатын тыңдаушыларының көз алдына елестететін екі мәселе саралана көрінеді: біріншісі – жыраулардың жауынгерлік қарулары атаулары (қылыш, найза, айбалта, шокпар, садақ); екіншісі – жауынгерлер тұлпарларының тұрпаты. Ерлік жырларын шығарушы жыраулардың өлең-толғаулары адамдардың ата-бабалық ерлік, жауынгерлік жорық жолдарына деген мақтаныш сезімдерін оятады. Әрине, қазақтың қаһармандық эпосындағы батырлар мен жорықшы жыраулардың тұлғаларындағы ұқсастықтың бар екендігі мәлім.

Сол ұғымдардың үндестіктерін жыраулардың толғауларындағы үзінділерден анық көреміз.

Мысалы:

1. Қарағайдан садақ бұдырып,
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып... [1], – дейді.
(Қазтуғаннан)
2. Толғамалы ақ балта
Толғап ұстар күн қайда,
Алты құлаш ақ найза,
Ұсынып шаншар күн қайда... [1].
(Доспамбет)

3. Дулығамның төбесі
Туған айдай болмаса,
Батыршылық сұрмен-ді!!
Дулығалы бас кескен
Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма!... [1].

(Шалкиіз)

4. Сол шұбарға мінген соң,
Қоңыраулы найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып,
Қол төңкерер ме екенбіз?! [1]

(Ақтамберді)

6. Қырық сан қара қалмақты
Жарлығына қаратқан.

Айбалтасын алтынменен булатқан... [1].

(Бұқар жырау)

Жыраулар толғауларындағы әскери қару-жарақ, тұлпар ат, жауынгерлік іс-әрекеттер бейнеленетін үзінділерді саралап талдау барысында XV—XVIII ғ.ғ. қазақ халқының батырлық дәстүр тағылымын да танитымыз. Батырлар жырларының тақырыптық-идеялық, көркемдік ерекшеліктерінің де ұлттық дүниетанымындағы ықпалы айқын. Қобыланды, Алпамыс, Ер Тарғын, Қамбар батырлардың ерлік оқиғалары, дастандардың бейнелеу өрнектері, жыр өрімдері – бәрі де жыраулар поэзиясындағы жауынгерлік сарынмен үндес. Себебі жыраулардың кеңесші, ақылшы би-шешен болған тұлғалары мен батырлық эпос кейіпкерлердің де ұқсастық жақтары бар екендігі белгілі.

Ғалым-жазушы М. Мағауин: «Өздері өмір кешкен жауынгерлік заман талабына сай ғұмыр кешкен, кейде, тіпті батыр, қолбасы да болған жыраулар ерлік сарынды отаншыл жырлар туғызды» [2], – дейді. Мысалы, Қазтуған жыраудың «Алаң да алаң, алаң жұрт» толғауында: «...Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт...» [1], – деген өлең жолдарынан жауынгер жыраудың өр тұлғасы, ерлік кейпі көрінеді.

Доспамбет жырларында:

Қалаға қабылан жаулар тигей ме,
Қабырғадан дұспан жалдап жүргей ме,
Қатарланып, қарланып,
Қайран ер қарт күреңге мінгей ме!

Қабырғадан қараған

Достым менен дұспаным:

«Апырым, ер Доспамбет!» – дегей ме!.. [1]

Асқақ шабытпен жырланған өлең шумағында Доспамбеттің нағыз жорық жыршысы, өр рухы, берік дәті, өмірлік мұраты айқын көрініс

береді. Доспамбет жыраудың жұртқа мәлім шағын толғаулары тікелей ұрыс даласында туғанға ұқсайды.

Ғалым-жазушы М. Мағауин: «Қобыз сарыны» монографиясында: «Ақынның ақындық қуатының арқасында ру патриархы дәрежесіне дейін көтерілген жырау көне жауынгерлік заманда сол тайпаның қолбасы батыры рөлін атқаруға тиіс еді. Исламға дейін Арабстан ақындар көбіне өз тайпасының әрі көсемі, әрі батыры. Араб әдебиетінің қалыптасу тарихындағы көрнекті тұлғалар Имр-уль Қайыс (500–540), ал-Мухальхиль (531 ж. өлген), Антара, ибн-Шадрат аль-Абсилер (528–615) осындай. Сол сияқты патриархалдық-феодалдық қоғамның гүлдену дәуірінде өмір сүрген қазақ жыраулары Шалкиіз, Жиёмбет, Қазтуған, Доспамбеттер де қолбасы батырлар» [3], – деп жазған.

Жиёмбет жырау өзінің қаншалықты әлеуеті бар екендігін «Еңсегей бойлы ер Есім» жырында:

Меніңменен ханым ойнаспа,

Менің ерлігімді сұрасаң,

Жолбарыс пенен аюдай,

Өрлігімді сұрасаң,

Жылқыдағы асау тайындай [1],

– дейді. Жиёмбет жырау теңеулерді өзін қоршаған реалдық ортадан алғандығы көрінеді. Жөнсіз шалқу жоқ. Сондықтан жыраудың толғауы өте әсерлі шыққан.

Ежелгі түркі поэзиясындағы кейбір сөз тіркестері перифраз секілді болып келеді. Мәселен, Орхон жазбаларындағы Йоллығтегін «адамдар» деп айтудың орнына «ел-жұрт», «адамзат ұлдары» деген сөз тіркестерін жиі қолданады. Мысалы:

Күллі түркі халқы былай десті:

«Елді халық едім,

Елім қазір қайда,

Кімге ел-жұрт іздермін?» – десті.

Қағанды халық едім,

Қағаным қайда,

Қандай қағанға күш-қуатым беремін?» – десті [4].

Қазақ жыраулары ежелгі түркі ақындарының «ел-жұрт» сөз тіркестерін өздерінің жыр-толғауларында қолданып дамыта түсті. Қазтуған жырау Сүйінішұлының «Алаң да алаң, алаң жұрт...» өлеңіндегі «жұрт» сөзі осының дәлелі.

Алаң да алаң, алаң жұрт,

Ақала ордам қонған жұрт,

...Кіндігімді кескен жұрт,

Кір-қоңымды жуған жұрт,

Жанға сақтау болған жұрт [1].

Ежелгі түркі поэзиясында айтар ойды нақты, қысқа түрде, әрі бейнелі етіп жеткізу үшін қолданылатын кейбір сөз тіркестері мақал-мәтелге ұқсайды. «Күлтегін» жырында:

Жырақ болса жаман, сыйлық берер,

Жакын болса, жақсы сыйлық берер [4].

Немесе:

Көрер көзім көрместей,

Білгір ақылым білместей болды [4].

Қазақ ақын жыраулары жыр-толғауларында ежелгі түркі ақындарының дидактикалық-философиялық өнерін жетілдіре түсті. Асан Қайғының «Бұл заманда не ғаріп?» толғауында:

Бұл заманда не ғаріп?

Ақ қалалы боз ғаріп,

Жақсыларға айтпаған

Асыл шырын сөз ғаріп,

Қадірін жеңге білмесе,

Бойға жеткен қыз ғаріп.

Ел жағалай қонбаса,

Бетегелі бел ғаріп.

Қаз, үйрегі болмаса,

Айдын шалқар көл ғаріп [1].

Ежелгі түркі поэзиясындағы шешендік өнерді дамытуда, әлемдік деңгейге көтеруде Шалкиіз Тіленшіұлының алатын орны ерекше. Шалкиіз айтар ойды қысқа түрде әрі пернелеп жеткізуге шебер:

Жапырағы жасыл жаутерек

Жайқалмағы желден-дүр,

Шалулығы белден-дүр,

Төренің кежігуі елден-дүр,

Байлардың мақтанбағы малдан-дүр,

Ақ киіктің шабар жері майдан-дүр,

Кешу кешмек сайдан-дүр,

Батыр болмақ сойдан-дүр... [1]

«Күлтегін», «Тоныкөк» жырларында лепті үнмен мәнерлеп ғибрат айту, асқақтап сөйлеу сияқты эмфатикалық дауыс ырғағын әсерлендіру, қарт данышпан Тоныкөктің бүкіл түркі еліне қарата айтқан монологахнда кездеседі:

Мен былай дедім:

– Мен білге Тоныкөкпін.

Алтын қойнауынан асып келдік

Ертіс өзенін кешіп келдік

Көп (екен) деп неге қашамыз?!

Азбыз деп неге қорқамыз?! [4]

Көне дәуірден жеткен сарын, көпшілік қауым алдында көтеріңкі екпінмен үндеу тастап ақыл-өсиет айту, асқақтата сөйлеу дәстүрі араға сан ғасырлар салып барып қазақтың ақын-жыраулар поэзиясында жалғастығын табады.

Бұл сарын Марғасқа жыраудың «Ей, Қатағанның хан Тұрсын» толғауында аңғарылады:

Хан емессің, қасқырсың,

Қара албасты басқырсың,

Алтын тақта жатсаң да

Ажалы жеткен пақырсың! [1]

Қазақ хандығының құрылу, қалыптасу дәуірінде ханға немесе көпшілікке үндеу тастап, асқақтата сөйлеу, дидактикалық сарынды өсиет айту қазақтың басқа да ақын-жырауларына тән қасиет.

Түркі әлемінен өркендеп, дамып келе жатқан шешендік өнерді қазақ ақын-жыраулары XV-XVIII ғасырларда бүкіл әлемдік мәні бар аса құнды әдеби мұраға айналдырды.

Қазақ хандығы дәуірінде ақын-жыраулардың бүкіл әлемдік мәні бар аса құнды әдебиетті қалыптастыруы рухани мәдениетіміздің одан әрі өркендеп, дамуының басты құндылықтарына айналды. Сөз өнері бүкіл халыққа ортақ қазына. Қазақтардан басқа да көшкінші халықтардың арасында сөз өнері дамыған. Сөз өнері иелерін жоғары бағалап, ақын-жырауларына бас иген.

Қазақтың Ұлы даласында хандық дәуірде тіл өнерінің қадірлілігі сондай, қазақтың ақын-жырауларының беделі хан беделінен жоғары болмаса кем болмаған. Қазақ хандығы кезеңіндегі ақын-жыраулардың XV-XVIII ғасырлар шегінде бүкіл әлемдік мәні бар аса құнды әдеби мұраны қалыптастырып, дамытуы келешек ұрпақ үшін сарқылмас ұлы қазыналар болып табылады.

Ескіден өткен ақын-жыраулар шығармашылығы бірімен-бірі сабақтас екендігі, алдыңғы ұрпақтан соңғы ұрпақ үлгі алып, олардың жақсы жақтарын дамытып отырғандығы аңғарылады.

Қазақ хандығы дәуірінде қазақ ақын-жыраулары XV-XVIII ғасырлар аралығында халықтың рухани өмірінде жетекші орынға шыққан поэзия жанрын бүкіл әлемдік деңгейге көтеріп, аса құнды әдеби мұраны жасады. Бұл мәңгі өшпес әдеби мұра – бүгінгі түркі әлемінің рухани мәдениетін, елдің тұтастығы мен бірлігін сақтап дамытуда ұлы қазыналарымыз болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық (Құрастырғандар: М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы : Жазушы, 1989. – Т.1. – 24 б.

2 **Мағауин, М.** Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқулық. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 105 б.

3 Мағауин, М. Қобыз сарыны. XV-XVIII ғасырларда жасаған акын-жыраулар (Монография). – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1968. – 122 б.

4 Иоллығтегін. Күлтегін. – Алматы : Жалын, 1986. – Б. 42-70.

Материал 06.05.16 баспаға түсті.

К. С. Мамбетов¹, М. К. Мамбетова², Г. Н. Искакова²

Великое наследие акын-жырау в эпоху Казахского ханства

¹Международный Казахско-Турецкий университет

имени Х. А. Яссави, г. Туркестан;

²Казахский национальный университет

имени аль-Фараби, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 06.05.16.

K. S. Mambetov¹, M. K. Mambetova², G. N. Iskakova²

Great heritage of akyn-zhyrau in the era of Kazakh Khanate

¹A. Yesevi International Kazakh-Turkish University, Turkestan;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Material received on 06.05.16.

Исследование литературного наследия, дошедшего до сегодняшней независимости в качестве свидетельства древней истории, отбор жемчужины среди них, использование богатства, рожденное мудростью народа в течение многих веков во благо страны для создания «Мангилик ел», реформирующего общественного сознания считаются долгом исследователей истории казахской литературы. Потому что, каждое поколение должно использовать духовное наследие всех предыдущих поколений и развивать в соответствии с новым общественно-историческим состоянием. Только в этом случае духовные возможности развития общества реализуются объективно. На пути формирования «Мангилик ел», дошедшего с тюркского мира, во время сегодняшнего великого поворота, реформирующего духовную жизнь Казахской страны, народа, всего общественного сознания, очень важно объективно узнать ценности поэзии акын-жырау веков Казахского ханства. В период Казахского ханства основные представители казахской поэзии, те, которые таскали всю ношу поэзии того времени – акын-жырау создали ценные литературные наследия мировой значимости. Поэтому в статье рассматривается вклад акын-жырау XVII века в мировую литературу.

Researching the literary heritage that reached today's independence as the sign of ancient history, selecting the pearl among them, using the wealth obtained by wisdom of the people through many centuries, for the benefit of the country in creation of «Mangilik el», reforming public consciousness is considered as a duty of the researchers of the Kazakh literature history. Because, each generation has to use spiritual heritage of all previous generations and develop according to the new socio-historical state. Only in this case, the spiritual opportunities of developing the society are realized objectively. On the way of formation of «Mangilik el», which came from the Turkic world, during today's great turn, reforming the spiritual life of the Kazakh country, the people, all public consciousness, it is very important to learn objectively the poetry values of the akyn-zhyrau of the Kazakh khanate centuries. In the period of the Kazakh khanate the main representatives of the Kazakh poetry, who dragged all burden of poetry of that time — the akyn-zhyrau created valuable literary heritage of the world importance. Therefore, in the article the contribution of the akyn-zhyrau of the XVII century to the world literature is considered.

Ж. А. Нуршаихова, Г. К. Ихсангалиева, Л. В. Екшембеева

д.ф.н., профессора, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

e-mail: zhanara26n@mail.ru

КОНТЕНТЫ САЙТОВ: ИХ ВЛИЯНИЕ НА КАЗАХСТАНСКИЙ СОЦИУМ

В аннотируемой статье анализируется дискурсная составляющая сайтов как единицы коммуникации в информационном пространстве Интернета. Сайт компании представляет собой её идеологический портрет, с помощью которого обеспечивается идентификация компании на рынке и в социуме. Средством создания идеологического портрета определяется идеологический дискурс, который может быть исследован как средство презентации компании с целью социальной идентификации в глобальном информационном пространстве.

Ключевые слова: контент сайта, идеологический дискурс, социальная идентификация.

ВВЕДЕНИЕ

Контент – это информация, которую выкладывают в Интернет. Она может быть в виде статей, видео-, аудио файлов и графических материалов, которые появляются на различных веб-сайтах. Возможность ознакомиться с текстами теперь стала намного доступнее, так как достаточно обратиться к ключевым словам. Развитие контента проделало немалый путь и до сих пор активно развивается.

В нашей работе контент сайта рассматривается с текстовой позиции. Мы делаем попытку анализа дискурсной составляющей контента сайта как единицы коммуникации в информационном пространстве глобальной сети и рассматриваем эти дискурсы с позиции их влияния на сознание пользователей Интернета.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Из огромного количества дефиниций понятия дискурса в своей работе хотелось бы ограничиться определениями, предложенными Ван-Дейком и процитировать их в переведенном А. Дерябиным варианте (А. Дерябин, перевод с английского, 31 Мау, 1999) [1].

Идеология и культура (макросоциальные феномены) как коллективные репрезентации действительности воспроизводятся в дискурсе (на микросоциальном уровне).

При этом дискурс во всем этом занимает особое место. Члены социальных групп в процессе коммуникации напоминают при помощи дискурса об идеологиях своих групп и защищают их.

Идеологическая социализация, таким образом, осуществляется в дискурсе. Понятие дискурса так же расплывчато, как понятия языка, общества, идеологии. Мы знаем, что зачастую наиболее расплывчатые и с трудом поддающиеся определению понятия становятся наиболее популярными. *Дискурс* – одно из них.

Дискурс как комплексное коммуникативное событие – это то, что происходит между говорящим, слушающим (наблюдателем и др.) в процессе коммуникативного действия в определенном временном, пространственном и прочем контексте. Типичные примеры – обыденный разговор с другом, диалог между врачом и пациентом, чтение газеты.

Как правило, выделяют только вербальную составляющую коммуникативного дискурса и говорят о ней далее как о *тексте* или *разговоре*. В этом смысле термин *дискурс* обозначает завершенный или продолжающийся *продукт* коммуникации, его письменный или речевой результат, который интерпретируется реципиентами. То есть *дискурс* в самом общем понимании – это письменный или речевой *вербальный продукт* коммуникативного действия.

Разница между дискурсом и текстом по Ван-Дейку: *дискурс* – это актуально произнесенный текст, а *текст* – это абстрактная грамматическая структура произнесенного. *Дискурс* – это понятие, касающееся *речи*, актуального речевого действия, тогда как *текст* – это понятие, касающееся системы *языка* или формальных лингвистических знаний, лингвистической компетентности.

После всего сказанного Ван-Дейк усложняет понятие: он вводит *дискурс как жанр*. Понятие *дискурс* в данном случае используется для обозначения того или иного жанра, например: новостной дискурс, политический дискурс, научный дискурс... дискурс контента сайта.

И наконец, *дискурс* как социальная формация, где наиболее абстрактный смысл понятия *дискурса* тот, когда он относится к специфическому историческому периоду, социальной общности или к целой культуре. Тогда говорят, например, *коммунистический, буржуазный* или *организационный дискурс* [2].

Таким образом, основываясь на разделениях Ван-Дейка в части дефиниций, воспользуемся его понятием *дискурса как жанра* и используем его для обозначения дискурса контента сайта при изучении текстовой

составляющей контента сайта, понимая при этом, что дискурс сайта не умаляет знания системы *языка*, формальных лингвистических знаний и лингвистической компетентности.

Подходя к исследованию функционально-семантической природы дискурса как инструмента презентации компании, мы рассматриваем и делаем попытку изучить механизмы, влияющие на формирование общественного мнения и рекламы в формате сайтов компаний, прослеживаем, каким образом дискурс воздействует на реципиентов. Свою задачу мы видели в изучении институционального дискурса, содержательной части контента сайта, для понимания, каким образом создается привлекательный образ компании и какие стратегии для этого реализуются.

Контенты сайтов можно рассматривать с разных сторон с целью идентификации компании на рынке и в социуме: с внешней стороны и с позиции создания ментальной модели содержания идеологического дискурса сайта.

Внешней стороной идентификации и социализации компании является глобальная необходимость строить отношения в Интернете: пиар компаний, создание внешне привлекательных контентом сайтов компаний, рейтинговая корпоративная позиция компании как в Казахстане, так и в мировом пространстве.

Отсюда понятно привлечение новых технологий для потенциальных клиентов в сфере PR-деятельности компаний. С возникновением Интернета существенно изменилась работа в формате связи с общественностью. Пиар в Интернете является идеальным источником двусторонней связи, где каждое сообщение доходит не только до основной аудитории, но до каждого человека персонально. В этом и есть большое преимущество именно Интернет-PR.

В свою очередь, профессионально составленный контент должен расположить к себе целевую аудиторию, вызвать к себе ее доверие и лояльность.

Следующим фактором, влияющим на внешнюю сторону идентификации компании, является его корпоративная репутация.

Корпоративной репутацией занимаются многие исследователи. Наиболее авторитетным исследованием в этой области в мире считается проект Reputation Institute – Global Reputation Pulse (The World's Most Reputable Companies, в котором ежегодно участвуют более 2000 компаний из 34 стран). Reputation Capital Group в 2013 году по инициативе группы компаний «Верный Капитал» провела первое специализированное исследование репутации крупнейших казахстанских компаний – «Наиболее уважаемые компании Казахстана – 2013» [2].

Reputation Institute проводит сравнительное исследование и предоставляет лучшие репутационные инсайты в 24 отраслях бизнеса на пяти континентах.

Изучение репутации компаний Казахстана проводилось Reputation Capital Group в соответствии с теми методическими и методологическими подходами, которые применялись Reputation Institute в проекте Global RepTrak™ Pulse. Из стран СНГ такие же исследования проводились в России и на Украине.

Далее цитируем: Задача, которая стояла перед исследовательской группой, – провести репутационный аудит существующего знания (awareness) и репутации (reputation) крупнейших компаний Казахстана, представляющих основные сферы экономики. Всего были изучены 54 компании в семи отраслях (пищевая промышленность, транспорт, телекоммуникации, банки, добывающая и металлургическая промышленность, распределение энергоресурсов, инвестиционный сектор), а также кластер мультинациональных компаний. География исследования была представлена городами с населением более 300 тыс. человек – Алматы, Астана, Шымкент, Караганда, Актобе, Тараз, Павлодар, Усть-Каменогорск, Семей [2].

Исходя из перечисленных внешних факторов, влияющих на сознание целевой аудитории (пиар компании, контент ее сайта и репутация), мы должны признать, что должно существовать что-то еще, влияющее на подсознательный выбор того или иного товара или той или иной компании. Возникает необходимость проникнуть за кулисы мозга, чтобы понять, какие процессы вызывают в реципиенте к чему-либо интерес. Необходим своего рода пропуск в тайный мир функционирования человеческого мозга, заставляющего прибегать к осуществлению выбора. Следовательно, можно взглянуть на процесс идентификации компании с целью ее презентации следующим образом:

1. Войти в Интернет-пространство, рожденного новой формой компьютерной коммуникации и воспользоваться его основным инструментом общения компаний с целевой аудиторией – сайтом, организованной совокупностью дискурсных единиц, воздействующих на клиента.

2. Раскрыть инструментальный комплекс сайта, представленный, на наш взгляд, тремя типами инструментов. Первый тип – инструмент маркетингового структурообразования самого контента сайта. Второй тип – инструменты воздействия на стейкхолдеров при помощи слаженной совокупности дискурсов сайта. Третий тип – инструмент когнитивного моделирования содержания сайта.

3. Представить презентационный дискурс сайта компании когнитивной моделью, которая и явится ключевым инструментом, укомплектованным непротиворечивыми утверждениями воздействия на целевую аудиторию.

ВЫВОДЫ

Мы пришли к пониманию того, что все дело в дискурсной природе сайта как единицы коммуникации в информационном пространстве Интернета.

Если рассматривать сайт с «внутренней» стороны, с позиции создания идеологического портрета компании, который будет выполнять функцию её идентификации на рынке и в социуме, то для этого необходимо исследовать фоновые знания деятельности компании, выстроив их как ментальную модель идеологического дискурса сайта и раскодировав языковые средства, при помощи которых выстраивается эта модель [3].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Van Dijk, Teun. Ideology: A Multidisciplinary Approach. – London: Sage, 1998. Ван Дейк Т. А. К определению дискурса. – 1998. (А. Дерябин, перевод с английского, 31 Май, 1999). – <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>. – режим доступа: свободный.

2 Reputation Capital Group. – http://forbes.kz/process/expertise/naibolee_uvaiaemyie_kompanii_kazahstana. – режим доступа: свободный.

3 Discourse as a social practices tool (Л. В. Екшембеева, Ж. А. Нуршаихова, Г. А. Мусаева «Дискурс как инструмент социальных практик») / Вопросы когнитивной лингвистики. – № 1. – РАЛК, 2015. – С. 89-96. – <http://pps.kaznu.kz/2/Main/FileShow2/23441/111/2/0/2015>. – режим доступа: свободный.

Материал поступил в редакцию 10.05.16.

Ж. Ә. Нұршайықова, Г. Қ. Ихсанғалиева, Л. В. Екшембеева

Сайттың контенттері: олардың Қазақстанның социумға әсері
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
Материал 10.05.16 баспаға түсті.

Zh. A. Nurshaikhova, G. K. Ikhsangalieva, L. V. Ekshembeyeva

Website content: its impact on Kazakhstan society
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
Material received on 10.05.16.

Аннотацияланып отырған мақалада галамтор ақпараттық кеңістігіндегі қарым-қатынас бірлігі ретінде сайттардың дискурстық құрастырушысы талданады. Компания сайты оның идеологиялық портретінің көрінісі болып табылады. Соның көмегімен компанияның нарықтағы және социумдағы бірегейлігі қамтамасыз етіледі. Идеологиялық портретті жасаушы құрал идеологиялық дискурс бола отырып, жаһандық ақпараттық кеңістікте әлеуметтік бірегейлену үшін компанияны таныстырушы құралы ретінде зерттеле алады.

The annotated article analyzes the discursive part of the website as a unit of communication in the information space of the Internet. The company website is its ideological portrait, with the help of which the identification of the company in the market and in society is achieved. Ideological portrait is created by an ideological discourse that can be explored as a means of presentation of the company for the purpose of social identification in the global information space.

ӘОЖ 821.512.122

М. И. Оразханова

ф.ғ.к., доцент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.
e-mail: maigul7777@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АРНАУ ТАБИҒАТЫ

Бұл мақалада автор арнаудың қазақ әдебиетіндегі табиғатын зерделейді. Арнаудың әдебиеттану ғылымындағы зерттелуіне шолу жасай отырып, оның өзіндік ерекшелігіне, даму сипатына тоқталады. Сол арқылы қазақ әдебиетіндегі өзіндік табиғатын айып көрсетеді. Ғалымдар пікірлерін саралай отырып, арнаудың жанр ретіндегі және көркемдік түр ретіндегі ерекшеліктерін салмақтайды.

Кілтті сөздер: Арнау, сұрай, зарлай, жарлай арнау, жанр, өлең, көркемдік тәсіл, айшықтау.

КІРІСПЕ

Қазақ әдебиетінде поэзия, өлең десек арнауның ойға оралуы орынды. Себебі, арнау – қазақ әдебиетінде ғана емес, түркі әдебиетінде де халықпен бірге ертеден дамып келе жатқан өлеңдердің бірі. Қазақ әдебиеттану ғылымында бүгінге дейін арнау туралы ізденістер, пікірлер, зерттеулер толастаған емес. Зерттеушілер арнауның шығу тегін мадақ жырларымен сабақтаса, енді бірде Орхон-Енисей жазуларындағы Білге қаған, Тоныкөк жырларымен де байланыстырады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Арнау өлеңдерінің жанрлық табиғатын арнайы қарастырған А. Тілеуова арнауға мынадай анықтама береді: «Арнау – белгілі бір адресатқа (жеке, немесе жиынтық ұғымда) арналған. Ол өлең мәтінінің ішінде көрінетін автордың белгілі бір тақырыпқа өзінің объектісімен сырласуы

(философиялық, эстетикалық, қоғамдық-саяси, өмірлік шығармашылық тақырыптарға) түрінде пайда болған поэзия түріндегі шығарма. Арнау адресаты тақырыпта тура (эксплицитті) немесе жанама (имплицитті) түрде берілуі мүмкін» [1] дей келіп, оның белгілі бір объектіге бағышталған басқа жанрлардан мақсатының бөлек екендігін атап өтеді. Шынында да, арнаудың белгілі бір адамға, жалпы халыққа, немесе табиғатқа т.б. арнайы қарата айтылуы мүмкін. Ондағы айтылатын ойдың белгілі бір адресатқа бағытталғандығы шығарманың өн бойынан танылып, есіліп тұрады.

Арнауды А. Байтұрсынов жарлай арнау, зарлай арнау, сұрай арнау деген түрлерге ажыратып, әр түріне жеке сипаттама береді. Көпшілікке, жалпы халыққа қарата айтылған өлең үлгісін жарлай арнауға жатқызса, жеке адамға немесе көпшілікке қарата сұрай айтылған және жауапты қажет ететін, не қажет етпейтін өлең түрін сұрай арнау дейді де, зарлай арнауға жеке адам не халық басындағы қайғы, зардың ерекше ашылып көрсетуін жатқызады. Оған ауыз әдебиетінен «Ақтабан шұбырынды», «Қыз Жібек» жырларын жатқызса, жазба әдебиетінен Мағжан өлеңін мысал түрінде келтіреді. Сондай-ақ, Абайдың арнау өлеңі жаңа сатыға көтеріп, мазмұн және түр жағынан байытқандығын ерекше атап көрсетеді [2]. Зерттеушілер Қ. Жұмалиев пен З. Ахметовтің де өзіндік толғамды ой-пікірлері бар. Профессор З. Қабдолов арнауды айшықтаудың бір түрі ретінде көрсетсе, лириканың жанрлық түрлерін атағанда арнауды «кейде арнайы шарықтау, кейде жеке адамдарға бағыштау, кейде көлемді лиро-эпикалық шығармаға беташар түрінде жазылған өлең» деп те танытады [3, 322]. Арнаудың әдебиеттің жекелеген салалары мен жанрларындағы ерекшеліктерін ашуға М. Жолдасбеков (ежелгі әдебиет), М. Мырзахметов, Қ. Мәдібаева (зар заман дәуірі), Т. Қожакеев (сагирадағы), Б. Әбілқасымов (толғаулардағы), С. Медеубеков (термедегі) т.б. ғалымдар өз үлестерін қосты.

Әдебиетте арнаудың көнеден келе жатқандығы мен өміршеңдігі дау туғызбайды. Оның сұрай арнау, жарлай арнау, зарлай арнау деген түрлері көбіне жеке келгенімен, кейде астаса, астарласа келетін де тұстары кездеседі. Сондай-ақ, арнаудың жазылу тәсіліне байланысты, айтылу мақсатына байланысты сыртқы «реңк, келбеті» де түрліше болып келеді. Мұны зерттеуші А. Тілеуова «Ерте дәуір әдебиеті мен одан кейінгі кез арнау өлеңдерін саралап қарастырсақ, арнау өлеңі өзінің құрамына мадақ жырларын да, аңсау түрінде жазылған өлеңдерді де, сатиралық тұрғыдағы шығармаларды да, ағартушылық тұрғыдағы ірі шығармаларды да қамтығанын байқаймыз» [1] – деп көрсетеді. Осы жағынан келгенде, қазақ әдебиеттану ғылымында арнауға екі тұрғыдан келу байқалады. Біріншісі – арнауды лириканың жанрлық түрі ретінде қарастырса, екіншісі – фигураның (айшықтаудың) бір түрі ретінде көркемдік тәсіл деп қараушылық. Арнаудың ауыз әдебиетінен бастап келе жатқан түр ретінде «арнау өлең» деген қолданыс арқылы тілімізде

тұрақталып кетуі оны лириканың жанрлық түрі деп қарауға бағыттаса, негізгі белгісі ретінде алдын ала белгілі объектімен қарым-қатынасқа түсуі, шығарманы соған тұтас бағыштауы да арнаудың басты ерекшеліктерін аша түседі. Сондай-ақ, басқа айшықтау түрлерінің көркемдік құрал ретінде бір сөз, тармақ, шумақ көлемінде келуі, ал арнаудың тұтас бір өлеңнің өн бойынан көрінуі де оны «арнау өлең» деуге негіз бар екендігін танытады.

Сонымен қатар арнау айшықтаудың бір түрі ретінде де қазақ әдебиеттану ғылымында жан-жақты қарастырылған. Ғылыми тұрғыдан нақты мысалдармен дәйектеліп, көркемдік тәсіл ретінде кез-келген лириканың жанрлық түрінде өмір сүре алуымен көрінді. Зерттеуші А. Тілеуованың ілгеріде аталған «арнау өлеңі өзінің құрамына мадақ жырларын да, аңсау түрінде жазылған өлеңдерді де, сатиралық тұрғыдағы шығармаларды да, ағартушылық тұрғыдағы ірі шығармаларды да қамтығанын байқаймыз» деген пікірі арнаудың фигура ретінде кез-келген поэзиялық шығармаларда кездесетіндігін танытса керек. Себебі, арнаудың мадақ өлеңінде (ода), мұң мен сыр аралас өлеңде (элегия), жоқтау өлеңде (эпитафия), сықақ өлеңде (эпиграмма) т.б. кездесуі оның айшықтау ретіндегі қасиетін аша түседі. Ал тіліміздегі «сатиралық өлең», «юморлық өлең», «арнау өлең» деген қолданыстар өлеңнің жазылу тәсілін анықтап, айқындап тұрғандай.

Жоғарыдағы пікірлерді таразылай келе, арнаудың екі сипатта дамып келе жатқандығын байқадық. Қалай болғанда да, арнау өлеңдердің қазақ әдебиетінен, төл поэзиямыздан ойып тұрып орын алатындығы еш күмән туғызбайды.

Қазақ әдебиетінде арнауға көптеп мысалдар келтіре беруге болады. Абай өлеңдерінің өзінде-ақ арнау мол кездеседі. Мәселен, «Күлембайға», «Көкбайға», «Әсетке», «Оспанға», «Дүтбайға», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Қарашада өмір тұр», «Өлсем орным қара жер» т.б. Мәселен, «Балалық өтті білдің бе?» өлеңі сұрай арнау үлгісі:

Балалық өтті білдің бе?
Жігіттікке келдің бе?
Жігіттік өтті, көрдің бе?
Кәрілікке көндің бе?
Кім біледі, байғұстар,
Баяндыдан сөндің бе?
Баянсызға төндің бе?
Әлде, айналып, кім білер,
Боталы түйе секілді

Қорадан шықпай өлдің бе? [4, 145]. Ғалым әрі ақын А. Байтұрсынұлы шығармаларында да арнау үлкен орын алады. Оның «Туысыма», «Жұртыма», «Н. Қ. ханымға», «Ақын ініме», «Г. Н. Потанинге», сондай-ақ, анасына, досына арнайы шығарған өлеңдері бар. Ақын Қ. Аманжолов

шығармашылығында «Жыр жолында асқар тау» (ақын Нұрпейіс жырау туралы), «Сәбитке», «Подполковник Әлпинге», «Қалмақанға» т.б. кездеседі. Ақын С. Торайғыровтың «Қандай» өлеңі сұрай арнау үлгісі болса, «Жарлау» өлеңі жарлай арнау үлгісі болады:

Тағы да қазақ байдың жастарына
 Әулекі, ішпей болған мастарына.
 Білім, өнер табуды керек қылмай,
 Мәз болдың ырғақ-ырғақ басқаныңа.
 Тимеді сол себептен жалғыз тамшы
 Ғаламға еркіндік нұр тасқаныңда.
 Қарасақ басқалардың жастарына
 Өнер, ғылым толып тұр бастарыңда.
 Өзіне от, жел, суды жалшы қылып,
 Алланың сайран етер аспаныңда [5, 67].

М. Жұмабаевтың «Алтын хакім Абайға», «Сорлы қазақ», «Қазағым», «Гүлсімге», «Жауға түскен жанға», «Тұтқын (М. Д. хат)», «N-ға», «Жәмила», «Қайғылы сұлуға», «Гүлсім ханымға», «Қарындасқа», «...ҒА», «Ж.ға», «Ф...ға», «Ғазизаға», «Әйел», «З.ға», «Берниязға», «Р.ға», «Қарындастар» т.б. өлеңдерін атауға болады [6].

Алдыңғы толқын аға-апаларымыздың өлеңдеріне үнілсек, ақын Т. Айбергеновтің «Марфуға», «Адамдар», «А-ға», «Анама», Әзиза Нұрмахановаға», «О, Отан», «Құтбайға», «Туған еліме», «Қоңыратқа», «Сәкенге», «Қасымға», «Ілияс Жансүгіровке», «Шоқан Уәлихановқа», «Мұхтарға», «Дәрігер қызға», «Ұстазға», «Жеңешеме» [7] т.б. көптеген өлеңдерін, Ф. Оңғарсынованың «Ашылық туралы жыр» (Лермонтовқа арнау), «Торғайдың торғын түндері» (С. Мәуленовке), «Бауырластарыма» [8] өлеңдерін кездестіреміз.

Қазіргі ақындар өлеңдерінде де арнау өлеңдер көп. Тіпті арнауға қалам тартпаған ақын кемде-кем десек қателеспейміз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қалай болғанда да әдебиетте арнау өміршендігімен танылып, жанрлық түр ретінде де, көркемдік тәсіл ретінде де дамып келеді. Сол себепті арнаудың табиғаты толық зерттелініп болды деп айта алмаймыз. Арнауды арнайы қарастырған мақалалардың авторлары А. Тілеуова [1] мен Сейсембай Г. А. [9] оның жанр ретіндегі табиғатын зерделеп, ғылыми тұрғыдан сипаттама беріп, жанрлық ерекшеліктерін ашып көрсетуге тырысты. Десек те, арнау қазақ әдебиеттану ғылымында жанр ретінде теориялық тұрғыдан өз бағасын толық алды деп айту әлі ертерек.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Тілеуова, А.** Арнау өлеңдерінің жанрлық табиғаты // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2012. – № 39. – 136-139 б.
- 2 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208 б.
- 3 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. – Алматы : Жазушы, 2006. – 358 б.
- 4 **Абай.** Өлеңдер. – Алматы : Жазушы, 1976. – 238 б.
- 5 **Торайғыров, С.** Сарыарқаның жаңбыры. – Алматы : Жазушы, 1987. – 160 б.
- 6 **Жұмабаев, М.** Сүй, жан сәулем. – Алматы: Атамұра, 2002. – 256 б.
- 7 **Айбергенов, Т.** Мен саған ғашық едім. – Алматы : Жазушы, 2002. – 224 б.
- 8 **Оңғарсынова, Ф.** Дауа. – Алматы : Атамұра, 2002. – 288 б.
- 9 **Сейсембай, Г. А.** Арнау өлеңдердің жанрлық табиғаты // ҚМПИ хабаршысы. – 2014. – № 4.

Материал 07.04.16 баспаға түсті.

М. И. Оразханова

Природа песен-посвящений в казахской литературе

Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар.
 Материал поступил в редакцию 07.04.16.

M. I. Orazkhanova

The nature of the genre of song dedication in Kazakh literature

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.
 Material received on 07.04.16.

В данной статье автор рассматривает природу жанра «песен-посвящений» в казахской литературе. Опираясь на научные исследования, автор делает попытку остановиться на своеобразных особенностях развития данного жанра «песен-посвящений» с помощью чего рассказывает оригинальную природу жанра в казахской литературе. Автор приводит различные мнения ученых-литературоведов и раскрывает особенности «песен-посвящений» как литературного жанра и как художественного вида.

In this article the author examines the nature of the genre of song dedication in Kazakh literature. Through research, the author makes an attempt to focus on the peculiar features of the development of the genre

of song dedication and explains the original nature of the genre in Kazakh literature. The author gives different views of literary scholars and reveals features of song dedication as a literary genre and as an artistic kind.

ӘОЖ 811.512.122'42:659.1.

А. Б. Пиязбаева,¹ А. М. Фазылжанова²

¹магистрант, «Ғылым ордасы» РМК базасындағы ҚР БҒМ ҒК ҒЗИ-ның әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-мен бірлескен А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, ²ф.ғ.к., аға ғылыми қызметкері, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ.
e-mail: 'akacha_83@mail.ru

ЖАРНАМА МӘТІНІН ТҮСІНУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ИНФЕРЕНЦИЯЛАНУ ҮДЕРІСІ. ИНФЕРЕНЦИЯ ҰҒЫМЫ

Жарнама мәтіндерін түсіну кезінде тіл иелменінің (наситель языка) танымдық процесі мен механизмдері іске қосылады. Сондықтан жарнаманың санада көрініс табуына қатысты лингвистикалық мәселелерді шешу үшін таным процесі мен оның механизмдеріне жүзгінеміз. Жарнама мәтінін түсіну оның анық берілген мағыналарын оқумен ғана шектелмейді, сондай-ақ инференция үдерісі арқылы жүзеге асатын астыртын мағыналарды ажыратумен де жүзеге асырылады. Сондықтан мақалада жарнама коммуникациясындағы мәтіннің инференциялану үдерісі қарастырылады.

Кілтті сөздер: жарнама, инференция, креолданған мәтін, когнитология, имплицитті ақпарат, имплициттар.

Жарнама мәтіннің прагматикалық әлеуеті оны адамның қаншалықты жақсы қабылдап, қаншалықты жақсы түсінгеніне және мәтіннің қоғам санасында интерпретациялануына тікелей байланысты.

Мәтінді түсіну проблемасы, яғни «хабарды жеткізушінің» интенциясын анықтау бағыттары ұзақ уақыт бойы риторика мен герменевтика пәндерінің зерттеу еншісінде болды [1, 87]. *Герменевтика* (гр. *Hermeia* – ұғындыру, баяндау, түсіндіру) – кең мағынада философия мен әлеуметтік болмыстың мәнін түсінудің шарты ретінде қарастырылатын бағыт. Тар мағынада – білімнің біраз салаларында (философия, әдебиет, тарих, филология, дінтану т.б) мәтінді түсіндірудің, ұғындырудың ережелері мен техникаларының жиынтығы [2, 68]. Бұл жерде біз герменевтиканы соңғы мағынасында қолданып тұрмыз.

Жарнама мәтіндерінің түсінілуін зерттеудің жаңа мүмкіндіктерін соңғы онжылдықта лингвистика ғылымында пайда болған жаңа бағыт когнитология жүзеге асырып келеді. *Когнитология* (лат *cognition* – білім, түсінік, көзқарас) – тіл біліміндегі бағыт, тілді игеру, табиғи тіл механизмін түсіндіру үшін білім жинау, қолдану және оны түсіну моделін құру тұрғысынан зерттеу, яғни тілдің танымдық теориясы мен танымдық қызметін зерттеп, адамзат білімінің түзілуі мен оның қызмет болмысын қарастырады [3, 80]. Қазіргі уақытта, танымдық процестер мен механизмдердің көмегінсіз жарнама мәтіндері мен креолданған мәтіндерді түсіну, яғни олардың санада көрініс табуының лингвистикалық мәселелерінің шешімін табу мүмкін емес.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жалпы мағынасында *түсіну* үдерісі когнитология ғылымының зерттеу нысаны болып табылады, оның негізгі мақсаты зерттеуге алынған объектінің санадағы мәнін белгілеу [4, 9]. Мәтінге қатысты *түсіну* ұғымы перцептивті-танымдық-аффективтік және *қабылданатынды* өңдеуді қамтитын кешенді көпсатылы үдеріс. Бұл білімнің тілдік және энциклопедиялық түрлерінің өзара қатынас жасауын қажет етеді.

Жарнама мәтіндерін қабылдау мен түсіну процесі мерзімі жағынан қысқа, яғни өту уақыты шектеулі болатындығымен ерекшеленеді. Бұл жағдай жарнама коммуникациясының өту жағдаятына және оның сипаттамалары мен шарттарына байланысты түсіндіріледі. Сондықтан тиімді жарнама мәтінін құру талабы бойынша копирайтерлер қысқа хабарламада ақпараттың максималды көлемін беруге ұмтылады, сонымен қатар хабарлама формасының ерекшелігін сақтауға да тырысады. Бұл процесс «минимум қаржы, максимум ақпарат» ұстанымы бойынша жүзеге асады. Осының салдарынан ақпараттың жарты бөлігі таңбалармен белгіленбей қалады, алайда адресант арқылы тұспалданып тұрады, яғни имплицитті түрде беріледі. *Имплицитті* (лат.*implicite* жасырын, анық емес) – тілдік материал арқылы ашып көрсетілмеген, бірақ контекст арқылы білініп тұратын жасырын мағына, бір сөзбен айтқанда, *имплициттеу дегеніміз* – тұспалдау, бір нәрсені тілдік құралдар арқылы тікелей емес, жанамалай көрсету, меңзеу [5, 337-369]. Мысалы, «*Тиімді бағадағы премиум кластық үй*» деген жарнаманы алатын болсақ, бұл жарнама «жоғары сапалы, жайлы өмір сүруге қажетті нәрселердің барлығымен жабдықталған, отандық танымал құрылыс компаниясы салған үй» дегенді меңзейді. Жарнамадағы бұл ақпаратты «*премиум кластық*» деген анықтауыштық тіркес арқалап тұр. Мұндай тұспалды жарнама тұтынушылары дұрыс түсінуі де мүмкін немесе оған мән бермеуі де ықтимал. Осыдан барып имплициттілікті «айтылмайтын», алайда «тұспалданатын» деп анықтайтын тұжырымның көңілге қонымдылығы байқалады.

Ю. К. Пирогова жарнама коммуникациясына ықпал ететін имплицитті ақпараттың негізгі үш ерекшелігін көрсетеді:

1) жарнамада берілген нақты ақпараттан имплицитті ақпараттың басты айырмашылығы – имплицитті ақпарат адресаттың түйсінуден тыс, яғни оның ойлау шеңберін айналып өтіп, ақпаратты өңдеу үдерісінен тысқары жүзеге асатын құбылыс. Сондықтан адресат мұндай ақпаратты бағалауға, оған күмән келтіруге бейім емес.

2) адресат мұндай ақпаратты дайын күйінде емес, хабарламаны интерпретациялау кезінде өзі шығарады, сондықтан оны қаз-қалпында, еш өзгеріссіз қабылдайды.

3) имплицитті ақпаратты пайдаланудың үшінші себебі жарнама қызметінің құқықтық аспектісімен байланысты. Жарнама берушіні жарнамада анық берілмеген ақпарат үшін жауапқа тарту (жарнама қызметіне байланысты заңнамаға сәйкес) мүмкін емес [6, 86-88].

Д. Р. Теркулова жарнама дискурсындағы имплицитті ақпараттың берілу ерекшеліктеріне кешенді зерттеу жүргізді. Бұл зерттеуде жарнама мәтінінде тілдік ерекшеліктерді жүзеге асырудың жанама түрлері импликаатуралар қарастырылды:

1. *теориялық импликаатуралар* дүниенің бейнесі туралы жалпы білімге негізделеді;

2. *дәстүрлі (конвенциональные) импликаатуралар* дүниенің тілдік бейнесі туралы білімге негізделеді;

3. *коммуникативті импликаатуралар* ауызша қарым-қатынас ережелеріне сүйенеді.

Мәселен, жоғарыда біз беріп өткен *«Түімді багадағы премиум кластық үй»* деген жарнама теориялық импликаатуралардың көмегімен батыс мәдениетінің құндылықтарын жетік білетін және оны ұстанатын белгілі бір әлеуеттік топтың дүниенің бейнесі туралы жалпы біліміне негізделіп берілген жарнама болып табылады. Себебі, мұндай топтың санасында «премиум кластық үй» деген анықтауыштық тіркес *«жақсы өмір, өзің үшін өмір сүр, жақсы сервис т.б.»* секілді концептілік білімдер жүйесін құрайды. Ал егер де біз осы жарнаманы дәстүрлі импликаатуралардың көмегімен, дүниенің тілдік бейнесіне сүйеніп беретін болсақ, онда ол: *«Түімді багадағы сенің отбасыңа арналған үй»* деп басқаша көрініс табар еді. Себебі, қазақтың дәстүрлі санасында дүниенің тілдік бейнесі туралы жалпы білімінде *«үй»* концептісі «отбасы, бірлік, бала-шаға т.б.» ұғымдарынан тұрады.

А. Н. Баранов импликаатураларды «айқын көрсетілмеген нәрсе» деп анықтайды. Кейбір лингвистердің еңбектерінде импликаатуралар тек бір жақты түсіндіріледі. А. Н. Баранов сөздігі бойынша, импликаатура – сөйленім мағынасының бір бөлігі. Ол айтылған нәрсенің сөзбе-сөз мағынасынан бөлініп шығарылады [7, 647]. Г. П. Грайстың айтуынша,

импликаатуралар деп имплициттенген нәрсені түсінеміз [8, 52-58]. Г. Г. Молчанова импликаатты түсіндіруде логикалық терминдерге сүйенеді. Қазіргі таңда когнитивті лингвистиканың аясында, когнитивті семиотика мен когнитивті модельдеу терминологиясы бойынша біз, *импликаатты* жарнама мәтінінде имплициттенген ақпараттың қамтылғанын көрсететін белгілер екенін түсінеміз. Импликааттар ретінде адресаттың санасында берілген білімдер жүйесін анықтайтын креолданған жарнама мәтінінің вербалды және бейвербалды, индекстелген элементтері қолданылады. Г. Г. Молчанова импликаатураларды логикалық деңгейде вербалды түрде көрініс беретін имплициттенген мәтіннің жасырын деңгейін көрсететін шартты бірлігі ретінде қарастырды. Оның ойынша, импликаатуралар жадыда іске қосылатын фреймдерді танудың импульсі болып табылады. *Фрейм* – санада концепт түзеуші оқиға бірліктерінің бірінен кейін бірінің жүйелі, тәртіпке сай өтілуін қадағалайтын ақпараттар жинағы, концептілік жүйенің құрылымдық элементтерін танытатын қарапайым нобай [9, 6]. Фрейм жарнама мәтінінің интерпретациялану және инференциялану процестерін моделдеуге мүмкіндік туғызады. *ЖАРНАМА ОБЪЕКТИСІ* ретінде санада танылатын фреймдер жарнама мәтіні туралы ақпарат беретін «тұтынушы, өнімнің мінездемесі, өндіруші туралы ақпарат, мақсатты аудитория» т.б. сияқты бірнеше элементтерден тұрады. Сондықтан жарнама мәтінінде фрейм эксплицитті және имплицитті формаларда беріледі. Мысалы, «Арманыңыздан асқақ әлем Анталияға ұшамыз» деген жарнама мәтінінде негізгі импликаат – Анталия, бұл элемент мәтінде инференцияға ұшырайтын имплицитті формадағы фреймді білдіреді. Ал, «Арманыңыздан асқақ әлемге ұшамыз» деген вербалды компоненттер мен әуе тасымалдаушы компанияның логотипі қосалқы импликааттар болып табылады. Сонымен берілген жарнама мәтіні «сенімді әуе тасымалдаушы компаниясының көмегіне жүгініңіз, ЕкономPlus компаниясының билеттерін сатып алыңыз» деген имплицитті мағынаны береді.

Сонымен, жарнама мәтінін түсіну оның тек анық берілген мағыналарын оқумен ғана шектелмейді, сондай-ақ оның құрылымының айтарлықтай бөлігін инференция арқылы ажыратып, толық мағынаны сол арқылы қалпына келтірумен жүзеге асады. Е.С.Кубрякованың айтуы бойынша кез келген тілдік форма, оның ішінде мәтін өзінде анық барды ғана емес, сонымен қатар астыртын семантикалық мағынаны, яғни инференция құбылысын да береді [10, 256-260].

Инференция ой процессі ретінде түсіндіріледі. Инференция кезінде адам өзі қарастырып отырған тілдік формалардың, тілдік бірліктердің дәлме-дәл, сөзбе-сөз мағынасынан шығып, оның негізгі мағынасынан бөлек, тереңірек мазмұнын анықтай алады [11, 53-61].

Инференция құбылысы жарнама коммуникациясы барысында адамның адресант пен адресаттың аражігін ажырата алатындай базалық білімі болған жағдайда ғана жүзеге асады. Т. В. Дроздова өзінің зерттеу жұмысында белгілі бір білім түрлерінің инференцияның нақты бір формасымен сәйкестігінің матрицасын құруға талпынған. Алайда бұлай жасау мүмкін болмай шықты, себебі инференция құбылысында бірін-бірі өзара толықтыратын білімнің бірнеше түрі жүзеге асады [12, 217-237].

Инференция процессі кезінде жарнама мәтінінде инферентті ақпараттардың келесі түрлері беріледі:

- жарнама объектісінің қызметі туралы;
- жарнама өндіруші туралы;
- жарнама объектісінің ерекшелігі оның мінездемесі туралы;
- жарнама тұтынушысы туралы.

Осы фреймдік ақпараттардың көмегімен имплицатар өзара байланысқа түсіп инференция құбылысы жүзеге асады. Әртүрлі имплицаттардың өзара байланысуы арқылы жүзеге асатын инференция процессінің ерекшеліктерін қарастырса, жарнама объектісі белгілі бір қызметтер жүйесінен тұратыны, оның қызметі жөніндегі ақпарат имплицитті түрде берілетіні айқын байқалады. Мысалы,

1. Мезим. Асқазанға таптырмас ем! (Мезим для желудка незаменим!)

2. Аллергия ма? Шешімі бар – Кларотодин! (Аллергия? Есть выход – Кларотодин!)

3. Тежелме, сникерстен! (Не тормози сникерсни!)

Бірінші, екінші мысалдардың негізгі имплицаттары *Мезим* мен *Кларотадин*, бұл екі имплицат жарнама мәтінінің интерпретациялануының негізі болып табылатын жарнама объектісін құрайды. Жарнаманың қосалқы имплицаттары *асқазан* және *аллергия* жарнама мәтінінде вербалды түрде берілген, олар жарнамаланып отыраған дәрілік құралдардың қолданыс аясын көрсетеді. Имплицитті ақпараттардың түпкі мағынасы имплицаттар арасында олардың қолданыс аясын меңзеп тұратын концептуалды байланыс орнаған кезде анықталады: *Мезим – асқазан, Кларотадин – аллергия*. Мұндай концептуалды байланыс негізгі имплицаттар мен қосалқы имплицаттар арасында олардың мәтіндегі қызметтеріне сәйкес орнайды. Сонымен, бірінші жарнама мәтіні «*Мезим асқазан ауруы кезінде ауруды басатын емдік құрал*», ал екіншісі – «*Кларотадин аллергиядан құтылуға көмектесетін дәрі*» деген инференцияланған ақпаратты беріп тұр. Ал үшінші жарнамада негізгі имплицат рөлін «*тежелме (не тормози)*» сөзі атқарып тұр. Себебі бұл жарнаманың мақсатты аудиториясы – жасөспірім балалар. Жарнама ең алдымен солардың тілінде сөйлеп, «сникерс жесең кешке дейін тоқ жүресің» деген астыртын мағынаны беріп тұр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, қорытындылайтын болсақ, инференция құбылысын анықтауға арналған бүгінгі қолданыстағы тәсілдер бізге жарнама мәтінінің инференциялануының анықтамасын қисынға келтіруге мүмкіндік берді. Инференция – бұл адресаттың жарнама мәтінінің вербалды түрде және белгілі құралдар арқылы берілмеген мазмұнын ойша қалпына келтіру операциясы. Ол санада жарнама мәтіні элементтерін жаңартуға негіз болатын белгілі бір құрылым түрінде сақталған білімге негізделеді. Қазіргі кезде зерттеулердің көптеп жүргізіліп жатқандығына қарамастан, тілтаным тарихында бұл құбылыс өте аз зерттелген құбылыстар қатарына жатқызылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Авдеева, З. К., Коврига, С. В., Макаренко, Д. И., Максимов, В. И.** Когнитивный подход в управлении // ControlSciences. – 2007. – № 3. – С. 87.

2 **Зағыпаров, Қ. Ф.** Философиялық терминдердің сөздігі. – Павлодар : ПМПИ, 2011. – 68 с.

3 Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы : «Сөздік-Словарь», 2005. – 80 с.

4 **Баранов, А. Н.** Лингвистическая теория аргументации (когнитивный подход): Автореф. дисс. докт. филол. наук. – М., 1990. – С. 9.

5 **Кифер, Ф.** О пресупозициях // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. – М., 1978. – Вып. 8. – С. 337-369.

6 **Буряков, Е.** Эпидемия убеждений // Рекламодатель: теория и практика. – 2004. – № 2. – С. 86-88.

7 **Баранов, А. Н., Добровольский, Д. О.** Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике. – М., 1996. – С. 647.

8 **Дроздова, Т. В.** Научный текст и проблемы его понимания (на материале научных экономических текстов): Дисс. докт. филол. наук. – М., 2003. – С. 52-58.

9 **Дудина, Е. П.** Семантика и функции лексико-грамматических единиц в рекламе: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Архангельск, 2006. – С. 6.

10 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – С. 256-260.

11 **Караулов, Ю. Н.** Способы существования элементарных единиц знания в обыденном языковом сознании // Язык и действительность: Сб. науч. тр. памяти В. Г. Гака. – М. : Ленанд, 2007. – С. 53-61.

12 **Грайс, Г. П.** Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 217-237.

А. Б. Пиязбаева¹, А. М. Фазылжанова²

Понимание рекламного текста и процесс инференции. Понятие инференция

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби совместно с Институтом языков имени А. Байтурсынова на базе РГП «Научный центр» МОН РК;

²Институт языков имени А. Байтурсынова, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 18.03.16.

A. B. Pyiyazbaeva, A. M. Fazylzhanova

Understanding the advertising text and the process of inference. The notion of inference

¹Al-Farabi Kazakh National University with A. Baitursynov Institute of linguistics under RSE «Scientific centre» MES RK;

²A. Baitursynov Institute of linguistics, Almaty.
Material received on 28.03.16.

В связи с тем, что понимание рекламного текста не ограничивается прочтением только явно выраженных смыслов, значительная роль в структуре понимания рекламного текста отводится процессу инференции. Любая языковая форма, в том числе текст сигнализирует не только о том, что в ней реально присутствует, но и о том, что подлежит семантическому выводу т.е. инференции. В статье рассматривается процесс инференции в рекламной коммуникации.

Because the understanding of the advertising text is not limited to reading only expressed meanings, a significant role in understanding the structure of the advertising text is given to the process of inference. Any form of language, including text, indicates not only that it really is present, but also what is subject to the semantic conclusion, i.e. inference. The article discusses the process of inference in advertising communication.

Zh. Sagitova¹, Zh. Mirzambetova¹, Z. Ainabayeva²

¹Senior lecturers, JSC «KAZGUU University», Astana; ²Kazakh Ablaihan university of international relations and world languages, Almaty
e-mail: life_is_wonder85@mail.ru

TEACHING INTERCULTURAL COMMUNICATION COMPETENCE THROUGH SPEAKING

This article reveals the need for the development of intercultural communication competence through speaking. The study of this topic is related to the increasing role of foreign language communication in the professional activity of modern professionals and with the change of state educational standard. Currently, foreign language becomes a universal means of professional life and work. So, when teaching a foreign language problem of development and formation of the student' intercultural communication competence is becoming increasingly important.

Keywords: intercultural communication competence, Intercultural communication, intercultural knowledge, teaching English.

INTRODUCTION

The rapid development of communication and transportation technologies has gradually transformed human society into a global community in the 21st century, in which intercultural communication competence becomes a necessary ability for citizens to interact appropriately and effectively in order to develop a harmonious and productive life and further build a multicultural civil society across nations and regions. When people engage in an intercultural dialogue they are facing different problems such as communication barrier, cultural stereotype, identity conflict, language, and the lack of interaction skills. These problems can be solved only through the acquisition of intercultural communication competence in the process of global interaction. Problems of intercultural communication competence were investigated by scientists in different disciplines but they cannot find one concept which can be used in all spheres and disciplines. This article explores how to develop intercultural communication competence on English speaking lessons.

But what is intercultural communication competence?

It is the ability for successful communication with people of other cultures. A widely-accepted definition of intercultural communication competence was suggested by Spitzberg. It is «interaction that is perceived as affective in fulfilling certain rewarding objectives in a way that is also appropriate to the context in which the interaction occurs» [1].

Nowadays learning a foreign or second language does not simply mean grasping academic study, but more appropriately focuses on learning a way of communicating. Communication in the real world is never out of context, and culture is a part of context, communication is seldom culture-free. Language and culture have always been closely bound, and thus, it is increasingly recognized that language learning and learning about the target cultures cannot be separated [2].

Thus, to be a competent person, individuals must acquire face managing knowledge, cultivate mindfulness and face-saving skills. Of all the components of facework competence, knowledge is the most important one. The operational skills include deep listening, decentering, consensus decision-making, cooperative conflict, and face-sensitive respectful dialogue skills. Grandin and Hedderich (2009) contended that intercultural communication competence concerns individuals' positive attitude toward new ideas and people from differing cultures, the knowledge of history and culture in a foreign language, the skills of interacting with host country nationals at professional level, and the ability to define and solve problems.

MAIN PART

English teachers should develop students' intercultural knowledge which is not high, so teachers should emphasize the teaching of culture. Since class is the main resource for the students' intercultural knowledge, teachers should introduce current affairs, customs, laws, etiquettes, social systems in western countries, show movies, TV plays and documentaries etc. on the lessons and recommend some culture-focused books or magazines to the students for further reading out of class. In the process of developing intercultural communication competence both teachers and students get more obligations. Teachers should make students to be aware of the importance of cultural differences for intercultural communication and to show respect for these differences, create interest for learning and create friendly atmosphere on the lessons. Students should take every possible opportunity to communicate with foreigners, to get the most out of international teachers' office hours, to join the English club in their university, and to actively participate in simulated intercultural communication activities on their lessons. It is also necessary for them to empathize with foreigners and avoid ethnocentrism when communicating with them [3].

Intercultural Communication Competence is a complex phenomenon with multiple components. These components include:

- a variety of characteristics or traits;
- three areas or domains;
- four dimensions;
- proficiency in a second language;
- and various levels of a longitudinal and developmental process.

Characteristics or Traits – Some commonly cited traits of Intercultural Communication Competence include: flexibility, humor, patience, openness, interest, curiosity, empathy, tolerance for ambiguity, and suspending judgment, among others.

Three Areas – Intercultural Communication Competence involves ability in three areas or domains:

- the ability to establish and maintain relationships;
- the ability to communicate with minimal loss or distortion;
- the ability to collaborate in order to accomplish something of mutual interest or need.

Four Dimensions – Intercultural Communication Competence has four dimensions; these include:

- knowledge;
- positive attitudes;
- skills; and
- awareness [4].

The most difficult to develop in students is intercultural communication competence through speaking because it cannot exist without grammar, vocabulary and skills like listening and writing. The most effective ways are face-to-face learning, making up questions to a native speaker or role-playing, or develop speaking skills with a particular emphasis on the intercultural component. Face-to-face discussion gives students of different cultures a chance to communicate without preparation. If there is no chance for each student to communicate with a foreigner then a teacher can organize a session on a particular cultural topic with a foreigner and during the session students can write basic information about the guest's culture and organize projects or role-plays with their corresponding partners. After presentation of the projects or role-plays students give feedback or reflection which helps them to look at the problem from different point of view.

The activity of Making up questions to a native speaker could also be an interesting one. Students can write their questions while listening to a lecture and ask them at the end.

Another activity that may work well is role-playing. This activity requires several steps preparation. In the first step, students should investigate how people produce speech act in this or that culture. In the second step, the teacher presents learners with examples of the speech act in use (i.e., model dialogues) and learners are to guess details with regard to participants, such as their social status or role-relationship. In the third step, students are given typical situations in the target culture and they have to evaluate how contextual variables affect the choice of the linguistic form of the speech act. In the fourth step, learners perform a role-play. After the role-play students have feedback and further discussion, the final step, to help learners be aware of similarities and differences between speech act behavior in their own culture and in the target culture.

Nonverbal videos can also be played in class to have learners act out or describe what they view. This activity is particularly suitable to make learners focus on body language and help them to gradually assimilate the nonverbal behavior in the target culture [5].

Dialogues also fruitful way to teach students speaking skills because this approach includes not only knowledge of English and culture but also it requires personal character traits and acting.

Dialogue involving...

- understanding
- listening
- empathy
- openness
- trust
- atmosphere
- responsibility [6].

So, we suggest a project for teaching intercultural communication competence through speaking.

Project: Holidays tell us about culture and values of a community

Description of the project: Students explore history and ideas of some holidays make conclusion that holidays are nation's tradition reflecting culture. Students also explore changes which happened in culture of a country during some period of time and how these changes influence on holidays and their celebration.

Problem from the context: Students don't know their and other communities' cultures and values. Students can't relate to this or that aspects of developing our communities critically

Products: create own holiday.

Teacher's actions: reminds the students what is expected from them both in terms of the whole unit and each lesson, examines and develops rubrics.

Plan:

- Take part in discussion «Are holidays important?»
- Explore and compare one and the same holiday in different countries (i.e. Christmas). In groups, students read texts about Christmas in different countries. Then they change their groups and compare similarities and differences (Dates, attributes, decoration, food, spirit, presents, etc.).
- Short discussion «Why do holidays change during some period of time?»
- Role-play with Santa
- Create your own holiday

CONCLUSION

Intercultural communication competence is the ability to communicate effectively and appropriately in various cultural contexts. The teacher's goal is to

create a model of real communication that contributes to students' natural desire and need to interact with other cultures. Teachers and native speakers of English need to be aware and respect non-native speakers' different ways of communicating and they should give students a possibility to discover knowledge themselves. Intercultural communication competence can be developed through speaking skills only if it involves listening, reading and writing skills on the lessons and out-of-class activities.

REFERENCES

1 Intercultural Communication Competence: Conceptualization and its Development in Cultural Contexts and Interactions. Edited by Xiaodong Dai and Guo-Ming Chen. – Cambridge Scholars Publishing, 2014. – ISBN (10): 1-4438-5490-5, ISBN (13): 978-1-4438-5490-0

2 **Kramsch, C.** Language Study as Boarder Study: Experiencing Difference. – European Journal of Education, 28(3), 1993. – P. 349-358. <http://dx.doi.org/10.2307/1503764>.

3 **Chunhong, Zhou** (Corresponding author) Foreign Languages Department, Beijing Sport University, China, North Zhong Guan Cun Street, Haidian District, Beijing, 100084, China; Yeditepe University, Istanbul, Turkey, 2011. – English Language and Literature Studies, Vol. 1, No. 2. – December 2011.

4 **Fantini, Ph.D., Alvino E.**, Exploring Intercultural Competence: A Construct Proposal, School for International Training, Brattleboro-Vermont/USA and CICB Center of Intercultural Competence. – Kloten, Switzerland.

5 Teaching Intercultural Communicative Competence through the Four Skills. Esther Uso-Juan and Alicia Martinez-Flor Jaume I University. – Revista Alicantina de Estudios Ingleses 21 (2008): 157.

6 Intercultural (Communication) Competence Script & Study Materials Peter Praxmarer Secretary, the European Master in Intercultural Communication. – EMICC Università della Svizzera italiana USI, CH-6900. – Lugano, Switzerland. – peter.praxmarer@usi.ch.

Material received on 11.04.16.

Ж. М. Сағитова¹, Ж. К. Мырзамбетова¹, З. М. Айнабаева²

Мәдениаралық қатынастар құзыреттілігін сөйлеу әрекеті арқылы оқыту

¹АҚ «ҚАЗҒЗУ Университеті», Астана қ.

²Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ.

Материал 11.04.16 баспаға түсті.

Преподавание межкультурной коммуникативной компетенции через речевую деятельность¹АО «Университет КАЗГЮУ», г. Астана;²Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 11.04.16.

Берілген мақалада сойлеу әрекеті арқылы мәдениетаралық қатынастар құзыреттілігін оқыту үрдісі жайлы айтылады. Осы тақырыпты зерттеу қазіргі мамандардың кәсіби әрекетінің мемлекеттік білім беру стандарттары негізінде шетелдік қарым-қатынас ролінің осуіне және қойылатын талаптардың өзгеруіне байланысты маңызды болып отыр. Қазіргі кезде шетел тілі кәсіби және өндірістік өмірде әмбебап аспап болып табылады, сондықтан шетел тілін оқытуда студенттердің бойында мәдениетаралық қатынастар құзыреттілікті қалыптастыру өте маңызды болып табылады.

Данная статья раскрывает необходимость развития межкультурной коммуникативной компетенции через речевую деятельность. Изучение данной темы связано с возрастающей ролью иноязычного общения в профессиональной деятельности современных специалистов и с изменением государственного образовательного стандарта. В настоящее время иностранный язык становится универсальным средством профессиональной и производственной жизни, поэтому при обучении иностранному языку все более актуальной становится проблема развития и формирования межкультурной коммуникативной компетенции у студентов.

Д. А. Сатемирова

ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы қазақ ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы

СЫР БОЙЫ АҚЫНДАРЫНЫҢ ӘДЕБИ-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОРТА ДӘСТҮРІ

Мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Сыр бойында өмір сүрген ақындардың шығармашылығына тән ортақ сипаттар, әдеби даму ерекшеліктері және даму бағыттары қарастырылады.

Кілтті сөздер: Сыр бойы ақындары, Шығыс әдебиеті, дәстүр, мұсылмандық-ағартушылық, исламдық мәдениет, жазба айтыс.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында әдебиет ерекше дамыды. Әдебиет өкілдері бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі жетістіктерді толық игере отырып, қазақ халқының рухани мәдениетін эстетикалық тағылымы мол шығармалармен байыта түсті.

Әлем әдебиетінің көркемдік дәстүрлерін қазақ сөз өнерімен тығыз ұштастырған ұлы Абайдың реалистік бағдары ақын-жазушыларға үлгі, мектеп болды. Қазақ әдебиеті ежелден қалыптасқан ұлттық сипатын терендете отырып, Шығыс және Еуропа халықтарының әдеби-фольклорлық, классикалық мұраларымен дәстүрлі байланыстарын кеңейте түсті.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы демократиялық-ағартушылық әдеби бағыт өкілдері шығармаларының тақырыптық идеялық, жанрлық, стильдік-көркемдік жақтарынан өзгешеліктері мол. Атап айтқанда, демократиялық-ағартушылық әдеби бағыт өкілдері шығармаларындағы лирикалық толғаныстармен жырланған азаматтық көңіл-күй, философиялық-дидактикалық сарындардың дамытылуы; лирикалық өлеңдердегі шығыстың және қазақтың жазба және халық әдебиеттеріндегі көркемдік дәстүрлердің жалғасуы; лирикалық өлеңдердегі адам және қоршаған әлеуметтік қоғамдық ортаның бірлігін таныту; Шығыс және Еуропа әдебиеттері көркемдік әдістерінің тоғысуы жағдайында ұлттық топтардағы исламдық дүние танымға негізделген лирикалық, эпикалық жанрлардың жазылуы; қазақ поэзиясы тарихындағы жазба айтыстар жанрының пайда болуы, қалыптасуы; демократиялық-ағартушылық әдебиет шығармаларындағы романтизм, сыншыл реализм көркемдік әдістерінің қолданылуы.

Ғалым С. Қирабаев осы кезеңдегі әдебиетті тарихи таным тұрғысында жаңаша бағалаудың зәрулігін ерекше айтады: «Қазақ әдебиеті тарихының

ақтаңдақ беттері XIX-XX ғасырлар тұсында тіпті көп. Бұл тұстағы біздің қоғамдық саясатымыз орыстармен қатынасымызға негізделді. Барлық тарихи оқиғалар мен әдеби туындыларға осы тұрғыдан ғана баға берілді. Ал халық тарихы мен әдебиеті Қазақстанның Ресейге қосылуын бір жақты ғана бағаланған жоқ. Оның қайшылықты жақтарын, отаршылдықтың қазақ қоғамына ауыртпашылық алып келгенін де ашып көрсетті. Сондықтан бұл дәуірлердің әдебиеті коммунистік идеологияның қысымына көбірек ұшырады. Бүгін соның бәрін қайта қарау, оған ұлттық мүдде тұрғысынан жаңаша баға беру аса қажет» [1, 16].

XIX ғасыр басындағы демократиялық-ағартушылық әдеби ағымнан екі бағдар байқалады: біріншісі – еуропалық ағартушылық реализм сарынындағы шығармалар; екіншісі – мұсылмандық Шығыс әдебиеті дәстүріндегі дидактикалық-философиялық туындылар.

Мұсылмандық-ағартушылық әдеби ағымдағы ақындар шығармашылығының негізгі арқауы – исламдық мәдениет қағидалары. Мысалы, Ақмолла (Мифтахеддин) Мұхамедияров, Мұсабек (Молда Мұса) Байзақұлы, Жүсіпбек Шайхисламұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Нұржан Наушабаев, Әубәкір Кердері Боранқұлұлы, Мақыш Қалтаев, Омар Шораяқұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуов және т.б. шығармашылық тұлғалардың шығармаларына ғарыштық кеңістіктегі тіршілік қозғалыстарының заңдылықтары, Алланың Жаратушылық құдіреті, Алланың аян аманаты болып Мұхаммед пайғамбар арқылы адамзатқа жеткен Құран кітабындағы аяттар арқау болды. Зерттеуші Ш. Сәтбаева осы әдеби ағым өкілдерін айрықша атайды: «... олардың туындыларында өз заманы ізденістерінің ізі қалғаны бейнеленгені, әдеби процесте өзіндік өрнегі, үлесі барлығы ескерілмей, зерттелмей келді» [2, 7]. Ал зерттеуші Р. Бердібаев XIX ғасырдың 70- жылдары мұсылмандық Шығыстың классикалық әдебиетінен нәр алған осындай ақындық дәстүр өкілдері мұраларын бағалауды атап көрсеткен еді: «Бұлардың шығармалары қазақ шындығының көп тың өкілдерін елестетеді. Қазақ әдебиетінің әдеби тілінің дамуына аталған ақындар қызметі зор болғанын қасиетті мұрасы – жыр, дастандары айқын сипаттайды. Соынмен қатар, бұл және басқа ақындар халықты жаңа рухани әлеммен қауыштырған ақындық елшілері бола білген. Осы іспеттес жазбаша және ауызекі жәдігерліктерін білмей, халқымыздың әдебиет тарихы туралы түсінігіміз толық болмақ емес» [3, 129].

Ресей империясының отаршыл бұғауында болған қазақ елінің ақындары халықтың ой-санасын шығармалары арқылы сәулелендіруге, жігерлендіруге ұмтылды. XIX ғасырдың соңы мен XX алғашқы ширегі қазақ тарихындағы ұлттық ояну, серпілу дәуірінің аса маңызды кезеңі. Қазақ әдебиетінің көп жанрлық мазмұнмен дамуы ұлы Абай дәстүрін жалғастыра отырып, ағартушылық-демократиялық ағымның кең арналы жетістіктерімен, жаңалықтарымен

өркендеді. Атап айтқанда, еуропалық ағартушылық реализм, мұсылмандық Шығыс әдебиеті дәстүріндегі дидактикалық, саяси әлеуметтік лирика түрлері мейлінше кең өрістеді. Әдеби ағымдардың әлемдік дәстүрлері натурализм, сентиментализм, символизм, декаденс, төңкерісшіл бағдарларындағы түрлері де пайда болып, әртүрлі көзқарастар қалпында танылды.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ поэзиясының әлемдік әдеби байланыстар аясында дамуының ықпалды бағдары – мұсылмандық-ағартушылық. Ислам дінін ұстанған Қазақстан мен Орта Азия мәдениеті мен ғылымы ғасырлар бойы әлемдік өркениеттің жетекші сапында болып келеді. Қазіргі замандық демократиялық жаңаша ойлау тұрғысында пайымдасақ, ежелгі Тұран, Түркістан географиялық кеңістігіне кіретін аймақтардағы материалдық және рухани мәдени қазыналарын жасаушылардың дүниетанымдақ көзқарастарының осы мұсылмандық-ағартушылыққа сүйенгенін көреміз. Атап айтқанда, Қазақстан мен Орта Азия тарихтарындағы Әбунасыр әл-Фараби, Әбілхасан Рудаки, Әбурайхан Бируни, Әбу Әли ибн Сина, Әбілқасым Фердоуси, Омар Хайям, Мұхаммед Насреддин, Өт-Туси, Ұлықбек (Мұхаммед Тарағай), Жәмшид Кәши, Әл-Құсшы, Әлішер Науайи, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қадырғали Қосынұлы Жалайыри және т.б. ғалымдар, ақындардың туындылары өздері өмір сүрген уақытта да, одан кейінгі ғасырлардан бүгінге дейін әлемдік ғылыми-танымдық ойлау кеңістігінде адамзат өркениетінің үздік жетістіктері қатарында бағаланады. Демек, мұсылмандық-ағартушылық дәстүрлері мәдениеттің әртүрлі арналары арқылы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында да өзінің заңды жалғасын тапты.

Зерттеуші У. Қалижанұлы XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы діни-ағартушылық ағым өкілдерінің жалпы әдеби процеске қосқан үлестерінің халықтың рухани өсуіне елеулі ықпал екенін айта келіп, осы әдеби ағымның маңызына жаңаша баға береді: «... діни-ағартушылық поэзия өкілдері діни схоластиканы уағыздаған жоқ, олар діннің ақ жолын қоғамның даму көзіне айналдырып, мұрат тұтқан, бүгінгінің тілімен айтсақ, ағартушылық қозғалыстың басында тұрады. Олар жалпы ұлттық идеяға айналды. Егер қазақ халқының соңғы 80-жылдың ішінде оқу-білімге деген құмарлығы неге сөнбей отыр десек, сол идеяны жаңғыруының, санаға сіңуінің жемісі, -деп білген жөн. Ол процес әлі біткен жоқ» [4, 31].

XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың басында өмір сүрген діни-ағартушылық бағыттағы ақындардың көбісі дерлік Орта Азияның ірі мәдени орталықтарынан Шығыс әдебиетімен ислам ілімін оқып-үйреніп, діни схоластикаға салынбай, ислам қағидаларын қоғам дамуына, адамзаттың рухани өсу жолына пайдалануға атсалысты.

Шығыс мәдениетінің әлемдік өркениетке негіз, өнеге болған ағартушылық дәстүрлерін шығармашылық жұмыстарының арқауы еткен

ақындар поэзиясы – ұлттық мәдениетіміздің жаңа жарқын беттерін құрайды. Халықтың рухани таным жүйесінде зор беделге ие болған ағартушы ақындардың эстетикалық-гуманистік көзқарастары әдебиеттің тәрбиелік қызметін күшейте түсті. Зерттеуші Ш. Қ. Сәтбаевтың мәселеге тікелей қатысты пікірін назарымызға аламыз: «Осы кезде байтақ қазақ жерінің түпкір-түпкірінде ой-сананың өсу, қозғалыс күйін танытатын идеялық көркемдік дәрежесі әр деңгейдегі көптеген туындылар жарық көргендігін Ерімбет Көлдейбекұлы, Бөлітірік Атыханұлы, Аралбай Оңғарбекұлы, Мұқан Балтабекұлы т.б. жазғандарынан аңғаруға болады... Олар біршама сауатты болғандықтан өз тақырыбынан белгілі бір дәрежеде замана қажеттіліктерін қоғам мүдделерін, келелі мәселелерді аңғаруға, түсінуге тырыса отырып, үн қоса алған, едәуір мәнді шығармалар жазған, әдеби процеске араласқан, бұрын жұртшылыққа аты мәлім емес, бірақ кезінде ақындық, жазушылық өнерде өз мүмкіндігін танытқандар да әдеби арнаны толықтыра алады» [2, 7].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басын қамтитын әдеби даму қозғалысы – гуманистік-демократтық ағартушылық, реалистік, романтикалық бағыттарды ұстанған аса мазмұнды кезең. XIX ғасыр әдебиетінде белсенді сарын болып, қазақ поэзиясының халықтық қуатын, сыншыл үнін айқындаған зар заман ағымы ұлттық сөз өнерінің қоғамдық бағдарын күшейте түсті. Қазақ сөз өнеріндегі ұлы Абай, Ыбырай, Шоқан қалыптастырған жаңа реалистік романтикалық әдебиеттің тақырыптық-идеялық, жанрлық, стильдік-көркемдік жаңалықтары молая түсті.

Ұлттық әдебиетіміздің өркениет кеңістігіндегі поэзиялық, прозалық, драматургиялық, көркемсөздік (публицистикалық) жанрлармен деңгейлесетін, үндесетін үлгілері туа бастады. Бұл – қазақ әдебиеті тарихындағы ұлттық және әлемдік әдеби дәстүрлер байланыстардың жаңа серпінмен дамыған өркендеген кезеңі. Бұл қазақ әдебиетінің жаңа серпінмен дамыған кезеңі болды деп айтуға болады.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Сыр бойы ақындарының шығармашылығына негіз болған – Құран кітабы мен пайғамбар хадистері. Психология ғылымына сәйкес «сендіру», «ұйыту» түріндегі ықпалдық әсердің дүниетанымдық бағыттылығы ақынның мұсылмандық Шығыстың классикалық әдеби дәстүрлерін бойына сіңіруіне жағдай жасады. Мұсылмандық Шығыс әдебиетінің Рудаки, Фзули, Сағди, Хафиз, Науаи, Фердоуси, Низами, Омар, Жәми т.б. классиктерінің мұраларынан XIX-XX ғасырлардағы қазақ поэзиясы өкілдерінің барлығы дерлік үлгі-өнеге алды. Әсіресе, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде ұлы Абай және басқа да көрнекті тұлғалар араб, парсы, үнді, түркі халықтары әдебиеттерінің шығармашылық дәстүрлерін жалғастыра дамытты. Бұл орайда Шығыстанушы Ө. Күмісбаевтың осы ақындық ортаның табиғатына берген бағалауына назар аударамыз: «Еске алатын бір жағдай, Қазақстанның

Оңтүстік жағынан, әсіресе, Сыр бойынан шыққан ақын, жыршы, киссашы, дастаншыларының Шығыс мәдениетімен, әдебиетімен байланыстары айрықша өріс тапқан. Бұл өлкеден шыққан ақындар Шығыс мәселелерінен мұсылмандық білім алып, араб, парсы, шағатай тілдерін жақсы меңгерген және осы тілдерде өлең де жазған. Аудармамен айналысқан, кисса-дастандар тудырған» [5, 53].

Сырдария мен Әмудария өзендері жағалауларын, Арал теңізі төңірегіндегі өлкеде қалыптасқан ақындық дәстүр табиғатында қазақ поэзиясының даму тарихын құрайтын сипаттар байқалады. Оның біріншісі – VIII-XIV ғасырлардағы түркілік ортақ көркем әдебиеттік дамудың дәстүр жалғастығы жағдайындағы көріністері. Бұл – IX-XII ғасырлардағы Мауараннахр, Түркістан, Қаратау жалпы Сыр бойын тұтас қамтыған мұсылмандық суфизм поэзиясының сарындары Қожа Ахмет Иасауидың, Сүлеймен Бақырғанидың, Ахмет Игүнекидің және т.б. ақындардың Аллаға тікелей мінәжатпен жалбарына, адамзатқа сыншыл уағыз насихатын арнай жырлауымен жалғастырылды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы мұсылмандық-ағартушылық бағдарындағы ақындардың идеялық-көркемдік нысандары – исламдық мәдениет қағидаларын жырлау болды. Ақындардың лирикалық және эпикалық шығармаларында адамзаттың өсуі, өркендеуі мәселелері фәнилік және бақилық тіршілік жалғастығы тұрғысында жырланды. Яғни, мұсылмандық-ағартушылық әдеби бағыттардың әуелгі жолы IX-XII ғасырлардағы ежелгі түркілік әдебиеттегі суфизм поэзиясынан бастау алады. Мұсылмандық-ағартушылық бойынша әуелі Алланы, одан кейін пайғамбарды, оның көмекшілері сахабаларды мадақтап жырлау – суфизм поэзиясында тұрақты дәстүр болып қалыптасты. Фәнидегі тұрмыстық қарым-қатынас қозғалыстарын жырлауда ағартушы ақындар исламды әкелуші, қалыптастырушы тұлғаларды адамдарға үлгі өнеге етіп жырлайды. Қазақ поэзиясындағы ежелгі түркілік суфизм ақындарынан басталып желісі үзілмеген мұсылмандық-ағартушылық XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы ұлттық әдебиетте ұлы Абай арқылы одан әрі жаңғыра жалғасты.

Қазақ мәдениетінің тарихындағы ағартушылық-демократиялық бағыттағы жаңа реалистік әдебиеттің негізін салған алыптардың мысалға алынып отырған идеялық көзқарастары Шығыстың классикалық әдеби-факторлық дәстүрлерімен қаруланған ақындарға да игі әсерін тигізді.

Мұсылмандық-ағартушылық жолындағы ақындық орта өкілдерінің көпшілігі Самарқандағы «Ұлықбек медресесі», Жалаңтөс баһадүр салдырған «Шердар» («Арыстанды медресе») «Тіллә қари» («Алтынмен апталған») медреселері, Бұхарадағы «Мир-Араб», «Көкелташ», Түркістан, Үргеніш, Шымкент, Хиуа, Қокан, Ақмешіт қалаларындағы, сонымен бірге Ресейдегі Қазан, Уфа медреселерінен білім алған.

Қазақ мәдениетінің көрнекті тұлғалары болған Жүсіп Ешниязұлы, Балқы Базар, Қарасақал Ерiмбет, Жүсіп Қадiрбергенұлы, Дүр Оңғар, Омар Шораяқұлы, Тұрмағанбет Iзтiлеуов және т.б. ақындар осындай орындардан бiлiм алды. Сонымен қатар, аталған өлкедегi аталған ортаның мұсылмандық-ағартушылық әдеби бағытты ұстануына елеулі ықпал жасағандар ахун-ұстаздар. Олар ауылдарда арнайы мектептер ашып, оқытушылық, тәрбиешiлiк, дәригерлiк және т.б. мәдени iстердiң ұйытқысы болған. Олардан оқып бiлiм алған шәкiрттердiң бiразы кейiннен қазақ әдебиетiнiң көрнекті тұлғаларына айналды.

Сыр бойы, Қаратау атырабының қазақ даласына ортақ тарихи дамуына дәнекер болған себептердiң бiрi – жәрмеңкелер. Шығыс әдебиетiнде базарлардың тек сауда көзi ғана емес, ақындардың, оқымыстылардың да жиналатын орталығы болғанын араб ғалымы Ханна аль-Фахури да атап өтедi: «Как и в доисламскую эпоху, арабы съезжались на базары где они спорили и похвалились друг перед другом, сюда съезжались ученые и поэты, чтобы прославить здесь кого-нибудь или высмеять. Сюда ежедневно приходили люди в надежде услышать поэта своего племени или своей политической группировки. Поэтому базар аль-Мирабад, сыграл большую роль в развитии литературы» [6,176].

Сыр бойындағы Ақмешiт (Перовск) қаласында да осындай жәрмеңке тұрақты болып тұрған. Жазушы А. Тоқмағамбетовтың «Жыр күмбезi» тарихи романында сол аймақтың өнерпаз тұлғаларының сол жәрмеңкеде бас қосу дерегi келтiрiледi. «Ақын-жыраулар, әншiлер мен күйшiлер де көзге көрiнедi. Атақты гормоншы қарсақпай жақтың Тайжаны, Арканың Қалиы мен Түркiстанның Бұдайбайы, Ақмешiттiң Мансұры мен iнiсi Нартай, Қармақшының Жиенбайы мен Орынбайы, Үбiсұлтан мен Тасберген, бала жырау Молдахмет пен Тұрымбет, Жаппас Кеншiмбай мен Жорықбай, жас әншi қыз әрi ақын Дәмегөй шаршы топтың алдында ән шырқады. Ән бәйгесi ат бәйгесiнен асып түстi» [7,107]. Демек, жәрмеңкелердегi өнер тарландарының бас қосуы қазiргi байқау, фестиваль сынды бас қосуларды елестетедi. Өнерлерiн қазақ даласының барлық түкпiр-түкпiрiнен келген жұртшылыққа паш етiп, сарапқа салған ақын-жыраулар, әншi-орындаушылар осылай даламыздың барлық аймақтарына мәлiм болған. Сыр бойы ақындарына қазақ даласының қоғамдық-экономикалық және өнернамалық тынысын тануы үшiн осындай бас қосулардың да пайдалы әсерi, ықпалы болғаны анық.

Сыр бойында өмiр сүрген ақындарына ортақ ерекшелiктер Шығыстың (араб, парсы, үндi, түрiк және т.б.) классикалық әдебиет дәстүрлерiн қазақ поэзиясына ұштастыру, әлемдiк шығармашылық дәстүр «назираны» жаңғырту, қазақ әдебиетiндегi ерекше құбылыс, жазбаша айтысу және ежелден үзiлмеген шығыстық жазба әдебиет дәстүрiн жалғастыру түрiнде көрiндi.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТIЗIМI

- 1 **Қирабаев, С.** Әдебиетiмiздiң ақтандақ беттерi. – Алматы : Бiлiм, 1995. – 288 б.
- 2 **Сәтбаева, Ш.** XX ғасырдың бас кезiндегi қазақ әдебиетi. Қазан төңкерiсiне дейiнгi дәуiр. – Алматы : Жалын, 1994. – 240 б.
- 3 **Бердiбай, Р.** Сарқылмас қазына. – Алматы: Мектеп, 1983. – 246 б.
- 4 **Қалижанұлы, У.** Қазақ әдебиетiндегi дiни-ағартушылық ағым. (XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басы). – Алматы : Бiлiм, 1998. – 256 б.
- 5 **Күмiсбаев, Ө.** Абай және Шығыс. – Алматы : ҚазМУ, 1995. – 344 б.
- 6 **аль-Фахури, Ханна.** История арабской литературы. – М. : Иностранная литература, 1959. – 367 б.
- 7 **Тоқмағамбетов, А.** Төрт томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1984. Т-4.– 464 б.

Материал 28.04.16 баспаға түсті.

Д. А. Сатмирова

Традиции литературно-творческой среды акынов Присырдарьи

Казахский национальный педагогический университет
имени Абая, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 28.04.16.

D. A. Satemirova

The traditions of literary and artistic environment of the Syrdarya akyns

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty.

Material received on 28.04.16.

В статье рассматриваются основные особенности поэзии, отличительные черты литературного развития и направления творчества акынов Сырдарьи конца XIX и начало XX вв.

The article discusses the main features of poetry, distinctive features of literary development and creative direction of Syrdarya poets in late XIX and early XX centuries.

Ш. Б. Сейтмова

фил.ғ.д., гуманитарлық факультетінің деканы, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

e-mail: seitovashinar@mail.ru

КЕЙБІР ЭТНОТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР ХАЛЫҚ РУХЫНЫҢ АЙҚЫН КӨРІНІСІ

Батырлық, қаһармандық қасиеттерді бойына дарыту – бұл ежелгі қазақ жерінде дәстүрлі салттың бірегейі. Қазақ батырларының әлеуметтік топ ретінде өзіндік мұраты, қоғамда орны, ел-жұрт алдында өзіндік қадір-қасиеті ерекше болған. Халық батырының сом тұлғасын жасау – барлық халыққа тән құбылыс.

Кілтті сөздер: батыр, тұрақты тіркес, ел халық, ұран.

КІРІСПЕ

Батырлық, қаһармандық қасиеттерді бойына дарыту – бұл ежелгі қазақ жерінде дәстүрлі салттың бірегейі. Қазақ батырларының әлеуметтік топ ретінде өзіндік мұраты, қоғамда орны, ел-жұрт алдында өзіндік қадір-қасиеті ерекше болған. Халық батырының сом тұлғасын жасау – барлық халыққа тән құбылыс. Біздің бейсанамызда «батыр» ширақ, денесі серпінді, құрыштан құйғандай, ірі, батыл, жаумен шайқастарда ерен ерлік көрсеткен, қарсыласынан қаймықпай бетпе-бет келіп, сағын сындыратын өктемдік таныға білетін, бес қаруы бойында, оның әрқайсысын жетік меңгерген, ел намысын, өз намысын ержүректілікпен қорғайтын, жаумен шайқаста көзсіз батырлығымен даңқы шыққан, сол үшін құрметке бөленген, сыртқы жауға қарсы тұрар ел ардақтаған тұлға. Сондықтан туған халқының тәуелсіздігі үшін қан майданға тайсалмай шыққан батырлардың отаншылдығы, рухының асқақтығы жауының зұлымдығы мен қиянатына қарсы қойылар қамал іспеттес. Ру-тайпа атауларына, оның табына, танымал адамдар есіміне қатысты қалыптасқан тұрақты тіркестер «...халықтың атам заманғы өмір-тіршілігі мен бүгінгі болмысын болашағымен жалғастыратын «алтын арқау»; олар – рухани, мәдени салт-дәстүрді жалғастырудың, адамдар санасында, қоғам жадында, тілінде, ділінде сақталуының бірден-бір кепілі. Бұл қазына-байлықтан айырылған этникалық қауым – өзінің өткен өмірінен айырылды деген сөз, ондай қауымның болашағы да жоқ» [1, 7 б.], – деп, академик Ә. Қайдар көрсетсе, «мақал-мәтелдер – ресми тарих пен өткен уақыттың табын бойында сақтаған рухани шежіре» екенін жылдар елегінен бүгінгі күнге келіп жеткен тұрақты тіркестердің бойында өз заманының табы сақталатынын да тұжырымдай білген.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Өткендегі тарихи тұлғалар туралы қисса-дастандардың ең көбі Абылай ханнан «Хан батыр» және «Дарабоз» деген атақтар алған Қабанбай батырға арналған. [2, 22 б.]. Қабанбай батыр (Ерасыл, Избасар) Қожағұлұлы (шамамен 1691-1769) Абылай ханның бас батыры, XVIII ғ. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресті ұйымдастырушылардың бірі, қазақтың біріккен қолының Бас қолбасшысы, жекпе-жекте жеңіліп көрмеген халық қаһарманы, ел азаттығы жолында күрескен киелі батырлар әулетінен. Сол уақыттың белгісіндей қазақта Қабанбайдан асқан батыр жоқ, Төледен асқан би жоқ тұрақты тіркесі Қабанбай батыр жанкешті ерліктері үшін көзі тірісінде-ақ халық сүйіспеншілігіне бөленгендігін көрсетеді. Оның атасы Мәмбет те, әкесі Қожағұл да, Қожағұлдың әкесі Күшік те өз заманының аты шыққан батырлары болған. Қабанбайдың Үмбетай, Кішкентай, Сырымбет, Едіге, Байтық, Мойнақ, Әлі деген жеті ұлы және қызы Назым болған. Осыған байланысты ел ішінде *жеті Қабанбай бір Назым және жеті Қабанбай, сегіз Әлі* деген тұрақты тіркестер қалыптасқан [2, 154 б.]. *Сегіз Әлі* деп аталатыны Әлі жоңғардың соңғы ханы Әмірсананың Мәней деген қызын алып, одан бес перзент көреді және оның басқа әйелдерінен де үш, барлығы сегіз баласы болады, сондықтан «сегіз Әлі» атанса керек. Орта жүз найман тайпасының ішінде Қаракерей табының Байжігіт атасына жатады. Батыр 1758 ж. Жоңғар хандығы жойылғанға дейінгі Абылай ханның барлық соғыстарына қатысып, ерекше ерлік көрсеткен. Жүрегі жаудан қайтпаған, алып күшті батырдың есімі жауға шапқан ерлердің ұранына айналып, *хан ұраны – Қабанбай* деген тұрақты тіркеске айналған. Ердің ерлігі танылар, жоңғар-қалмақ соғысы кезіндегі шешуші Шаған бойындағы бір шайқаста Қабанбай батырдың ерен ерлігіне тәнті болғаннан қалған сөз. Қалың жасақтың «Қабанбайлаған» – айбынды үні бірден-бірге ұласып, сұрапыл екпінге шыдай алмаған жау шегініп, қашуға мәжбүр болады. Ақыры қазақ жасақтары жауды талқандап, зор жеңіске жетеді. Соңында Абылай хан даңқты атақ беру жиынын өткізеді. Сонда Төбет, Боранбай, Қазыбек сияқты билер осы жолы «Қабанбайлап» шапқанда барлық азаматтың денесі қызып, қайраты тасып жігерленіп кеткендей болды, бұдан кейін жауға осылай ұран салып тиіселік деп ұсыныс береді. Сонда Абылай: Арқауылды жамсатқан алыбым, жау шебіне атой салып шапқан Дарабозым – Қабанбай мұнан кейін ханның ұраны болсын. Мұнан кейін жауға шапқанда «Қабанбайлап» шабындар дегеннен кейін, ханның ақылшылары барлық Орта жүздің жасақтарына *«ханның ұраны – Қабанбай»* деп жар салыпты, сондағы Бұқар жыраудың жыры былай екен:

Хан ұраны – Қабанбай, Құтты болсын жеңісің!

Қабанбайлап қалың ел, Осылай шықсын тегіс үн.

Дарабозым Қабанбай, батыр туған ел үшін.

Жамсатқан жауды алыбым, батырдың асқар белісің [3, 140-141 бб.].

Қабанбай аты осыдан кейін ұранға айналған. Беделі хандай болып ардақталып, ұран ұрпаққа жалғасып бұл күнге жетті. *Хан ұраны – Қабанбай* тұрақты тіркесі осылай шыққан екен. Қабанбай батыр жаужүрек қолбасшы ғана емес, тілге шешен, ақылға бай, тапқыр адам болған «Қабанбайлап» ақырсам, Жай отындай атылсам. Қақыра таудан тас құлар, Дулығалы бас құлар, – деп найманның Құлманбет табынан тарайтын Кешу батыр жырласа [4, 69 б.], XVII ғ. өмір сүрген Саршуаш жырау Қабанбайдың айбынын, қасиетін, қазақ жерін қорғаудағы аса зор еңбегін былай жырлаған:

Тоғыз таңба найманнан, тоғыз құйрық ту алып,
Тоғыз түмен қол шықса, қол ағасы – Қабанбай!
Алты шекті арғыннан, алты құрық ту алып,
Алты түмен қол шықса, қол ағасы – Қабанбай.

Алаштың ауыр қолына, ағалыққа қалаған, Дарабозым – Қабанбай! [2, 14 б.]. Жеті жасында нар бала атанып, он алты жасында жауға аттанып, 79 жасына дейін жекпе-жекке түсіп, көз жұмғанша ерлік жалыны, қолының қарымы қайтпаған жойқын батырдың ерлік өмірі, ол туралы айтылған жыр-дастан, аңыз-әңгімелер, оның соғыс өнері, шеберлігі, шешендік даналығы әлі де жиналып зерттелуде.

Халық асқан батырын, желдей жүйрік шешенін қай кезде болмасын мақтан тұтады. Мысалы, *Найманда кім білмейді Боранбайды, бар найман «Боранбайлап» ұрандайды* (найман-мұрын). Боранбайдың атын көзі тірісінде ұран қылу, пір тұту мына бір оқиғадан кейін басталған көрінеді. Бибаба (Боранбай) арғын жаққа жолаушылап бара жатып, үлкен бір астың үстінен шығады. Би Боранбай келді дегенді естіп, қосуға бәйге ат әкелген шығар дейді ел. Соны естіген би қасындағы немере інісі Нарботаға: – Астыңдағы атың Көктоқтыны қос, Құдай қаласа, бізді ұялта қоймас, – депті. Көктоқты сол жолы неше жүз аттың алдында қара үзіп озып келеді. Баладан сұрағанда: – Орта жолға келгенше ат жөндеп шаба алмады. Көбінің артында қалдым. Орта жолға келдім-ау дегеннен бастап айтылғандай «Боранбайлап» ұран салдым. Аттың шабысы үдеп, ақыры ең алдынан шықтым, – депті. Осыдан бастап ол кісінің атын атап, ұран салу әуелі мұрын еліне, одан Қаракерей бойынша дәстүрге айналған. Ал аса үлкен ас пен тойларда (арғын, найман, Орта жүз немесе үш жүз бас қосса) бүкіл найман елі «Қабанбай!», «Боранбай!» деп екі қасиетті баба аттарын қатар атап ұрандайтын болыпты [5, 33 б.]. Сонымен қатар, *ұран иесі Боранбай* – Жолымбеттен шыққан би Боранбай жауға, қасқа, дұшпанға аттанарда бүкіл қазақ батырларына ұран болып, Жолымбеттің аруағын қолдаған. Би Боранбай қашқанға да, қуғанға да ұран болғандықтан айтылған тіркес. Мысалы, Ақсуат, Аякөз аудандарындағы Мұрын елі ат бәйгесінде, балуан күресінде, жауға шабарда Боранбай бидің аруағын шақырады. Қалқаманұлы Боранбай әрі би, әрі батыр, 1737-1800 жылдар шамасында 63 жасында дүниеден өткен.

Ал найман тайпасының тағы бір батыры Көкжал Барақ жайлы сөз мәйегі ел әсінде әлі де сақтаулы (найман – өтей). Барақ інісі Басар екеуі жастайынан жетім қалып, әкесі Шүректің туған ағасы Шонаның қолында өседі. Шонаның әйелі Барақта ерекше қасиет бар екенін ертеден байқап, ерекше күте жүріп, шалқасынан ұйықтап жатқан Барақтың кеудесіне кемпірқосақтың бір шеті түсіп, екінші шеті аспанда тұрғанын ағасына көрсетеді. 16 жасында жауға аттанған Барақ 70-тен асқанша аттан түспепті. *Көк перілі Көкжал Барақ* атанған. Құйымшақтан басына дейін көк жалы болған, қаһарланған кезде жалы сауығының сыртына шығып кетеді екен. Екінші ерекше қасиеті «көк перілігі», яғни көз байлағыштық, гипноздық қасиеті болған. Мысалы, бір жолы қалмақтың атақты батыры өз еліндегі төрелерімен келісе алмай, екі сұлу қарындасымен иен тауды мекендеп жүреді. Осы хабар қазақ батырларына да жетеді. Бәрі бірігіп, екі сұлу қызды алмаққа жиналады. Мерген қалмақтың мекен еткен үңгірінің алды жазық, ал үңгірге басқа барар жол жоқ болса керек. Дүрілдеп келген батырлар іркілісіп қалады. Қолында садағы бар үңгір аузында отырған қалмақ батырынан сескеніп, ешкім суырылып шыға қоймапты. Өстіп тұрғанда Барақ атын тебініп, алға қарай жүріп кетеді. Сол барғаннан мергеннің жанына жетіп, қолындағы садағын алады. Сонда батырлар қалмақтан: «Сен өзің жаның үшін, екі қарындасың үшін еліңнен безіп келгенде, жалғыз Бараққа шамаң жетпеді ме, неге атпадың?» – деседі. Сонда мерген: «Қалай ағайын, маған қарай бірдей киінген қырық Барақ келе жатты. Қайсысын атарымды білмедім», – дейді. Барақтың «көк перісі» бар дейтіні осындай болса керек. Жалпы Барақтың өңменіңнен өтетін көзқарасының өзі-ақ қатты әсер етсе керек [6, 45-46 бб.]. *Көкжарлының көкжал Барағы* – Барақ батыр Көкжарлының Өтей деген атасынан тарайды. Барақтың «көкжал» атануы – өзінің Құдай жаратқан бітімінен. Арғы атасынан келе жатқан нысана болса керек, Барақтың желкесінен белдемесіне дейін, қыр арқасына біткен жал бар. Жігіттері жорықта жүргенде талай шешіндіріп көріпті. Кәдімгідей омыртқаның жігін бойлай, арқаға біткен қалың түкті жал. Кейін жаратылыстың осы бір нышанына батырдың бойына біткен қалың қайраты мен ерлік қасиеті сай келеді де «Көкжал Барақ», «Көкжарлының көкжал Барағы» атанып кетіпті. «Народность при единстве человечества имеет отличительные черты столь глубоко проверенные природой и духом народным в нравах, обычаях и языке, что хотя многое в течении времени изменяется, но всегда нечто остается неизменным», – деп, Н. Снегиревтің [7, 2 с.] көрсеткеніндей, қанша уақыт өтсе де, халық арасында өз қорғаушысына деген, өз батырына деген ризашылық сезім солғындамай, өз батырларына деген құрмет оның тілінен, яғни тұрақты тіркестерден көрініс тауып, ұрпақтан-ұрпаққа «рухани арқау» болып жалғасып келеді.

Ендігі кезекте *Тарақ найзалы батыр* мағыналық бірлігіне тоқталсақ. Тарақты арғын қауымдастығына қосып тарататын үлкен тайпа, ұраны

үшеу – «Ақжол», «Қарақожа», «Жауқашар» (Жаубасар). Таңбасы – үш тісті тарақ. Тарақты тегінде лақап аты болса керек. Азан аты – Ақтанберді. Бір соғыста ол үш тісті істігі бар сойыл ұстап шығып, «Жауқашарлап!» ұран салыпты. Ұрыс біткен соң елбасы «Тарақ найзалы батыр, бері жақында!» деп жөнін сұрап, жаудан түскен олжаның басын беріпті. Содан ол «*Тарақ найзалы батыр*» деп аталып кетеді. Келе-келе «Тарақты» деп қысқартылып айтылады [8, 23 б.].

Тарақты руына сипаттама беретін, оның айнасы болып табылатын, сол ру арасындағы түрлі жағдайға байланысты туындаған: *тарақты – аргынның нокта ағасы, алты отты бес тарақты, ер жақсысы Барақты, ел жақсысы тарақты, Шұбыртпалының жеті бөрісі* деген сияқты қысқа жолдарына бір-бір үлкен тарихи оқиғаны сыйғызған тіркестер атадан балаға мирас болып бізге де жетті. Осы тіркестер қандай оқиғаға қатысты шықты, қандай мағына береді осыған жақынырақ тоқталып, этнолингвистикалық сипаттама берейік. Жанарыс ұрпағы Арғынға теліп таратылатын ел – Тарақты. Тарақтының шын есімі Ақтанберді. Оның «Тарақты» деп аталуының өзінде мән бар. М. Сәрсеке өз шежіресінде: «Бір ұрыста Ақтанберді тарақтың тісі тәрізді үш тісті сойыл ұстап шығады да, кезіккен дұшпанын түйрей беріпті-мыс. Оны байқағандар Ақтанбердіні «Тарақ найзалы» батыр, кейін келе қысқартып «Тарақты» атапты-мыс» [9, 23 б.], – деп орынды түсіндіреді. Ал семейлік тарақты ұрпағы көнекөз қариямыздың айтуынша: «Ақтанберді айлакер, жылдам әрі көреген батыр болса керек. Ұрыста оның жауға тартқан садағының оғы тарақтың тісі тәрізді тарам-тарам болып түседі екен. Соған байланысты ол Тарақты атаныпты», – дейді [10]. Ал ел аузында жүрген *төре жоқта тарақты баласы төре болуға жарайды, тарақты – аргынның нокта ағасы* деген тұрақты тіркестерде бабалар өткен жолдың бір белгісі сақталғаны сөзсіз.

Қазақтың үш жүзінің ішінен үш атаның баласынан нокта аға белгіленіп сайланатын дәстүр болғаны белгілі. Нокта – жетелеуші аға, бастаушы, жетекші, басшы дегенді білдіреді. Ұлы жүз ішінен – жалайыр, Орта жүзден – тарақты, Кіші жүзден – тама рулары нокта ағасы болып саналса керек. Жалайыр, тама, тарақты елдерінің таңбасы біркелкі тарақ таңбалы болған. Кейбір шежірелерде, ел аузындағы аңыздарда Жалайыр, Сыбандау, Ақтанберді батырлар жауға қарсы үш бұтақты найза ұстап шығатынын айтады. Бұл үш елдің нокта ағаларына бірдей үш бұтақты тарақ таңба беруі, үш жүзге бірдей үш елдің Нокта ағасы деген таңба болуы мүмкін деген болжам жасауға болады. Бұл үш рудың бас батырларының үш бұтақты найза ұстаулары да содан болар. Аталмыш үш рудан басқаларында тарақ найза кездеспейді [11, 13 б.]. «Шежірелік аңыздардың көп нұсқалы болып келетіні сияқты, тарақты руы туралы да айтылатын аңыздардың бірінде Қара деген кісінің тұңғышы Арғын болса, кенжесі Тарақты еді дейді. Қара қайтыс болған соң, Тарақты үлкен ағасы Арғынның қолында өседі. Шежірелік аңыз

бойынша, Тарақтының Орта жүзге нокта ағасы болуы үлкен шаңырақтың ата дәстүрімен кенже баласында қалуынан деп түсіндіріледі. Сөз орайында үш жүздің нокта аға рулары – Ұлы жүзде жалайырдың, Орта жүзде тарақтының, Кіші жүзде тама таңбалары бірдей, «тарақ» таңба екенін айта кетуге болады. Демек, таңба аталуы ру атауына негіз болған деуден гөрі, рулық құрылымның қоғамдық-әлеуметтік орнына орай таңбаның кейін орнығуы мүмкін десе қисынға келеді», – деген де пікір білдіреді «Қазақ шежіресі хақында» атты еңбектің авторлары [12, 153 б.]. Жоғарыда келтірілген мысалдарда Тарақты атауының шығуына тарақ сөзі мен тарақтың тісіне ұқсату негіз болып тұр: батыр сойылының басындағы тістердің тарақ тістері тәрізді орналасуы және батыр атқан оқтың тарам-тарам болып түсуін тарақтың тісіне ұқсату. *Тарақты, тарақ, тарау, тарам-тарам* сөздері түбірлес болып келеді. Үш жүзге ортақ нокта-ағалық белгі. Аталған мысалдарға қарағанда, Ақтанбердінің Тарақты аталуына бірден-бір себеп болып тұрған, ол Орта жүзге нокта аға болып белгіленуінде, яғни үш жүзге қарасты нокта ағалыққа ие болған тұлғаның міндетті атрибуттарының бірі – тарақ таңба – «тарақ найзалы батыр» аталуына негіз болған.

Тақырып бойынша көрсетілген мысалдарға қосымша: батырлыққа қатысты ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің ішінде үлгі боларлық тұлға, батырлықтың, батылдықтың өлшемі дегенді білдіретін, Тәуке ханның бас батырларының бірі болған Наймантай батыр жөнінде: *қолында қамшысы бар айбалтадай, Батыл бол, батыр болсаң Наймантайдай* (Арғын – Болатқожа – Қаракесек – Тарақты – Қыдыр – Наймантай) [13, 47 б.]; тобықты руынан шыққан Мамай батырдың жеті ұлдарының бірі – Жолбарыстан тарағандар жауынгер, қолбасшы болса, Еламандықтар тілге шешен, ойға өрісті болса керек. Кімді де болса, өз шама-шарқы бойынша іске сал деген мағынада айтылған: *Еламанды дауға қой, Жолбарысты жауға қой* [14, 17 б.], ержүрек батырды биік те бітімі келіскен қарағайға теңеу, оның ерен ерлігін айқындап, ел жадында мәңгі қалдырған. Биіктігі 40 м. дейін жететін жарық сүйгіш мәңгі жасыл, бітімі сом қарағайдың жаратылысына байланысты әркімнің, әр нәрсенің табиғи бітісі өзіне лайықты деген мағынаны білдіретін; мықты, зор, нағыздың өзі, қасиеті мол, дәрежесі жоғары, жарамды дегенді мезейтін, қайсарлықты, бірбеткейлікті дәріптейтін – *ағашта биікті көрсең, қарағайды айт. Найзасының ұшына жау мінгізген, Есенәлі керейде Ер Жобалайды айт; сонымен қатар, Әдеттің алты қасқыры; жауды батыр қашырды, жақсы аты Бараққа қалды; найманның елі – батырдың елі, ақылдың кені* т.б. тұрақты тіркестерді ана тілінің алтын сандығының бір бұрышында қалып қойған асыл сөз маржанын тере жүріп, оған жан бітіріп, қайта түлетіп, келешек ұрпаққа жаңа сапада ұсыну парыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Н.Снегирев: «Нигде столь явственно не проявляется дух и характер народа, как в его пословицах и поговорках: доброта и чистота иных вместе с благоговениями к вере питают тот дух порядка и подчиненности, который упрочивает общественное и семейственное благоденствие теснейшим соединением одного с другими. У древних римлян добрые нравы и уставы предков служили источниками законов между прочими добродетелями обожая честь, они почитали ее знамением нравственного бытия народа» [7, 108 с.], –дегеніндей, казак тіліндегі батырлыққа қатысты ру-тайпа, оның табы, танымал адамдар атынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің бойында да қазаққа тән азаттық рух рухының желі есіп тұрғаны кәміл.

Халық даналығының қазына байлығы саналатын мақал-мәтелдердің және де сол сияқты басқа да тұрақты тіркестердің пайда болуы, әдетте тіл өнерінің дамуына, сол тіл арқылы адамзат қауымының асыл арманын, ақыл-парасатын, өмірлік тәжірибесін, дүниетанымын ұрпағына гибрат етіп ұсыну әрекеті нәтижесінде туындап, қалыптасқан рухани құбылыс болып есептеледі.

Қазақ ұлтының болашағы үшін негізі мол, жай ғана сөз емес, ел тарихын тіл арқылы танып білу – әлемді тіл арқылы тану бағытындағы Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің уәжін халық рухының бір көрсеткіші ретінде бағалауға болады. Кейбір мағыналық бірліктер уақыт озған сайын көпшілік жадынан шығып, оның кейбір сұлбасы ғана сақталынып қалған. Сондықтан ру-тайпа атауларынан, белгілі тарихи тұлға есіміне қатысты қалыптасқан тұрақты тіркестерді тарих қойнауынан шығарып, этнос өмірінің бір парасы ретінде қарастыру - ел өміріндегі елдіктің, батырлықтың халық санасында қатталып қалуының белгісі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Қайдар, Ә.** Халық даналығы. – Алматы : Тоғанай Т, 2004. – 560 б.
- 2 **Садуақасұлы, Ә.** Қабанбай – хан ұраны. – Алматы : Арқас, 2002. – 252 б.
- 3 **Зейнолла, С., Бейсенғали, С.** Қаракерей Қабанбай. – Алматы : Жазушы, 1991. – 176 б.
- 4 **Өзбекұлы, С.** Мұра. – Алматы : Қайнар, 1992. – 304 б.
- 5 **Егізбай, Қ.** Тағылым. – Семей : Полиграфия, 2001. – 335 б.
- 6 **Қайсенов, З.** Найман шежіресі. – Өскемен : Полиграфия, 1998. – 149 б.
- 7 **Снегирев, Н.** Русские в своих пословицах. Антропологическая. – М. : Университетская типография, 1831.-книжка 2.-2 ст.

8 **145 Тарақты А.** Көшпелілер тарихы. – Алматы : Атамұра-Қазақстан, 1995. – 112 б.

9 **Сәрсекеев, М.** Тарақты және Қаракесек шежіресі. – Алматы : Атамұра, 1995. – 272 б.

10 **Қабылқак, А.** Хабарлаушы: Семей қ.

11 **Төлеков, Т.** Ұрпаққайтарсөзім бар. – Астана : Ақмола ФТАО, 2003. – 186 б.

12 **Арғынбаев, Х., Востров, В., Мұқанов, М.** Қазақ шежіресі хақында. – Алматы : Атамұра, 2000. – 464 б.

13 **Садуақасұлы, Ә.** Тарихыңды танып біл. – Алматы : Шартарап, 1996. – 295 б.

14 **Алтынбаев, Қ., Жұмахан, Е.** Ақсуат. – Алматы : Ер-Дәулет, 1998. – 365 б.

Материал 31.05.16 баспаға түсті.

Ш. Б. Сейитова

Проявление национального духа в некоторых этно устойчивых выражениях

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей.
Материал поступил в редакцию 31.05.16.

Sh. B. Seyitova

Manifestation of the national spirit in certain ethnic set phrases

Kazakh Innovative Humanitarian-Law University, Semey.
Material received on 31.05.16.

Проявление таких качеств, как отвага и героизм, издревле считалось уникальностью казахов. Казахские батыры занимали высокое положение в обществе и пользовались всеобщим уважением. Отведение особой роли народным героям – явление свойственное каждому народу.

Such qualities as bravery and heroism were considered a unique quality of Kazakh people since the old days. The Kazakh batyrs (heroes) had a high position in the society and earned the admiration and respect of all people. Granting a peculiar place to the folk heroes is a phenomenon common among many nations.

Е. Е. Түйте¹, А. Х. Кенжебеков²

¹ф.ғ.к., доцент, ²магистрант, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.
e-mail: 'eldos_t_e@mail.ru

БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада адамдар арасындағы коммуникацияның қосымша құралы – бейвербалды амалдардың зерттелуі мен олардың қарым-қатынас актісіндегі ролі айтылады. Бұл туралы шетел және қазақ ғалымдарының зерттеулері, сондай-ақ, бейвербалды амалдардың коммуникация үдерісінде қолданылу ерекшеліктері де сөз болады.

Кілтті сөздер: бейвербалды амалдар, коммуникация, лингвомәдени орта, тілдік және тілсіз қатынас, ым-ишара, паралингвистика, лингвомәдениеттану, этнопсихология, кинема, гендер.

Кейінгі жылдары тілдік және мәдени қатынастардың қарқынды дамуына байланысты тілші ғалымдар, социолінгвистер және психологтер сан түрлі мәдениет өкілдерінің қарым-қатынас үдерісін зерттеуге баса назар аударып келеді. Себебі, лингвомәдени ортаның ұлттық және мәдени ерекшеліктері тілдік және тілсіз қарым-қатынастар нәтижесіне зор ықпал етеді.

Кез-келген лингвомәдени ортаның өкілі басқа бір ортаның өкілдерімен тілдік коммуникацияға түскенде солардың тілінде сөйлегенімен, бәрі бір өз мінез-құлық үлгілері бойынша қатынас жасайды, өзінің кинесикалық және проксемикалық жүйелерін пайдаланып, мәдени білімін танытады.

Зерттеушілердің ғылыми тұжырымдарында адамның санасыз дәуірінен саналы болып қалыптасу дәуіріне дейін миллиардтаған жылдар өткені туралы, алғашқы саналы адамдар алғашқыда ым-ишара арқылы түсініскені дәлелденді. Бұл туралы тіл білімінде ым-ишара теориясы бар, яғни алғашқы адамдар ымдық тілден, еңбек қатынасының негізінде дыбыстық тілге көшкен. Мұндай ұзақ әрі күрделі даму барысында адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасында қолданған амалдарының бірі – бейвербалды амалдар кез-келген халықтың тұрмысы мен күнделікті қатынасында бүгінгі күнге дейін сақталып келеді.

Сөйлеу тілі дегеніміз – хабарлаудың, ақпарат жеткізудің алуан түрін, яғни тілдік және тілсіз, олардан тыс басқа да жолдарын, олардың өзіне ғана тән амалдары мен тәсілдерін іс-әрекет барысында қолдануға болатындығымен ерекшеленетін құбылыс. Адамдардың ым-ишара тілі қазақ тіл білімінде әлі де зерттеуді қажет ететін құбылыстардың қатарында

екенін ескерген жөн. Әсіресе, коммуникацияны іске асыруда тілдік емес амалдардың қызметі әралуан.

Бейвербалды амалдар туралы тұңғыш зерттеулер Ч. Дарвин, В. Вундт, Г. Спенсер еңбектерінде кездеседі. Профессор Р. Бердвисл қарым-қатынас кезінде берілетін ақпараттың 38 пайызы сөз арқылы, тағы 65 пайызы бейвербалды амалдар арқылы жеткізілетінін айтады [1, 13].

Ч. Дарвиннің 1872 жылы жазылған «Выражение эмоций человеком и животными» атты зерттеуі бейвербалды қарым-қатынас тақырыбына арналған алғашқы еңбек деп айтуға толық негіз бар.

Адамның дене тілі мән-мағыналы болып, қарым-қатынас құралы ретінде қызмет етуіне дене мүшелерінің барлығы дерлік қатысады. Сондықтан батыс елдері мен орыс тіл білімінде адамның дене мүшелерінің қарым-қатынас құралы ретінде қызмет етуіне байланысты «Язык лица», «Язык жестов» сияқты зерттеу еңбектері бар.

XX ғасырдың 40-жылдарында пайда болған паралингвистика саласы осы біз айтып отырған қарым-қатынастың бейвербалды элементтерін зерттеумен шұғылданады. Грек тілінен аударғанда «рага» сөзі «маңайында, жанында» деген ұғымды білдіреді, яғни тілдік әрекет түрлері – жазба тілі, пантомимо тілі, ым-ишаратпен қатар пайдаланылатын құбылыстар паралингвистикалық құбылыстар болып табылады. «Паралингвистика» терминін алғаш ғылыми айналымға енгізген американдық ғалым А. Хилл. Ал психолог Дж. Трейгер бұл ғылымның зерттейтін міндеттерін айқындаған бірден-бір ғалым болды.

Осы уақытқа дейін едәуір ұлттар мен халықтардың ана тілдеріндегі бейвербалды амалдар тыңғылықты зерттелген. Соның ішінде орыс тіліндегі ым-ишараттарды А. В. Филиппова, Т. М. Николаева, А. А. Акишина, Е. В. Красильникова, Л. Н. Капаназе зерттесе, ағылшын тіліндегі ым-ишараттарды А. Пиз, армян тіліндегі ым-ишараттарды А. А. Хачатрян, Р. М. Тохмонян қарастырған. Ал, Ф. Ф. Султанова татарлар мен башқұрттардың ым-ишаратын егжей-тегжейлі зерттеген.

Өткен ғасырдың ортасынан бастап бейвербалды амалдардың зерттелуі зор қарқын алды. Батыс елдерінің тіл білімінде де бейвербалды амалдардың зерттелуі сол уақыттардан бері қолға алына бастады. Бейвербалды элементтер Дж. Трейгер, М. Джос, Т. Сибеек, Ч. Хоккет, М. Уэст, Р. Бердвисл сынды лингвист ғалымдардың зерттеулерінде, П. Бэтсон, П. Оствальд, У. Лабарр, А. Шефлен сияқты психологтердің еңбектерінде қаралып, ғылыми зерттеу нысанына айналды. Ал, түркі тілдеріндегі бейвербалды амалдарды алғаш А. Н. Нурманов және М. М. Саидханов өз зерттеулерінде сөз қылды.

Ғалымдардың тұжырымдауынша, тілдік (вербалды) құралдар көмегімен дәйекті ақпарат беріледі, ал, керісінше, тілдік емес (бейвербалды) құралдар арқылы диалогке түскен тараптардың жай-күйі мен сезімі жеткізіледі. Бұған

дәлел, күнделікті өмірде көріп жүргеніміздей, ым-ишарат арқылы ойды жеткізу оңай, тіпті тиімді болып келеді.

Коммуникацияның бейвербалды амалдарына (ым-ишарат, дене іс-қимылдары) қарап, адамның ұлттың, мәдени болмысын табуға болады, себебі әр ұлттың дене тілінде өзіне ғана тән спецификалық ерекшелік бар, сонымен қатар ол ерекшеліктер көп жағдайда тұрақты тіркестердің туындауына ұйытқы болады. Мәселен, қамшы боп тию, қамшы кесті шабан, қамшы үйіру деген тұрақты тіркестерде қазақ халқына ғана тән ишараттар айтылады. Мұндай ерекшеліктерді ескере білген зерттеуші И. П. Лысакова былай дейді: «В речи любого человека всегда отражаются его социально-классовая принадлежность, возраст, образование, род занятий, место жительства, пол, обстановка, форма, тема, цель, характер общения» [2].

Қазақ тіліндегі бейвербалды амалдарды қарастырған зерттеушілердің қатарына А. Сейсенова, Ж. Өмірәлиева, Б. Момынова, С. Бейсембаеваны және т.б. атауға болады. Солардың ішінде зерттеуші А. Сейсенова бейвербалды амалдарды лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттеген. Ғалым коммуникациядағы бейвербалды амалдардың берілу жолдарын, түрін, аударылу тәсілдерін қарастырған. Ал зерттеуші Ж. Өмірәлиева адамдар арасындағы қарым-қатынас барысында қолданылатын ым-ишараттарды адамдардың анатомиялық атауларымен байланыстыра зерттеген. Сондай-ақ, ғалым ағылшын, орыс тілдеріндегі ым-ишараттарды да салғастыру әдісімен зерттеп, адамның дене мүшелерінің көмегімен берілетін бейвербалды амалдарды терең зерттеген [3].

Зерттеуші С. Бейсембаева жоғарыда есімдері аталған ғалымдардың ғылыми тұжырымдарын негізге ала отырып қазақ тіліндегі паратілдік құралдарды зерттегенін атап өткен жөн. Ол өз зерттеуінде бейвербалды амалдардың мән-мағынасын ашып қана қоймай, сонымен қатар олардың тұрақты тіркестермен байланысын және ым-ишараттардың орыс тіліне аударылуын қарастырады [4].

Зерттеуші М. Мұқанов болса, бейвербалды амалдарды сөз еткен ғылыми мақаласында оларды тізбектей келе, бейвербалды амалдардың халықтың әдет-ғұрпымен, діні және ділімен тығыз байланыста екенін ерекше атап көрсетеді. Зерттеуші өз ізденісінде бейвербалды амалдарды топтастырып, олардың білдіретін мән-мағыналарын ашық көрсеткен.

М. Мұқанов бұл зерттеулерінің барлығын этнопсихология тұрғысынан талдаған [5].

Қоғамдағы ерлер мен әйелдердің қарым-қатынасына қызмет ететін бейвербалды амалдар ішіндегі кинемалардың ұлттық және психологиялық сипатына баса назар аударған зерттеуші Г. Мамаева болатын. Ерлер мен әйелдер арасындағы кинемалардың функциясы ұлттық және мәдени салт-дәстүрлерге сай олардың психологиялық, биологиялық ерекшеліктеріне

байланысты тек ерлерге тән және тек әйелдерге тән ым-ишараттар формасында өмір сүреді. Кей жағдайларда олардың жыныстар арасында орындары ауысып келуі сол халықтың салт-дәстүр, әдет, дағдыларына қарама-қайшы келетіндігінен екенін зерттеуші нақты мысалдармен және дәйекті деректермен дәлелдейді [6].

О. Бөкей шығармаларындағы бейвербалды амалдарды зерттеген Ж. Нұрсұлтанқызы олардың (бейвербалды амалдардың) көркем мәтін тілінде коммуникативтік әрекетті жалғастыру арқылы адамдардың өзара ұғынысуын қамтамасыз ететіндігін, қарым-қатынас процесін жеңілдететінін және олардың мағыналық өрісі жазушының тілдік тұлғасына сай дүниетанымының, стильдік ерекшелігінің көрінісі болатындығын айтады. Ғалым өз зерттеуінде бейвербалды амалдарды қолданыстан шығып қалған архаизм бейвербалды амалдар, белгілі бір кәсіпке қатысты қолданылатын бейвербалды амалдар, диалект бейвербалды амалдар, варианты бейвербалды амалдар деп бөледі [7, 5].

Зерттеуші З. Нұржанова бейвербалды амалдардың гендерлік ерекшеліктерін қазақ және орыс тіліндегі салғастырмалы зерттеулерді басшылыққа ала отырып қарастырады [8].

Қазақ тіліндегі бейвербалды амалдарға қатысты кейінгі кездегі тың зерттеу деп М. Ешимовтің «Ым семантикасы: универсалды және ұлттық табиғаты» атты еңбегін айтуға болады. Зерттеуші бұл еңбегінде паратілдік амалдардың ұлттық және мәдени сипаттарына баса назар аударады [9].

Жалпы алғанда бейвербалды амалдарға қатысты мәселелер орыс тіл білімінде көп зерттелген. Атап айтар болсақ, Т. М. Николаева, В. Г. Костомаров, Н. И. Смирнова, Г. В. Колшанский, Т. Т. Железанова, А. А. Акишина, Е. М. Верещагин, Е. Я. Кедрова, А. В. Филиппова сынды ғалымдардың зерттеулерінде бейвербалды амалдар мәселесіне байланысты түрлі теориялық тұжырымдар жасалып, дәйекті пікірлер айтылған.

Коммуникацияның қосымша түрі ретіндегі бейвербалды амалдарды ғылыми тұрғыдан зерттеу қазақ тіл білімінде тек соңғы жылдары ғана қолға алына бастады. Десек те, бейвербалды амалдардың қызметі жайлы мардымды ой мен ғылыми тұжырымдарды өткен ғасырдағы зерттеу еңбектерінен кездестіруге болады. Осы орайда профессор Қ. Жұбановтың зерттеулері мысал бола алады. Ғалым ымның сипаты туралы ойын былай жеткізеді: «Ауызекі сөйленетін сөздердің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар. Дыбыстап сөйлеген сөздің олқысы, көбінесе, ыммен толығады. Тіпті бірінің тілін бірі білмеген я болмаса, бірінің тілі мүлде жоқ болған уақытта да, ыммен ылаждап түсінуге болады» [10, 148].

Қазақ тіліндегі бейвербалды амалдарға байланысты мәселелер Ә. Қайдардың, М. Мұқановтың, С. Татубаевтың, Б. Момынованың, С. Бейсембаеваның, М. Ешимовтің, С. Мағжанның, З. Нұржанованың,

Ж. Нұрсұлтанқызының зерттеулерінде қаралған. Бұл қатарда бейвербалды амалдарға қатысты Б. Момынова мен С. Бейсембаеваның ым мен ишарат сөздігін де ұмытпауға тиіспіз [1].

Қазақ тілінде бейвербалды амалдарға алғаш рет назар аударған жазушы Ж. Аймауытов еді. Жазушы өзінің «Психология» атты еңбегінде ым мен ишараға қатысты ойларын адам психологиясы тұрғысынан қарады. Ж. Аймауытовтың аталмыш еңбегінде келбет ілімі мен беттің ымы туралы алғаш рет айтылып, ишараға бет құбылысы, маңдай қатпары мен ондағы сызықтары, көз қарасы, танау, мұрынның желбіреуі, еріннің жымырылуы және т.б сөз етіледі. Сондай-ақ жазушы бұл еңбегінде ишаратты ымдасудан бөліп көрсетеді де, оған көкірегін керу, иығын қозғау, төмен түсіру сияқты іс-қимылдарды жатқызады.

Жалпы түркологиядағы ым-ишарат және дене тілі жайлы құнды пікірлерді профессор Б. Момынованың зерттеулерінен байқауға болады. Ол өз зерттеулерін академик Н. К. Дмитриевтің «Строй тюркских языков» атты еңбегі негізінде, соның ішінде «К изучению турецкой мимологии» атты тарауындағы материалдарды басшылыққа ала отырып жасағанын айта кеткен жөн [1, 3]. Бейвербалды амалдардың зерттелуі жайлы ғалым былай дейді: «Кең ауқымдағы танымдық тұрғыдан да дене тілі, ым мен ишаратты зерттеу – тілдің әлеуметтік, психологиялық лингвистика сынды салаларының фактілерін салыстыра отырып, кешенді зерттеу арқылы іске асатын, теориялық тұғыры әлі толық қалыптаса қоймаған жаңа бағыт» [1, 16].

«Бейвербалды элементтер» деген қазақша терминді атау Э. Сүлейменова редакциясын басқарған сөздікте орыс тіліндегі «невербальные элементы» деген терминнен аударылғанын көрсетіледі [11, 541]. Бұл терминдегі «бейвербалды» сөзі вербалдыққа қатысы жоқ немесе вербалды емес деген мағынаны білдіреді.

Қазақ тіл білімінің негізін салушылардың бірі А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде қазақ әдебиеттануына қатысты біршама теориялық мәселелер ғана емес, сонымен қатар кескін, бет-әлпет жайлы құнды пікірлер кездеседі. А. Байтұрсынұлы айтыс өнері хақындағы пікірлерінде де ақындардың дене қимылдарына көңіл бөліп, мән береді, ғалымның айтуынша, айтыскер-ақындардың бет-әлпеттерінің өзгерісі олардың жан дүниесінің көрінісі дейді [12, 39].

Әдебиеттанушы ғалым Қ. Жұмалиев «Абай – қазақтың бірінші психолог ақыны» атты мақаласында ым-ишарат мен емеурінді адам психологиясын толықтырушы құрал деп қарап, олардың әдебиеттанудағы орнына айрықша мән берген [13, 303].

Айта кету керек, қазақ әдебиеттанушыларының зерттеу еңбектерінде ым мен ишараттың адам бейнесін (портретін) жасауда және кейіпкер психологиясын көрсетуде бейвербалды амалдардың рөлі әр деңгейде екендігі

айтылады. Мәселен, академик-жазушы М. Әуезовтің «Әдебиет тарихында», ақын М. Жұмабаевтың «Педагогика», «Жан көріністері мен дене көріністері арасындағы байлам», «Жан көріністерін үйрету жолдары» еңбектерінде, академик З. Қабдоловтың «Жебе» атты еңбектерінде осы мәселелер сөз болады. Бұлардың ішінде бейвербалды элементтер мен адамның жай-күйі арасында тығыз байланыс барын алғаш аңғарған М. Жұмабаев болатын. Ақын өз тұжырымында: «Адамның жан сыры дене арқылы, мимика арқылы сыртқа білінеді», – деп, дененің жанға тиесілі екенін, сондықтан адамның ішкі жан-дүниесі дене қимылдарының жасалуына әсер мол екенін айтады [14, 156].

Жалпы алғанда тіл мен қарым-қатынастың барынша жанды болуындағы кейбір жағдайлардың әсері мен ықпалы, маңызы мен қызметі бейвербалды амалдардың семантикалық-мағыналық сипаттары туралы пікірлердің ішінде орыс ғалымы Г. В. Колшанскийдің ой-тұжырымдары айрықша.

Қорыта келгенде, бейвербалды амалдар – коммуникацияны жүзеге асыруда таптырмас құрал. Себебі біздің айтайын деп тұрған ойымыз бен жеткізгелі тұрған сезіміміз вербалдық амалдан гөрі бейвербалды тәсілдер арқылы әлдеқайда түсінікті әрі әсерлі болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Момынова, Б.** Лидерлер имиджін қалыптастырудағы бейвербалды элементтер. – Алматы, 2003. – 167 б.

2 **Лысакова, И. П.** Тип газеті и стиль публицистики. – Л., 1989. – 215 с.

3 **Өмірәлиева, Ж. К.** Национально-культурная специфика конвенциональных фразеологизмов с соматизмами: дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1999. – 124 с.

4 **Бейсембаева, С.** Невербальные компоненты коммуникации в казахском языке: автореферат канд. филол. наук: 10.02.02. – Алматы, 2002. – 28 с.

5 **Муканов, М. М.** Этнопсихологическая специфика невербальных коммуникативных знаков // Психология. Интеллект и речь. – Алматы, 1972. – Вып. № 2. – С. 114-118.

6 **Мамаева, Г.** Ерлер мен әйелдердің сөз қолданысындағы ерекшеліктер (гендерлік зерттеу): филол. ғыл. канд. дис.: 10.02.02. – Алматы, 2003. – 150 б.

7 **Нұрсұлтанқызы, Ж. О.** Бөкеев шығармаларындағы бейвербал амалдар: филол. ғыл. канд. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2006. – 29 б.

8 **Нұржанова, З.** Невербальные средства общения: гендерный аспект: автореферат канд. филол. наук: 10.02.19. – Алматы, 2005. – 23 с.

9 **Ешимов, М.** Ым семантикасы: универсалды және ұлттық табиғаты: филол. ғыл. канд. дис. қолжазбасы: 10.02.19. – Алматы, 2004. – 140 б.

10 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тіліндегі зерттеулер. – Алматы : Ғылым, 1966. – 361 б.

11 **Сүлейменова, Э.** Когнитивно-прагматическое описание гармонии и дисгармонии речевого общения: автореферат канд. филол. наук.: 10.02.19. – Алматы, 2005. – 28 с.

12 **Байгүрсынұлы, А.** Әдебиет танытқыш. – Алматы : Атамұра, 2003. – 206 б.

13 **Жұмалиев, Қ.** Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. Алматы, 1960. – 303 б.

14 **Жұмабаев, М.** Педагогика. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 156 б.

Материал 13.05.16 баспаға түсті.

E. E. Tuite, A. X. Kenzhebekov

Исследование невербальных средств

Карагандинский государственный университет
имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда.

Материал поступил в редакцию 13.05.16.

Y. Tuite, A. K. Kenzhebekov

Research of nonverbal means

Academician E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda.

Material received on 13.05.16.

В статье рассматривается роль невербальных средств коммуникации в процессе общения. Автор изучает исследования зарубежных и казахских ученых о неязыковых средствах, как дополнительных средствах человеческого общения. Также анализируются особенности употребления невербальных средств в процессе коммуникации.

In the article the role of nonverbal means of communication is considered. The authors study researches of foreign and Kazakh scientists about not language means, as additional means of human communication. Also, features of the use of nonverbal means in the course of communication are analyzed.

УДК 82-12/574/407

Г. С. Умарова¹, Р. Ыбраева²

¹к.ф.н., доцент, Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова, г. Уральск; ²магистрант, специальность «Русский язык и литература»

e-mail: ¹umarova_1959@mail.ru

КОНЦЕПЦИЯ ОБРАЗА МАТЕРИ В ПОЭЗИИ Е. ЕСЕНИНА И М. ЖУМАБАЕВА

В настоящей статье авторами проделана попытка раскрыть в сопоставлении сущность концепции образа матери в произведениях русского и казахского поэтов С. Есенина и М. Жумабаева.

Ключевые слова: образ матери, ангел хранитель, культ дома и родины, национальный образ.

*В стихах моих читатель должен
главным образом обращать внимание
на лирическое чувство и образность...*

*Не я выдумал этот образ,
он был и есть основа русского духа...*

С. Есенин.

Говоря о концепции женского образа в поэзии С. Есенина и М. Жумабаева, современников, представителей одной эпохи, мы намерены исследовать в созданных ими образах матери не только «основу русского духа» и казахского национального мировосприятия, но и основу общечеловеческой культуры; обобщить опыт создания концепции художественного образа матери поэтами двух литератур и культур.

Мы придерживаемся мнения Чернец по трактовке образа как лирического субъекта, как характерного мироощущения, системы ценностей и как источника внутреннего единства переживания, умонастроения, размышления. [1, С. 38.]. Также нами будем использоваться понятие образа как отпечаток личной мысли и чувства, в истолковании В. Д. Сквозникова [2].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

История темы матери, по утверждению исследователя С. Аверинцева [3] ведет свое начало от самого возникновения русской словесности. Первые появления темы матери в литературе отмечены в фольклорных произведениях, в бытовом обрядовом фольклоре, в свадебных и похоронных

песнях. Тогда же в произведениях, не связанных с обрядом, в так называемых духовных стихах, начинает культивироваться высокий образ материнства через образ особенно чтимой в народе Богоматери.

Ярким примером вхождения земного конкретного образа матери в письменную литературу, – полагает Аверинцев, – является «Повесть об Улиании Осорьиной». Мать автора предстает в этом почти агиографическом произведении святой, но идеализация ее образа идет уже «на сниженной почве», и святость ее заключается в «хозяйственном служении домочадцам».

Преемственность в изображении образа матери в русской поэзии XX века связан также с поэзией XIX века, в первую очередь, с именами Лермонтова и Некрасова, в чьем творчестве этот образ играл заметную роль.

Развитие образа матери в поэзии XX века шло различными путями: автобиографический, связанный с образами дома и детства, в ранней поэзии И. Бунина; обожествленный, религиозно-метафизический образ матери у Н. Клюева.

Образ матери в лирике С. Есенина, по мысли Аверинцева, выступает в высоком значении путеводной звезды.

Нами рассмотрены исследования и других авторов об особенностях изображения образа матери в творчестве С. Есенина, где внимание больше всего отдается известному стихотворению поэта «Письмо матери». Авторы исследований выявляют связь образа матери в лирике Есенина с образом Родины (Родина-мать).

Автор четырнадцати книг о Есенине, Ю. Прокушев [4], ссылаясь на слова самого поэта о «чувстве родины как основного в его творчестве», подчеркивает, что «путь С. Есенина от первых лирических стихов о родной природе до поэтической симфонии о России – это путь смелых художественных открытий, полный творческого горения». Тесная связь образа матери с образом Родины выделяется Прокушевым в качестве ведущей темы в поэзии Есенина.

Мысль о том, что Есенин больше был привязан к любимой бабушке, нежели к матери, проходит через исследование другого автора А. Лукьянова. Исследователь попытался рассмотреть биографию и творческое наследие поэта, используя психологический метод, объяснить психологию автора, создавшего удивительный гимн матери в русской поэзии [5].

Одно из самых загадочных, идущих из глубин подсознания стихотворений «Письмо матери», Есенин пишет в 28 лет, страдая нервно-психическим заболеванием, когда душевный кризис соединился с простым отсутствием обычного человеческого уюта. [5, С. 382-383]. «Он стремится найти успокоение для душевных переживаний в любви к матери, ощутить ее ласку, доброту и понимание. Но, обращаясь к матери, он видит не ее, а свою старую бабушку Наталью Евтеевну: *Ты жива еще, моя старушка? / Жив и я.*

Привет тебе, привет! / Пусть струится над твоей избушкой / Тот вечерний несказанный свет. // Пишут мне, что ты, тая тревогу, / Загрустила шибко обо мне, / Что ты часто ходишь на дорогу / В старомодном ветхом шушуне.

Автор исследования отмечает, что мать поэта, Татьяна Федоровна, старушкой не была. Ей исполнилось 49 лет, и она отличалась крепостью тела, суровым взглядом и твердым характером. Но Есенину необходимо было обратиться к человеку, с которым были связаны самые светлые воспоминания детства. Когда Есенин прочел свое стихотворение ленинградским имажинистам и Наде Вольпин, то после заговорил о бабушке, которая занималась его воспитанием с двух лет, заменив малышу родную мать.

«О ней, о бабушке, – писала Вольпин, – поэт рассказывал с глубоким чувством. Объяснил, что в «Письме...» и внутренне и внешне обрисована не мать, а бабушка. Это она выходила на дорогу в старомодном ветхом шушуне – для внука, прибежавшего за десятки верст из школы». Именно бабушка учила маленького Сережу молитвам, водила в церковь и на богомолье. Только ей, своей любимой бабушке, он мог пожаловаться на свою непутевую жизнь. Только ее он мог успокоить, чтобы она там, в другой жизни, не беспокоилась о своем любимце: *Ничего, родная! Успокойся. / Это только тягостная бредь. / Не такой уж горький я пропойца, / Чтоб, тебя не видя, умереть. / И молиться не учи меня. Не надо! / К старому возврата больше нет. / Ты одна мне помощь и отрада, / Ты одна мне несказанный свет.*

В ранних стихах образ матери возникает обычно как условный, сказочный персонаж: «Матушка в Купальницу по лесу ходила...». В действительности поэт, родился не в ночь под Ивана Купалу, а в «осеннюю сырость». В 1917 году образ матери появляется в другом контексте – она свидетельница его надежд, его будущей славы: *Разбуди меня завтра рано, / О моя терпеливая мать!*

Родная мать сейчас нужна поэту лишь для разговора о том, что его время пришло и что он скоро будет знаменитый русский поэт.

Исследователями творчества поэта отмечается, что в ранних произведениях Есенин редко говорит о матери. Её образ если и встречается, то, зачастую, приобретает сказочное звучание и используется автором в стихах, написанных в мифическом ключе. На ранних этапах поэт больше упоминает о дедушке с бабушкой, чей дом навсегда останется в памяти лирического героя как источник тепла и мира.

Наиболее отчетливо образ матери начинает проявляться у Есенина в последние годы его творчества. Разочаровавшись в целом ряде собственных убеждений и идеалов, поэт обращается к образу матери и родного дома как к единственному пристанищу человека в мрачном мире суровой действительности. Именно здесь герой его произведений ищет покоя и обретения гармонии.

Очень трогательное «Письмо матери» является одним из наиболее ярких образцов есенинской лирики, – замечает Лукьянов.

«Письмо матери», по заключению Лукьянова, – это исповедь блудного сына, полная нежности и раскаянья.

Мать для Есенина – не только самый родной человек, который может все понять и простить, но и душеприказчица, своего рода ангел-хранитель, чей образ оберегает поэта в самые трудные минуты его жизни: *«Ты одна мне помощь и отрада, ты одна мне несказанный свет»*. Для матери он по-прежнему остается единственным сыном, беспутным и слишком рано покинувшим отчий дом, где его все еще ждут, несмотря ни на что.

Он беспокоится не столько за себя, сколько за мать, которая переживает за сына, поэтому просит ее: *«Не грусти так шибко обо мне»*.

В этой строке – предчувствие собственной гибели и попытки хоть как-то утешить ту, для которой он всегда останется самым лучшим, дорогим и любимым человеком.

Легендарный же образ матери, равно как и образ родного дома, культ дома, как единственно надежного в этом страшном мире пристанища, и культ матери, как единственно преданной души, окончательно складываются у Есенина в стихах последних двух лет.

Поэт чувствует, что его поэзии не хватает какой-то светлой ноты, необходимой для еще большего народного признания. Ни «Москва кабацкая», ни стихи о светлом любовном чувстве – «Любовь хулигана» – не восполняли этого пробела. Нужно было искать новую «защепку за жизнь», но не «роковую» и «страстную», а вечную, незыблемую, независимую от плотских страстей, и блудный сын, нарушая и вместе с тем как бы обновляя библейскую традицию, возвращается не к отцу, а к матери, создавая ее иконописный и одновременно по-русски живой национальный образ.

Как бы ни трактовали исследователи отношения Есенина к матери, для нас важен факт того, что созданный поэтом иконописный и одновременно по-русски живой национальный образ матери, культ матери как единственно преданной души, своего рода ангела-хранителя является отпечатком личной мысли и чувств, мироощущением, системой ценностей, источником переживаний, размышлений автора.

Образ матери мы исследовали еще в творчестве казахского поэта, современника С. Есенина (1873-1931), Магжана Жумабаева (1893-1938), чье творческое наследие почти или мало знакомо русскому читателю в силу того, что поэт был репрессирован и реабилитирован лишь в 90-е годы двадцатого столетия.

Творчеству М. Жумабаева была посвящена статья «О поэтическом творчестве Магжана» Ж. Аймаутова (1923 г.). Аймаутов пишет: «Сила Магжана – в его тончайшем лиризме, интимности, яркости поэтических

образов, изяществе слога, в необычайно чистой, как жемчужная нить, мягкой, как пух, мелодичности строф. Такого проникновения в мир сердечных отношений казахская поэзия до Магжана еще не знала».

Мы же допускаем мысль о том, что до М. Жумабаева в казахской поэзии не освещался образ матери.

О влиянии на поэзию Магжана Жумабаева поэтов русского символизма в казахском литературоведении утверждает исследователь Ш. Р. Елеукинов [7]. Им подчеркивается мысль о том, что поэт «постигает суть литературного течения – символизма через тесное общение и творческое общение с лидером этого течения Валерием Брюсовым. Это была не простая любознательность. Символизм нашёл живой отклик в душе казахского национального поэта, хотя к десятым годам XX века, когда Магжан начал своё поэтическое поприще, символизм стал терять свои позиции и вскоре угас. Зная это, казахский поэт всё же решился на эксперимент. Надо было использовать на пользу казахской литературы потенциал символизма, достигшего изысканности и музыкальности речи, обогатившего её интонации, избавившего от натурализма и бытовизма. С задачей Магжан справился блестяще. Красота символа не раз выручала его в поисках выражения больших общественных идей, так влиявших на судьбы людей и народов».

«Образные мира Магжана Жумабаева» – монография Жетписбаевой Б. А. отражает результаты исследований автора по поэтике произведений казахского автора [8].

Автором монографии среди большого числа проблем в творчестве Жумабаева выделена и рассмотрена всего лишь небольшая часть и, прежде всего, его символистская поэтика, установлены имена ряда символистов (К. Бальмонт, Д. Мережковский, А. Блок), имевших определенное влияние на становление Магжана как поэтической личности. Особо автором монографии выделено имя Александра Блока, который, несомненно, оказал благотворное воздействие на поэта. Мономиф о Прекрасной Даме русского поэта, нашедший свое отражение и в стихотворении Магжана «Александр Блок», раскрыл в какой-то степени воззренческие аспекты Блока и близкие Магжану, и одновременно несовпадающие с его мировидением. Магжан принимал поиски русским поэтом совершенных форм красоты земной, но отвергал чрезмерную абстракцию, которой пронизан цикл «Стихов о Прекрасной Даме», – считает Жетписбаева.

Доселе незнакомый мир казахской и общетюркской духовности отметил российский культуролог А. Давыдов, ознакомившись с опубликованным в 2002 году сборником стихотворений М. Жумабаева на русском языке под редакцией Б. Канапьянова. В статье «Когда я читаю Магжана. Стихи выдающегося поэта в пересказе выдающегося переводчика» Давыдов ставит Жумабаева в один ряд с Пушкиным и Лермонтовым. Основанием

такому сопоставлению ученый видит в «яркости таланта, художественном мастерстве, видении логики человеческого в человеке, смысле гражданского подвига» казахского классика [9].

Оценку значению поэтических произведения М. Жумабаева в этом издании дает другой наш современник Б. Жилкибаев: «М. Жумабаев встает во весь рост как олицетворение казахской культуры, выразитель национального самосознания, многовековой традиции гуманистического мировосприятия, доброжелательного и независимого сосуществования в человечестве и сыновнем статусе всемогущего Космоса» [10, С. 78-80].

Ни в одном из выше рассмотренных исследований творчества М. Жумабаева мы не встретили анализа его произведений, в которых казахским автором отображается образ матери.

Образ матери в поэзии Магжана Жумабаева имеет автобиографическое начало в стихотворении «Сүйемін»/ «Люблю»: *Не знаю, как тут объяснить,/ Седые волосы, как пепел,/ А взгляд печальных глаз/ И тих и светел. /Как четки, жизнь перебирая,/ Сидит, сутулясь и вздыхая. /О, эта женщина – мне мать родная./ Не знаю, как тут объяснить, Но без нее мне не прожить!* [11, С. 41. Перевод Вл. Акимова]

Это стихотворение было написано в дни, когда поэт находился в заключении. Поэт выражает свою тоску по самому близкому человеку, создает реально-бытовой и обобщенно-национальный аспект (четки в руках) образа матери; форма выражения – обращение лирического Я к матери.

В другом стихотворении «Шешем/Моя мать» [12, С. 205. Перевод Т. Васильченко] читаем: *Выдаивая в землю свои груди./Горюет ли она?/ Взамен платка – рукав чело остудит.../Выдаивая в землю свои груди /И хворост собирая, думать будет: «Мой жеребенок, где ты?... Все одна./ Выдаивая в землю свои груди,/Мать, бедная, горюет ли она?...* В этом произведении образ матери несет в себе философское осмысление нелегкой судьбы женщины-матери, тоскующей по сыну, находящемуся вдали от нее. Мы слышим полные горечи и переживаний раздумья сына о ней.

Реально-бытовой образ матери из народа читатель наблюдает в стихотворении М. Жумабаева «Мать». [12, С. 231. Перевод Т. Васильченко]. Жумабаев создает картину беспокойной, полной предчувствий беды ночи, которую проводит мать у колыбели заболевшего младенца. Ее страх поэт сравнивает с тем, что будто *«смерть витает./И тогда ей будто в сердце/ Кто-то нож вонзает./Ночь глухая долго длится, /Черным паром дышит.*

Нар – самец верблюда является элементом модели казахского космоса. Нар – это олицетворение страха матери перед болезнью ребенка. В казахской картине мира разъяренный нар страшен, неуправляем, неподвластен никому, способен снести все на своем пути, подобно смерти.

Образ матери-казашки из народа создан в «Колыбельной» [12, С. 85. Перевод Т. Фроловской]. Матерью перечисляются лошадь с жеребенком, коза с козленком, тоже, как и малыш, хотят ложиться спать. Мать обещает своего ребеночка-верблюжонка, ребеночка-жеребенка, когда подрастет, посадить на стригунка, а пока она шьет ему лисий малахай, теплую шапочку. Автор передает материнский монолог, обращенный младенцу. В этом монологе выражено представление матери о счастливом будущем ее сына.

В стихотворении «Утешение» [12, С. 234, Перевод Т. Васильченко], укладывая малыша спать, мать поет песню, говоря, что, если сыночек захочет курдючка, то заколет барашка-трехлетку, оседлает стригунка, а когда он вырастет, то поскачет в аул Балпан-бая, дочка у него белолицая, попросит ему налить кумыса.

Образ матери-казашки создан посредством введения бытовых реалий казахской жизни начала двадцатого века. В обоих произведениях речь идет от имени самой матери, а также отстраненно, объективно, по эпическим законам, на принципах объективной реальности.

Наблюдая за образом матери-казашки в стихотворениях Жумабаева «Мать», «Колыбельная», «Утешение», «следуя за различными проявлениями характера лирического героя, мы все большей ясностью воспринимаем тот тип человека, который рисует поэт в своем творчестве» [13, С.17].

Образ матери-казашки является типическим постольку, поскольку М. Жумабаев мыслит «масштабами» своих современников, своего национального мышления и вмещает в своем сердце их радости и боли, переживания и устремления. Все эти человеческие мысли и эмоции в истинной поэзии выступают в индивидуально неповторимой форме, которая опять-таки зависит от природы, характера автора, его творческой индивидуальности.

Творческая индивидуальность, «образная концентрация определенных черт, наклонностей, стремлений» – все это приводит к тому, что лирический образ матери «остается верен своей природе, сохраняет внутреннюю цельность» [14, С. 149].

Образ матери в поэзии М. Жумабаева ассоциируется также с образом родной земли в стихотворении «Я спешу»: *Молись за меня, мой Алтай – моя мать* [12, С. 65. Перевод А. Ширяева].

Таким образом, Магжаном Жумабаевым создан реально-бытовой и психологический образ матери. Эпический способ воплощения темы матери в поэзии (образ матери в форме третьего лица – она) чаще соотносит тему матери с темой родины.

В поэзии тема матери отталкивается от конкретного образа матери человека, автора, имея при этом тенденцию к возвышению и расширению от частного до всеобщего.

У Магжана с образом матери связана идея родного дома, свободы. Стихотворение «Сағындым/Люблю» написано поэтом в дни пребывания его в заключении в тюрьме по обвинению в качестве «врага народа». Поэт, страдающий в пространстве отчуждения, нуждается в любви и поддержке самого близкого человека – матери. Образ матери у казахского автора ассоциируется с образом носительницы нравственного начала.

ВЫВОДЫ

Таким образом, в результате исследования произведений русского и казахского поэтов С. Есенина и М. Жумабаева по отображению образа матери, нами выявлена следующая концепция образа матери:

- если в ранних стихотворениях Есенин создает образ матери как условный, сказочный персонаж, то у зрелого поэта появляется образ матери в качестве литературного персонажа с характерными только для русской природы особенностями, душевным обликом. Это персонаж, связанный одновременно и с автобиографией автора, и с образами дома и самого любимого человека, источника тепла и мира; с образом детства, и как своеобразного ангела-хранителя.

- в творчестве Жумабаева – это реально-бытовой и психологический образ матери. Этот образ, как и у Есенина, связан с автобиографией автора, и с образами дома и самого любимого человека с образом детства и святыни-родины.

И у Есенина, и у Жумабаева отсутствует обожествленный, религиозно-метафизический образ матери. Жумабаевым создан неповторимый колорит национального образа матери через ее индивидуальную речевую характеристику в стихотворениях «Мать», «Колыбельная», «Утешение».

У каждого из поэтов, образ матери в соответствии с национальными особенностями, остается верен своей национальной природе, сохраняет внутреннюю цельность.

Для нас значимо то, что в облике и характере образа матери и у Есенина, и у Жумабаева находит концентрированное выражение «жизненный, душевный опыт поэта, его мировоззрение и миропонимание (в главной своей сути)» [15, С. 64.]. В этом образе матери у каждого из авторов отразились также их система ценностей, умонастроения, размышления и отпечаток личной мысли и чувства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Введение в литературоведение. Учебное пособие. / Под ред. Л. В. Чернец. – М.: Высшая школа. – 2004. – 680 с. – С. 38. – ISBN: 5-06-004233-2

2 **Сквозников, В. Д.** Творческий метод и образ, в кн.: Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. [Книга 1]. – М., 1962.

3 **Аверинцев, С.** Горизонт семьи. О некоторых константах традиционного русского сознания. – Новый Мир / Журнал. – 2002. – № 2. – 29.09.00.

4 **Прокушев, Ю. Л.** Сергей Есенин. Образ. Стихи. Эпоха. – М., 1986. – 432 с.

5 **Лукьянов, А.** Сергей Есенин. Тайна жизни. – Ростов н Дону : Феникс – 2000. – 512 с.

6 **Аймауытов, Ж.** О поэтическом творчестве Магжана // Лениншіл жас. – 1923. – № 5. – С. 18-34; Қазақ әдебиеті. – 1989. – 20, 27 январь.

7 **Елеукенов, Ш.** Евразийский талисман. О литературных истоках // Книга: Евразийский талисман. – А. : Білім. – 1996.

8 **Жетписбаева, Б. А.** Образные мира Магжана Жумабаева / Монография. – Алматы : Нур-пресс, 2008. – 156 с.

9 **Давыдов, А.** Когда я читаю Магжана... – lit-yaz.ru/literatura/3538/index.htm

10 **Джилкибаев, Б. М.** Горизонты магжановедения // Джилкибаев Б. М. Вопреки нашему сумасшедшему веку... – А. – 2003.

11 Қазақ әдебиеті. Казахская литература: хрестоматия / Г. С. Умарова, С. Г. Шарабасов. – Астрахань : Астраханский государственный университет, Издательский дом «Астраханский университет», 2011. – Б. 2. – Ч. 2. – 445 с.

12 **Жумабаев, Магжан.** Пророк. Стихи, поэмы, рассказ. / Магжан Жумабаев. Перевод с казахского / Комментарии Б. Канапьянова. – Астана : Аударма, 2010. – 368 с.

13 **Л. Тимофеев.** Творчество А. Блока. – М. : Изд-во АН СССР, – 1953.

14 **И. Гринберг.** Лирическая поэзия. – М. : Советский писатель. – 1955.

15 **Михайлов, Ал.** Лирика сердца и разума. – М. : Сов. писатель, 1965.

Материал поступил в редакцию 26.02.16.

Г. С. Умарова, Р. Ыбраева

Е. Есенин мен М. Жұмабаевтың поэзиясындағы ана образының тұжырымдамасы

М. Өтемісов атындағы

Батыс-Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ.

Материал 26.02.16 баспаға түсті.

G. S. Umarova, R. Ibraeva

Concept image of a mother in the poetry of S. Yesenin and M. Zhumabayev

Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk.

Material received on 26.02.16.

Бұл мақалада авторлар салыстыра отырып орыс және қазақ ақындарын Е. Есенин мен М. Жұмабаевтың шығармаларындағы ана образының тұжырымдамасының мәнін ашуға тырысады.

In this article the authors have done an attempt to reveal the essence of the concept in relation to the image of the mother of Russian and Kazakh poets. Esenin and M. Zhumabayev.

ӘОЖ 82-31

Б. Д. Ысқақова

ф.ғ.к., доцент, Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтының, Арқалық қ.

Д. ИСАБЕКОВТИҢ «ДЕРМЕНЕ» ПОВЕСІНІҢ ТІЛІ

Мақалада Д. Исабековтың «Дермене» повесі тілінің ерекшелігі қарастырылған.

Кілтті сөздер: стиль, ауызекі сөйлеу тілі, варваризмдер, теңеу, авторлық сөз қолданысы, кірме сөздер

Д. Исабековтің прозасы қазіргі қазақ әдебиетіне қосылған қайталанбас кейіпкерлерімен, образдарының ерекшелігімен, авторлық тың қолданысымен ерекшеленеді. Жазушы шығармашылығы жөнінде зерттеушілер тарапынан талай құнды пікірлер айтылып, сыни мақалалар жазылды. Атап айтар болсақ, жазушы шығармалары жөнінде қалам тербеген ғалымдар қатарында Т. Есембеков [1], С. Таханов [2], және т.б. болса, Д. Исабеков шығармашылығына байланысты зерттелген біршама диссертациялық жұмыстарды да атап өтуімізге болады. Мысалы: Д. Неталиева «Д. Исабеков повестеріндегі ұлттық мінез сипаты» [3], Қ. Хамзина «Қазақ повестеріндегі көркем уақыт және кеңістік» [4], М. Қанафина «Проблемы творческой индивидуальности Д. Исабекова» [5], А. Таңжарықова «Д. Исабеков прозасы» [6] тақырыбында зерттеу еңбектерін жазды. Аталған еңбектерде жазушы шығармаларындағы ұлттық характердің берілуі, тұлға мен қоғам арасындағы тартыс, уақыт пен кеңістік мәселесі жан-жақты сарапталып, зерттелді.

XX ғасырдың 60-80 жылдардағы қазақ прозасының дамуына өз үлесін қосқан Дулат Исабеков шығармаларындағы өзіндік қолтаңбасын айқындайтын көркем бейненің жасалу жолдары, ұлттық характердің сомдалуы, кейіпкердің ішкі жан-сезімінің берілуі, стильдік ерекшеліктері қаламгерлер қатарында жазушының ерекше орны бар екенін дәлелдейді.

Мақалада шығармаларындағы кейіпкердің ішкі жан иірімдерін бейнелеуде, оның ішінде қазақ халқының ұлттық менталитетіне тән өзгешелікті ашып көрсетуде Д. Исабековтің жазушылық шеберлігіне, авторлық қолданысына назар аудардық.

«Ауызекі сөйлеу стиліне әдеби тіл нормасына жатпайтын сөздердің қолданылуы – табиғи құбылыс. Әркімнің жастайынан айтып дағдыланған сөздерді жиі пайдалануы да – табиғи құбылыс. ... диалектизмдердің, кәсіби сөздердің, жаргонизмдер мен аргонизмдердің, варваризмдердің ауызекі сөйлеу стилінде аралас жүруі осы стильдің де ерекшелігін танытады»-дейді ғалым М. Серғалиев [7, 62].

Біз зерттеу нысаны етіп алып отырған «Дермене» повесіндегі ерекшеліктердің бірі – ауызекі сөйлеу стилінің кең қолданысы. Ауылда қоңырқай тіршілік жасап жатқан қарапайым еңбек адамының ауызекі сөйлеу стилі ауыл қартының бүкіл болмысын танытады. Мұнда ауызекі сөйлеу стилін айқындайтын экстралингвистикалық және лингвистикалық белгілерді айқын аңғаруға болады. Қарым-қатынастың бейресмилігі мен еркіндігі, қолдануы тілінің алдын-ала дайындықсыздығы, субъективті баға беруші тілдік құралдың жиілігін т.б. [7, 58] кейіпкерлердің характерлерін ашуда сәтті пайдаланылады. Кей сәтте оқырманды еріксіз езу тартқызса, бірде ойлы мұңға батырады. Мысалы:

Бұрын әйелі: «Балаға ит тиіп қапты» немесе «кеше жығылып қалып қолы шығып, атам сынықшы іздеп кетті» деген сияқты толып жатқан сөзіне: «қойшы, әрі, қыңқылдамай, өлмесе өміреп қапсын» деуші еді.

Салмағы қандай-ей? Бір шелек судың ауырлығындай бар ма? (Д. Исабеков «Дермене») Бұл – әке-шешесінен жасқанып, баласына жолай алмай жүрген жас әке Тосқанбайдың әйелінен баласы туралы сұрағаны. Жай ғана немқұрайлы сұрай салғанымен, ар жағында байқала бермейтін әкенің баласына деген жылы жүрегі, ықыласы жатыр. Тіпті автор баяндауындағы «қойшы, әрі, қыңқылдамай, өлмесе өміреп қапсын» деуші еді» дегеннің өзінде де баласын бауырына баса алмай, әке шешесінің көңілін қалдырып алмайын деген перзенттік пейілден шыққан сөз екенін жазушы шебер аңғарта білген.

Ал Тоқсанбай сұрағындағы қарым-қатынастың бейресмилігі әйелін жақын тартып, өзімісінгендікті те көрсетеді.

Кеңес дәуірін бейнелейтін көркем әдеби шығармалардың көпшілігіне тән кеңінен қолданылған кірме сөздер – орыс сөздері немесе орыс тілі арқылы енген шетел сөздері, варваризмдер. Стильдік мақсатта қолданылған орыс сөздерін кейіпкер тілімен беру арқылы жазушы еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін тіл шұбарлауды әдетке айналдырғанын, соған орай автордың ана тілі болашағына деген алаңдаушылығын аңғартады. Сондай-ақ немересіне түсінікті тілмен, орысша араластырып сөйлеумен ұрпағын жанындай сүйген

мейірімді атаның, ауылдың аңқау қазағының болмысын да жазушы шебер көрсете білген. Мысал келтірейік.

Анау қырау астындағы он шақты адамның повыры да ақианы тең бөліп алатын бопты ғой, мұның одан несі кем? (Д. Исабеков «Дермене») Жалғыздан қалған немерені азамат қатарынан көргісі келген қарт қыр астындағы аспазды менсініп тұрған жоқ. Қарттың ішкі жан дүниесі немересінің тезірек ержетіп, бұларға тезірек қолқабыс жасар күнін асыға күтсе, екіншіден, кең қолданыстағы кірме сөзді қолдану арқылы сол заманның тіршілігінен хабардар екенін аңғартқандай болады. Сонымен бірге атасының немересіне түсінікті тіл сөздерін араластыра сөйлеуі де өте шынайы. Мұндағы орыс сөзіндегі орфоэпиялық заңдылықтан ауытқу – ауызекі сөйлеу стиліне тән құбылыс.

Саған маймен жүретін белесебет, үстіңе екі сыпыра шыттай киім аламыз.

Мен қадаларды қағып болғанша, сен бір шелек су әкеле ғой, шай қойып ішейік. Ертең ана ауылға барып мәгәзіннен азық-түлік алармыз (Д. Исабеков «Дермене»). Баланың жүрегіне жылы тиетін белесебет, мәгәзін сөздері арқылы жазушы бала арманына хабар берсе, немересінен барын аямайтын қамқор атаның бейнесі де ашыла түседі.

Омашжан-ау, қайдағы млиса? Ол әлі млисаның қайда екенін де білмейді ғой. – Шал енді тура Омаштың қолына жабысты. – Баланың қылығын кек санап қайтесің. Жіберші, жіберші енді, шырағым (Д. Исабеков «Дермене»). Немересі үшін жан пида болуға әзір ата үшін млиса сөзі ертегідегі әзірейіл сөзімен бірдей. Жамандық атаулыдан немересін аулақ ұстауға тырысатын қарт өсіп келе жатқан жеткіншекті милицияның маңынан көргісі де келмейді.

Қаша-ан, өзің кете салысымен-ақ беріп қойғам. «Ойбай, Іліңгірәтта оқитын балам брәктикаға жүреді екен, нұл керек деп тілгірәм салыпты» деп екі кештиң арасында жетіп келді ғой. Шалдың жәрдем ақиасы ертең-бүгін тиіп қалар, қарай тұр десем, қарамаймын деді. Сасқанымнан Мылқайдар қайнағаның үйіне барып, содан алып бердім. Ақишаң келген күні одан да құтылдым ғой (Д. Исабеков «Дермене»).

Тоқсанбай шалдың кемпірі шалының алдында ол жоқта қарызды қайтарғаны жайында есеп беріп отыр. Мұнда автор ерінің сөзін екі етпейтін, қайнағаның атын атамайтын қазақ әйелін ибалы болмысын берумен бірге заманына сай тіл шұбарлаудан бұл кейіпкердің де құр қалмағанын, тіпті солай сөйлегенін аздап мақтан көретінін меңзегендей болады.

«Шал, бұл дүниеде жарымағанда о дүниеде жаримын жеп жүрсің бе? Неужели мені какой-нибудь торғай үшін ақыретте сотқа тартады?» деп қойып қалғанда қарияның иманы ұшып, жағасын ұстап тұрып қалған.

Ура дегенің дұрыс, – деді Омаш Ергешибайға қарап. Сонсоң шалға бұрылды. – Ал сіздің «алла» дегеніңіз орынсыз. Алла емес, мына мен емес пе қауынның астына от жағып жүрген (Д. Исабеков «Дермене»).

Бұл – Тоқсанбай шалды адам құрлы көрмейтін оғар Омаштың сөзі. Жазушы кірме сөздерді авторлық шеберлікпен пайдалану арқылы кейіпкерінің характерін аша түседі. Омаштың орыс сөздерінде орфоэпиялық бұрмалау жоқ, яғни, бұл кейіпкердің орысшасы жетік. Ауылдың дәрменсіз, аңқау қазағын алдап кететін қаланың арам пиғылды адамы. Оның кім екенін баяндап жату Дулатқа тән емес. Орыс тілінде еш өзгеріссіз дәлме-дәл айтылған «неужели» мен «какой-нибудь» сөздері оның кім екенінен толық хабар беріп тұр. Діннен, ділден жұрдай Омаштың өзін құдайдай сезініп, алла сөзінің орнына *ура* деп айтуды талап етуі – рақымсыз, мәңгірттіктің шарықтау шегі.

Д. Исабеков кейіпкерлерін кірме сөздермен сөйлету арқылы сол замандағы қазақ тілінің бейшара халін ғана танытпай, рухани жағынан да жұтанданған ұрпақтың бет-бейнесін шынайы көрсете алды.

Көріктеуіш құралдар – шығарманың өңін кіргізетін ең ұтымды тәсіл. Оның ішінде теңеулердің мәні ерекше зор. Сондай-ақ автор тіліндегі теңеулер өңдеуден өтіп, жаңаша қырынан көрініс береді. «Дерменеді» де үнемі қолданыста жүрген теңеулер образды ашуда тиімді пайдаланылады. *Олар далаға шыққанда, түйенің жарты етіндей науша біреудің шайдан қалған суды төбесінен төмен қарай сарылдатып құйып тұрғанын көріп, әрі сасқаннан, әрі қорыққаннан жүректері көмейлеріне кептеліп үн шығара алмай қалды.*

Аюдай ақырып тұрған неменің көн құлағынан сөз өте ме, тыңдай қоя ма айтқаныңды! Мәс-саған ендеше! – ол қуыс құлақ күректтей алақанымен оның бетінен салып жібереді. Омаш оң мен түстің арасында дірілдеп кеп айырдай қолын шалға ұстата берді (Д. Исабеков «Дермене»). «Түйенің жарты етіндей», «күректтей алақаны», «айырдай қолы бар» «аюдай ақырып тұрған неменің» бейнесін беруде автор дәстүрлі теңеулерді қолданған. Өлсіздерге күш көрсетуден ләззат алатын оғар адамның кескін – келбеті де дәрекі екенін суреткер жазушы дәстүрлі теңеулерді ұтымды қолдану арқылы береді.

«Дерменеді» авторлық қолданыстағы теңеулер де молынан ұшырасады.

Күні бойы дермене органымен тұрмай сонау етектегі дүкенге де тайдай жұмсап отырған жоқпыз ба? Өздері түйедей, сөздері сүйемдей екен ғой (Д. Исабеков. «Дермене»). Мұндағы авторлық қолданыстағы теңеулер оқырмандарына, ұлттық менталитетке жақсы таныс сөздерге –дай, –дей, –тай, –тей жұрнақтарын жалғау арқылы жасалған.

«Тайдай жұмсау» тіркесіндегі тай – жас жылқы малының атауы. Асаудан үйретіп алғаннан кейін, тайды мінген бала-шаға ауылдың «барып кел, шауып кел» жұмысын әп-сәтте тындыра береді. Шалдың немересін де үлкендер мейлінше жұмсайды, бірақ тай сияқты оның ісі көзге ілінбейді.

«Сөздері сүйемдей» тіркесіндегі сүйем – шағын өлшем бірлігі. Тепсе, темір үзетін азаматтардың күйкі тірліктен аспаған әрекеттеріне күйінген қарттың айтқан теңеуі өте сәтті берілген. Автордың көпті көрген көнекөз

карттың тілінде этнолингвисткалық атаулардан теңеу жасауы шығарма тілін шұрайландыра түседі.

Сөйтті де жоғарғы ұшы байлаулы болғандықтан ғана құламай қалған шарттақты сабан қалпақтай лақтырып жіберіп, үсті-басын қағып бой түзеді Мыналарда соның инедей де ұиқыны болмағаны ма?

Жылқы еріні жыбыр-жыбыр етіп, қырғи алдындағы торғайдай бір уыс боп бүрісіп отырған аталы-балалы екеуіне жеп жіберердей, қас пен көздің арасында қанталап шыға келген буыршың көзбен шанышыла қарады (Д. Исабеков «Дермене»).

Сондай-ақ, «Қақтай тұнып, кәріге тиген шанишудай сөз», «аш жыланның тіліндей сумаң-сумаң еткен ой», «тасты тесіп өскен гүлдей қасиет», «іші түскен қауынның бүйіріндей асфальт», «тандырдан жаңа шыққан нандай ыстық жер», «өрмекшінің торындай сұрлеу», «көкектің жұмыртқасындай ой», «сәуірден кейін қаулап өсер қозы желкектей мәртебе», «кәрі емендей тұлға» – барлығы да шығармада белгілі бір стильдік мақсаттарға орай қолданылғанын. Жоғарыда келтірілген авторлық қолданыстағы теңеулер кейіпкердің мінез-құлқын, психологиялық ахуалын, эмоциясын, көңіл күйге сәйкес табиғат құбылысын дәл беруге қызмет етеді.

Жалпы жазушы шығармаларының қай-қайсысында көңілі тоқ, өз өміріне риза кейіпкер жоқтың қасы. Соған орай, суреткер теңеулері де кейіпкердің ішкі жан дүниесіне лайықталып берілген десе де болады. Қараңыз, «Қақтай тұнып, кәріге тиген шанишудай сөз», «аш жыланның тіліндей сумаң-сумаң еткен ой», «көкектің жұмыртқасындай ой», төрт түлігі сай емес адамдарға тән емес болса, айналадағы қоршаған орта, табиғатпен байланысты теңеулер де көңілге қуаныш ұялатпайды.

Дегенмен де Омаш рухани жеңіліс тапты. «Онысымен тұрмай, «үйге жүр» деп қонаққа шақыруы мұны мына бөлмеге тірі көміп кеткенмен пара пар көрінді» (Д. Исабеков «Дермене»). Рухы мықты ақсақал «тағдырдан тек ақ жол, ақ ниет тілеп келеді» (Д. Исабеков «Дермене»).

Заманамыздың заңғар жазушысы Ә. Нұрпейісов: «Жаратушы Иенің құдіретімен дүниеге келген сүйекші, дерменеші шал, кішкентай немере, мүмкін, татар дәмі таусылып, дүниеден әлдеқашан өткен шығар. Бәлкім, қазіргі ұрпақтың есінде жоқ та шығар. Бірақ, әулиелер мен әмбиелерге отан болған оңтүстіктің қасиетті топырағынан жаралған талантты перзенттің қаламы дүниеге әкелген сол сүйекші, сол дерменеші шал мен оның кішкентай немересінің сомдап соққан образы, ал, бұлар – тірі. Бұлар бізбен бірге өмір сүріп келеді. Бізден кейін де талай-талай ұрпақтармен бірге жасап, өмір сүретін мәңгілік образдар», – деп бағалаған [8].

«Дермене» повесінің тілін бір мақалада ашып көрсету, әрине, мүмкін емес. Жазушының сан қырлы талантын танытуда, оның ішінде тілдік шеберлігін айқындауда зерттеу жұмысы жалғасын таба бермек.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Есембеков, Т.** Художественно-эстетическое значение драматизма в казахской прозе. Дисс. на соиск.учен. докт. филол. наук: – Алматы : 1999.– 229 с.

2 **Таханов, С.** Принципы раскрытия художественного характера в современной казахской прозе. – Алматы, 1998. – 207 с. – ISBN 5-628-02545-3

3 **Неталиева, Д. Д.** Исабеков повесіндегі ұлттық мінез сипаты. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2007. – 27 б.

4 **Хамзина, М.** Қазақ повестеріндегі көркем уақыт пен кеңістік. (XX ғ. 70-80 ж.ж.). Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2004. – 127 б.

5 **Канафина, М.** Проблема творческой индивидуальности Д. Исабекова (на основе прозы). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Алматы, 2004. – 24 с.

6 **Таңжарықова, А. Д.** Исабековтің прозасы //Ақиқат. - 2008. - № 7. Ол- тұтас әлем.

7 **Серғалиев, М.** Стилистика негіздері. – Астана, 2006. ISBN 9965-766-22-3

8 **Нұрпейісов, Ә.** Дулат туралы сөз //Егемен Қазақстан. 16 11 2012

9 **Исабеков, Д.** Бес томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы, 2003. – ISBN 9965-599-75-0

Материал 19.05.16 баспаға түсті.

Б. Д. Искакова

Язык повести Д. Исабекова «Дермене»

Аркалыкский государственный педагогический института имени И. Алтынсарина, г. Аркалык.

Материал поступил в редакцию 19.05.16.

B. D. Iskakova

The language of D. Isabekov's novel «Dermene»

I. Altynsarin Arkalyk State Pedagogical Institute, Arkalyk.

Material received on 19.05.16.

В статье рассматриваются языковые особенности в повести Д. Исабекова «Дермене».

This article deals with the language peculiarities of the novel «Dermene» by D. Isabekov.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **10-12 страниц печатного текста**. *Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Статья должна содержать:

1. **УДК** по таблицам универсальной десятичной классификации;

2. **Инициалы и фамилия** (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (*прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, см. образец*);

3. **Ученую степень, ученое звание, место работы** (учебы), **город** (страна для зарубежных авторов);

4. E-mail;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, заглавными прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, на трех языках: русский, казахский, английский, см. образец*);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском языках (*рекомендуемый объем аннотации – 30-150 слов, прописными буквами, нежирным шрифтом 12 кегль, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см.*).

Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (*см. образец*);

8. **Основной текст статьи** излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

– слово **ВВЕДЕНИЕ** / КІРІСПЕ / INTRODUCTION (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре см. образец*).

Необходимо отразить результаты предшествующих работ ученых, что им удалось, что требует дальнейшего изучения, какие есть альтернативы (если нет предшествующих работ – указать приоритеты или смежные исследования). Освещение библиографии позволит отгородиться от признаков заимствования и присвоения чужих трудов. Любое научное изыскание опирается на предыдущие (смежные) открытия ученых, поэтому обязательно ссылаться на источники, из которых берется информация. Также можно описать методы исследования, процедуры, оборудование, параметры измерения, и т.д. (*не более 1 страницы*).

– слова **ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ** / НЕГІЗГІ БӨЛІМ / MAIN PART (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Это отражение процесса исследования или последовательность рассуждений, в результате которых получены теоретические выводы. В научно-практической статье описываются стадии и этапы экспериментов или опытов, промежуточные результаты и обоснование общего вывода в виде математического, физического или статистического объяснения. При необходимости можно изложить данные об опытах с отрицательным результатом. Затраченные усилия исключают проведение аналогичных испытаний в дальнейшем и сокращают путь для следующих ученых. Следует описать все виды и количество отрицательных результатов, условия их получения и методы его устранения при необходимости. Проводимые исследования предоставляются в наглядной форме, не только экспериментальные, но и теоретические. Это могут быть таблицы, схемы, графические модели, графики, диаграммы и т.п. Формулы, уравнения, рисунки, фотографии и таблицы должны иметь подписи или заголовки (*не более 10 страниц*).

– слово **ВЫВОДЫ** / ҚОРЫТЫНДЫ / CONCLUSION (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Собираются тезисы основных достижений проведенного исследования. Они могут быть представлены как в письменной форме, так и в виде таблиц, графиков, чисел и статистических показателей, характеризующих основные выявленные закономерности. Выводы должны быть представлены без интерпретации авторами, что дает другим ученым возможность оценить качество самих данных и позволит дать свою интерпретацию результатов (*не более 1 страницы*).

9. **Список использованных источников** включает в себя:

– слово **СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ** / ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES (*Нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами для кругозора

читателям, как смежные работы, проводимые параллельно. Рекомендуемый объем не более чем из 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

10. **Иллюстрации, перечень рисунков** и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

11. **Математические формулы** должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В бумажном и электронном вариантах приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуется);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться двумя рецензиями доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи. При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор. **Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.** Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версии, оригиналы рецензий и квитанции об оплате) следует направлять по адресу: **140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.**

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

e-mail: kereku@mail.ru

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»
ИИК KZ57998FTB00 00003310
БИК TSESKZK A
Кбе 16
Код 16
КНП 861

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ156010241000003308
БИК HSBKZKX
Кбе 16
Код 16
КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

УДК 316:314.3

А. Б. Есимова

к.п.н., доцент, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Яссави, г. Туркестан

e-mail: ad-ad_n@mail.ru

**СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК
СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ
РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА**

В настоящей статье автор дает анализ отличительных особенностей репродуктивного поведения женщины сквозь призму семейно-родственных связей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время отрасль мобильной робототехники переживает бурное развитие. Постепенно среда проектирования в области мобильной ...

Продолжение текста

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в...

Продолжение текста публикуемого материала

ВЫВОДЫ

В этой статье мы представили основные спецификации нашего мобильного робототехнического комплекса...

Продолжение текста

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

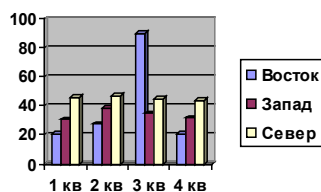

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).

2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.

3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.

4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

А. Б. Есімова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

A. B. Yessimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

A. Yesevi International Kazakh-Turkish University, Turkestan.

Бұл мақалада автор Қазақстандағы әйелдердің отбасылық-туыстық қатынасы арқылы репродуктивті мінез-құлықты айырмашылықтарын талдайды.

In the given article the author analyzes distinctions of reproductive behavior of married women of Kazakhstan through the prism of the kinship networks.

Теруге 03.06.2016 ж. жіберілді. Басуға 13.06.2016 ж. қол қойылды.

Форматы 70x100 1/16. Кітап-журнал қағазы.

Көлемі шартты 14,7 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген А. Елемесқызы

Корректорлар: А. Р. Омарова, З. С. Исакова

Тапсырыс № 2728

Сдано в набор 03.06.2016 г. Подписано в печать 13.06.2016 г.

Формат 70x100 1/16. Бумага книжно-журнальная.

Объем 14,7 ч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка А. Елемесқызы

Корректоры: А. Р. Омарова, З. С. Исакова

Заказ № 2728

«КЕРЕКУ» баспасынан басылып шығарылған

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«КЕРЕКУ» баспасы

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@psu.kz